

ЕВГЕНИЙ ВОЛКОВ

ХРИСТО БОТЕВ

ПРЕВОД ОТ РУСКИ

под редакцията на Михаил Попруженко,
Боян Пенев и Михаил Арнаудов

*Посвещава се на 160-годишнината
от рождението на Христо Ботев*

ИЗДАНИЕ НА ФАБ
СОФИЯ 2009

Оригинално издание:

Евгени Волковъ
Христо Ботевъ

Библиотека „Мисълъ и дейность“ № 2
Печатница „Бр. Милладинови“ София, 1929 г.

Бележка към оригиналното издание:

Трудът на Евгений Волков се прие от Историко-филологичния клон на Българската академия на науките да се обнародва по доклад от г-н д-р Ив. Д. Шишманов (в заседанията на 2.VII.1915, 12.XI.1915 и 4.II.1916 г.), като се възложи на г-н Шишманов „да даде окончателна редакция на труда и да вземе грижа за неговото внимателно коригиране“. В заседанието си на 9.X.1920 г. клонът взе решение, поради извънредно поскъпналите цени за печат, да се не обнародват приложенията в документи към труда, както и да се направят всички възможни съкращения в самия труд. Съкращенията, както и цялата коректура на труда, са извършени от проф. М. Г. Попруженко в съвещание с членовете на академията г-дата Б. Пенев и М. Арнаудов.

О Б Е С В А Н Е Т О Н А Х Р И С Т О Б О Т Е В

предговор към второто издание

...може би щастие е за него [Ботев], че е умрял, без да дочака времето, когато по думите на самия Ст. Стамболов, той би могъл в родна България да бъде обесен за крайните си убеждения и за своята революционна смелост.

Редно е тази книга днес да започне така, със своето заключение. Дължим го на нейния автор, защото в това вижда самият той смисъла на своя труд. Волков започва своя предговор с надеждата неговото изследване да постави едно начало на разговора за Ботев, за Ботевите идеи и Ботевата епоха. Без претенции за последна инстанция, руският биограф на Ботев пише: „ние направихме всичко, което можехме; нека направи повече този, който може, и нека нашият труд да му послужи поне за материал“. Евгений Волков се надява краят на неговото произведение да бъде начало на други, но през последвалите 93 години това не става. Книгата е на практика погребана, а дори първото ѝ, пролежало 14 години, издание според автора е поразено от множество произволни съкращения, които „грубо извращават и обезценяват цели глави от книгата, а на някои места даже съвършено лишават моето произведение от яснота и логическа последователност“. С надеждата, че за явление като Христо Ботев сто години не са много и не е късно истинският разговор да започне и днес, издаваме тази книга и затова започваме нейното второ издание с последното изречение на първото.

* * *

На мнозина може да се стори пресилено твърдението, че сто години Ботев не е истински обсъждан. Да си припомним обаче един друг дълго погребван текст, „Писмото до Христо Ботев“ на писателя-емигрант Георги Марков, писано на стогодишнината от смъртта на поета-революционер, 2 юни 1976 г.:

* „В името на братската и революционна дружба“, доц. Ангел Веков, в. Народно дело, Варна, 2 юни 1974 г. и „Някои данни за живота и дейността на руския ботевовед Евгений Захарович Волков“ от същия автор във: „В памет на академик Михаил Димитров: Изследвания върху Българското възраждане: [Сборник]. София, 1974. с. 543-558. Б. ред.

Отгоре на всичко в ада ти сигурно би намерил по-интересната част на човечеството. Стариият грешник Бакунин, от когото ти толкова си се възхищавал, трябва да се е издигнал до ранг на помощник-дявол, приятелят ти Нечаев сигурно се пържи някъде в Деветия кръг, а другарят ти Стамболов, мушкан за милионен път с дяволския нож, би се опитал да ти обясни защо според него, ако ти не беше загинал във Врачанския балкан, само няколко години по-късно са щели така и така да те обесят.

И нека ти кажа, драги Христо Ботев, че аз вярвам на думите на Стефан Стамболов, въпреки че ти, може би, би ме погледнал с недоумение. Всеки твой поклонник би казал, че аз съм смахнат, защото от сто години насам всяка политическа партия, от най-дясна до най-лява, всяка фашистка или комунистическа организация, всяка власт – демократична или тоталитарна, всяка милиция или полиция те има за свое знаме, за свой герой, легенда, символ, светец. ...

... Никой от тях никога не се е интересувал от тебе, малцина са се опитали да те разберат, дори професорските и академичните изследвания са посветени на легендата, а не на тебе.

Оттук нататък с твоето име в уста, боготворейки легендата, всички тия власти, и особено сегашната, щяха да унищожават всеки българин, който дръзнеше поне най-бледо да бъде като тебе. „Да живеем и се борим по ботевски“ стана лозунг за изкореняване на всичко ботевско и за ликвидиране на всички горди и чисти чела, които биха се осмелили да бъдат като тебе. С твоята поезия на уста бяха смазани истински поети, с твоята свобода на уста беше наложено най-черно потисничество, с твоята независимост на уста България бе тласкана от една зависимост в друга, с твой героизъм на уста бяха отречени истинските геройства, с твой безкомпромисен характер на уста България бе овладяна от духовни мижитурки и нищожества...

... Защото жестоката истина е, че запазвайки легендата за тебе, всяка година на втори юни ти биваш обесван. Твоята човешка същност, твой характер, твоята истинска поезия, твоята революция, твоята силна любов и силна омраза увисват на въжето.

Книгата, която държите в ръце, не е посветена на легендата, на портрета в министерския кабинет, на щампата на фанелката или на значката Ботев. Тя помага да започнем да разбираме Ботев, неговото време и неговите приятели – дяволите и грешниците, за които пише Георги Марков, макар те да не са се наричали така. Тези негови приятели от „по-интересната част на човечеството“ са се наричали революционери анархисти и това изобщо и ни най-малко не се подразбира, поне от последните две-три, ако не и повече поколения, защото никой никога и никъде не им го е казвал или

писал. Въжето, с което всяка година, е бесен Ботев, не е въжето на словоизлиянията, а въжето на мъчанието.

Логичен е въпросът защо, ако анархистите и анархизмът са толкова интересни, за тях почти нищо не се е говорило през изминалото столетие. Отговорът е също толкова логичен и прост – било е забранено, много забранено. Спокойно може да се твърди, че анархизмът е най-големият обединител на държавите още от края на XIX и началото на XX век. През 1898 година в Рим се свиква „Международна Римска конференция за обществена защита срещу анархистите“, която продължава близо месец (24 ноември-21 декември). На нея присъстват 54 представители на 21 европейски правителства. В нейния заключителен протокол се взимат решения участващите държави да гласуват закони, забраняващи членуването в анархистки организации, разпространението на анархистка пропаганда, оказването на помощ на анархисти и най-вече ограничаващи отразяването на анархистки акции в пресата. Мнозина изследователи сочат тази конференция като начало на днешния Интерпол. Отзвукът от другата страна на океана – „в страната на свободата“ – не закъснява. Още в първото си обръщение към Конгреса през декември 1901 г. новоизбраният президент Тиъдър Рузвелт обявява анархизма за най-тежко престъпление и настоява за най-строги законови мерки. Президентът нарежда анархистите до джебчиите, разбойниците, мъжете, които пребиват жените си, и – забележете – дори търговците на роби, като обявява, че анархистите са най-страшни от всичките и призовава цялото човечество да се обедини срещу тях. Малко след това сенаторът Джордж Хоър предлага в американския сенат всички „цивилизовани нации“ да сключат съответното споразумение и да депортират всички свои анархисти на удобно избран за целта остров. В крайна сметка през 1902 г. е приет федерален закон, действащ и до днес, който забранява в САЩ да влизат лица, изповядващи или защитаващи анархизма. Зад кулисите продължават дипломатическите усилия на Германия и Русия за нови, още по-драконовски мерки срещу анархистите, тъй като тези от Римската конференция били твърде недостатъчни. Руската тайна полиция изпраща в САЩ списъци с известни на нея имигранти анархисти. Така се стига до ново международно съвещание през май 1904 г. в Санкт Петербург, на което е подписан „Таен протокол за международната война срещу анархизма“ от правителствата на Германия, Австро-Унгария, Дания, Швеция и Норвегия, Русия, Румъния, Сърбия, България и Османската империя. По-късно към тях се присъединяват Испания и Португалия, Швейцария изразява „де факто“ съгласие, а седмица по-късно Люксембург сключва отделен видоизменен вариант на споразумението, но само с Германия и Русия. В България този

„Таен протокол“ е законодателно ратифициран със „Закона за анархистите и престъпниците против държавата и обществената сигурност“ от 1907 г. Страховитите античовешки деяния на тези ужасни чудовища анархистите, провокирали такава забележителна солидарност между велики и не дотам велики държави, всъщност са четири агентата, извършени от анархисти срещу държавни глави в рамките на седем години – френският президент Мари-Франсоаз Сади Карно, убит от Санте Джеронимо Касерио през 1894 г., австрийската императрица Елизабет Баварска, съпруга на Франц Йосиф, убита от Луиджи Лукени през 1898, италианският крал Умберто I, убит от Гаetano Бреши през 1900 и американският президент Уилям Маккинали, убит от Леон Чолгош през 1901 г. В България формален повод за закона от 1907 г. е убийството на министър председателя Димитър Петков, макар българските анархисти да нямат нищо общо с него. Въпреки това те са считани за толкова опасни, че гласуваният закон против тях има даже *обратна сила* в разрез с гръмко разтръбяваните „принципи на правото“. Основната цел на междудържавното полицейско споразумение „за война срещу анархизма“ е защитата на държавните глави, а не на човечеството. Само няколко години след това същите тези държавни глави в кървавата касапница на Първата световна война избиват 20 милиона души и осакатяват още толкова от същото това човечество, което призовават да мрази убийците на своите убийци.

В такава антианархическа обстановка много неща могат да се кажат само ако се премълчат много други. Това е времето, в което Евгений Захарович Волков пише своето изследване за връзките на Ботев и българските революционери с „грешниците“ и „дьяволите“ на световната революция. Самият Волков е принуден да емигрира от Русия за активната си революционна дейност. Дипломира се в Мюнхен като строителен инженер, където се запознава с учещите там български студенти. С помощта на Асен Златаров се преселва в България и се установява във Варна със съпругата си Олга и сина си Юрий, починал от тиф на шестгодишна възраст, през 1913 г. В морския град Волков работи като старши техник към общината. Освен че обикаля България и педантично издирва материали и свидетелства на съвременници за Ботев, помага и на съидейниците си в Русия, като издава във Варна и изпраща оттам в Русия революционния вестник „Моряк“ от 1911 до 1913 г. През 1915 г., малко след като предава в Българската академия на науките готовия си труд, придружен с внушителен документален материал, Волков е уволнен и изгонен от България заради революционната си дейност. В Румъния продължава да работи по историята на българското революционно движение, а след Февруарската революция през 1917 г. се

завръща в Русия. През 1920 г. постъпва в болшевишката партия. Работи в различни планови и статистически учреждения, става старши научен сътрудник на Академията на науките на СССР.

Учен с многостранни интереси, професор Евгений Волков е известен в Русия предимно със своята „Демография на народонаселението на СССР за осемдесет години (1850-1930)“, издадена в Ленинград през 1930 г. В този станал вече „настолен“ труд за руската демография и статистика Волков прави опит с научно-статистически методи да изчисли реалните и необратими човешки загуби в Русия за изследвания период, като отчита динамиката на естествената смъртност. Според учения, от 1 януари 1914 г. до 1 януари 1930 г., Първата световна война, Гражданската война и „реформите“ на съветската власт водят до безвъзвратни физически загуби в размер 30,2 милиона души – 27,4 милиона селско население и 2,8 милиона градско. Такава е изразената в човешки животи „цена на кръвопускането“, както пише самият автор.

Още докато „Демографията“ се печата, започват болшевишките „чистки“ в Академията на науките. От ноември 1929 г. до декември 1930 г. са арестувани 115 руски учени, предимно историци, архивни и музейни работници, етнографи и географи. От 960 сътрудници на Академията са уволнени 648 души. В края на 1933 и началото на 1934 г. съветската политическа полиция (ОГПУ) фабрикува така нареченото „дело на славистите“ или „дело на Руската национална партия“. Само в Москва по него са арестувани 34 души. Успоредно се фабрикуват дела в Ленинград, Харьков, Краснодар, Смоленск и Ярославъл. През 1937-1938 година една трета от „славистите“ са разстреляни, други получават огромни присъди и са заточени или хвърлени в лагери. По тези „дела“ „протича“ и приятелят на Волков академик Н. С. Державин, тогава директор на Института по славянознание към АН на СССР, заедно с когото Волков работи в редакционната колегия на Речника на руския език. В края на 1937 г. самият Волков е изключен от партията, уволнен от всички академични длъжности, а на 8 март 1938 г. е арестуван от НКВД по обвинение в „контрареволуционна клевета срещу руския народ, партията и съветската власт“. След повече от година, на 9 май 1939 г., е освободен „без всякакви последствия“ и делото му е прекратено. Към този момент академичното славянознание е фактически разгромено от Сталин.

След като Хитлеровата армия окупира Чехословакия, Полша, Югославия и България, нахлува в Съветския съюз на 22 юни 1941 г., завзема балтийските републики, Украйна и Белорусия и към края на юли същата година покрива две трети от разстоянието до Москва, оцелелите „слависти“

стават отново полезни и са призовани от партията да служат на внезапно превърналия се в панславист (разбирай „панически славист“) Сталин. Създадено е „Славянско движение“, организира се масов „Всеславянски митинг“ с участието на поляци, чехи, словаци, литовци, сърби, българи, хървати и даже православни свещеници*. На 29 юли 1941 г. Н. С. Державин и Е. Волков излизат с инициатива за създаването на Международно бюро за помощ на славянските народи в борбата за освобождение от фашисткото робство. *„Ние считаме, че сега е настъпил прекрасният миг, когато, от самия ход на историческите събития, Съветският съюз е поставен начело на славянските народи, когато Съветският съюз може открито пред целия свят да протегне ръка на братска помощ на по-младите си братя – славяните, да ги обедини около себе си и така да създаде от всички славянски народи под свое ръководство в Централна Европа и на Балканите естествен и мощен бастион против фашизма и възможните му бъдещи наследници“* пише във възванието.

За съжаление, Е. Волков, за разлика от Н. С. Державин**, не доживява да се порадва на осъщественото си възвание и на „братската помощ“ на големия брат към славянските народи. Умира през 1942 г. по време на блокадата на Ленинград, а неговите български временни съпартийци продължават да обесват Ботев всяка година и да не издават „неудобната“ му биография. В откъслечните сведения, публикувани в българската болшевишка преса през 70-те и 80-те години на ХХ век за съществуването на тази книга, имената на Бакунин и Нечаев се споменават рядко, в някои статии – нито веднъж, а забранената дума „анархисти“ – никога. Българските историци и публицисти „ботевоведи“ вероятно са уникални в света с това, че могат да публикуват толкова текстове, в които присъства името на Прудон, без да присъства думата „анархизъм“.

Александър Ванчев
София, януари 2009 г.

* Митингът се провежда на 10 и 11 август 1941 г., но без представители на църквата. Б. ред.

** Николай Севастянович Державин (1877-1953) става доктор на Софийския университет през 1944, почетен член на БАН през 1946 и лауреат на Сталинска премия (около 200 средни руски заплати за това време) през 1948 г. Б. ред.

ПРЕДГОВОР

Поднасяйки на читателите нашия труд, ние предвиждаме, че в много отношения той няма да удовлетвори напълно любознателността на тези, които биха искали да намерят отговор на всички въпроси, които засягат личността Ботев и неговата епоха.

При това много наши положения и заключения могат да се сторят на читателя, особено ако той има установени собствени възгледи по въпросите, които разглеждаме, и недостатъчно обосновани, и много парадоксални. В такъв случай, в редица пунктове нашият труд може да се окаже, че подлежи на оспорване в провежданите от нас обобщения и съпоставяния, в нашето разбиране и оценка на различните обстоятелства и факти, в самия начин на тяхното използване.

Признавайки законността на всяка сериозна критика на нашия труд, от какъвто и лагер – научен или политически – да би произлизала тя, ние ще посрещнем с радост тази обмяна на мнения, които ще се породят в процеса на едно критическо отношение към нас от страна на нашите читатели и предварително изказваме нашата благодарност на всички, които няма да отминат нашата работа с мълчание.

Целта на нашия труд за Христо Ботев се заключава, до известна степен, в това да се сумира пред умствения поглед на читателя всичко от неговия живот и дейност, да се разгледа критически по-важната литература върху него, да се избере от последната най-ценното и достоверното, да се даде за Христо Ботев и неговата епоха такъв труд, който би позволил на читателя да си състави, макар в общи черти и по най-главните пунктове, определена и по възможност правилна представа.

Сложна и многостранна е тази личност, с която сме се заели, но още по-сложна и многостранна е епохата, която я е създала и историческите обстоятелства, при които тя се е развивала. Затова нека не ни се сърди читателят, че, за да разберем и изясним по-добре една или друга черта в духовния облик на Христо Ботев, или в неговия мироглед, или в неговата дейност, си позволяваме понякога твърде обширни екскурзии в различните области от историческото минало на епохата, съвременна на нашия герой и с това като че се отклоняваме от нашата основна задача, посочена по-горе.

Към тия отклонения и екскурзии ни доведе самото развитие на нашата работа, която, когато започвахме, ние свършено не предполагахме, че ще се разгърне дотолкова. Първоначалните граници на замисления от

нас труд бяха много по-скромни. Ние допускахме, че личността Христо Ботев ще бъде вече окончателно разгадана, след като ни се удаде в по-голяма или по-малка степен да си изясним характера и значението на влиянието върху него на неговите руски революционни връзки и да проверим тези, струващи ни се фантастични (и действително оказали се такива) сведения относно тия връзки, които ние срещаме в различните съобщения на множеството български мемоаристи и историографи, които се интересуват от Христо Ботев.

Но, както забелязахме по-горе, самият ход на работата ни посочи доколко погрешно и тясно сме разбирали своите задачи, тъй като оказа се, че отношението на Христо Ботев към руските революционни среди не може да бъде разглеждано отделно не само от неговата лична биография и от специалните български условия през това време, но и от всевъзможните взаимодействия на цялата съвременна нему епоха – и руски, и български, и сръбски, и румънски, и западноевропейски – които са се отразявали по един или друг начин върху него, върху неговия живот и дейност.

Тия взаимоотношения са определили духовния облик на Христо Ботев, неговите таланти и революционния характер на неговата ярка поривиста натура, и затова да се отминат те без внимание, да не бъдат изучени, е невъзможно.

Оттук и нашият стремеж да се вгледаме колкото може по-внимателно, да проникнем възможно по-дълбоко не само в обстоятелствата на личния живот и национално-битовите условия, които са упражнили влияние при формиране на характера на Ботев, но и в съдържанието на всички негови социално-политически и духовни интереси, в неговите отношения, лични и идейни, с всички тези, които тъй или иначе са съдействали за развитието на неговата духовна мощ, за изграждането на определен политически мироглед и за проявлението на неговите таланти.

Под действието на този именно стремеж, станал за нас непреодолим, нашият труд за Ботев от студия с първоначално много ограничен размер се превърна, благодарение на редицата преработки и допълнения, в едно обширно изследване, което включва в своето изложение цялата съвкупност от посочените обстоятелства, взаимоотношения и влияния. Рамките на нашата работа се разшириха. За да разберем Ботев и да осветим ясно всички страни на неговия мироглед, на неговия живот и дейност, ние трябваше да хвърлим Христо Ботев в тълпата негови съвременници, във водовъртежа на тези бурни събития и обстоятелства, които съставляват съдържанието на съвременната му епоха от 70-те години на миналия век, и да проследим стъпка по стъпка, фаза след фаза целия процес на образуване и кристали-

зиране на неговата личност и дух, произлезли във време на едно тревожно обществено възбуждение.

И в процеса на това изследване пред нас възкръснаха в тясна връзка учителите и другарите на Ботев, неговите съратници, неговите ученици и последователи. Всички те минаха пред нас – и Георги Раковски, и деятелите от Първия таен български революционен комитет в Румъния, и Васил Левски, и българските хайдути, и Л. Каравелов и Ст. Стамболов – от българите; и деятелите от сръбската Омладина, и членовете на бакунисткия „Славянски събор“, и Светозар Маркович – от сърбите; и руснаците от шестдесетте години начело с Чернишевски, Писарев, Добролюбов, Херцен и руските бакунисти, и сам Бакунин, и Сергей Нечаев, и много други от руснаците, и даже Мацини, Гарибалди, Кошут и Маркс – от западноевропейците.

Всички те минаха пред нас със своите мисли, идеи и настроения; всички те са ни казали своята дума за този, чиято личност е предмет на нашето изследване. И тази разнообразна, интернационална тълпа ни подчертава още по-ясно доколко тясно е свързан Христо Ботев с общия идеен дух на цялата съвременна нему епоха, колко погрешно и пагубно би било в интереса на изследването за него да се остава върху тези свършено остарели вече гледни точки на тясно национално или тясно партийно тълкуване, върху които до това време са стояли и, за съжаление, продължават да остават още различните български историографи и политици.

Но, изучвайки Христо Ботев и неговата епоха, ние не се ограничихме само с публикуваните материали за него. Помогнаха ни всички, с които можахме да се срещнем, живи съвременници на Христо Ботев и добри хора от сегашното българско поколение. В този смисъл нашият труд е колективно дело и колко важно и значително е било това съдействие от страна на всички, които по-силите си са работили заедно с нас, това личи от самия текст на нашето изследване, от многобройните пояснителни бележки към него и от богатия ръкописен материал, който ние сполучихме да съберем – писма и спомени на отделни лица.

Ние сме особено благодарни не само на авторите на тия писма и материали, от които двама – руският емигрант и деятел от 60-те години на XIX век Феликс Владимирович Волховски* и спътникът на Христо Ботев в Одеса Георги Смилов – починаха, преди да излезе на бял свят нашият труд,

* Ф. В. Волховски (1846-1914) – виден руски революционер. Съден и оправдан по делото на С. Нечаев през 1871 г. Заочен в Сибир през 1878 г., успява да избяга в чужбина през 1890 г. Присъединява се към партията на социалистите-революционери („есери“). Б. ред.

но и на всички тези, които с устни разяснения и лично съдействие взеха участие в нашата работа: професорите И. Д. Шишманов, Б. Цонев, Ст. Романски, Н. Начев, Н. Бобчев и Ив. Пеев, директора на Етнографския музей в София Мл. Пенчев и завеждащия отдела за възраздането на България А. П. Стоилов, Д. Страшимиров, Ив. Вазов, Ст. Дренков, Г. Д. Начевич, Г. Бакалов, Ат. Христов, Ат. П. Хитов, на персонала при Софийската народна библиотека в лицето на нейния директор д-р М. Тихов, поддиректора Ст. Чилингиров, библиотекарите З. Върбанов, М. Димитров, С. Паскалев и другите служещи, на завеждащия библиотеката на Софийския университет Ст. Аргиров, на първия българин, с когото се запознахме в Мюнхен и който възбуди в мен интерес към неговата страна и народ – Ас. Златарев – в София; на д-р П. Н. Стоянов, Ив. Церов и П. Енчев – във Варна; Каблуков (Д. Дебагорий-Мокриевич) – в Т. Пазарджик; Н. Обретенов и Д. Ценович – в Русе; Ст. Заимов – в Плевен; Т. Пантелеев – в Свищов; д-р Кр. Раковски; проф. З. К. Арборе-Рали и библиотекаря на „Akademia Romana“ г-н Кебаб – в Букурещ; на Добруджану-Геря – в Плоещ.

Обстоятелствата, които предизвикаха нашето преминаване от България в Румъния на 20 октомври 1915 г., прекъснаха за съжаление понататъшния ход на нашите изследвания за Христо Ботев и не ни позволиха да използваме докрай този жив материал за него, който тъй си и остава неизползван в България. И ето, неочаквано ние се озовахме в Букурещ, в знаменития хотел „Daris“, в който преди четиридесет години са ставали бурните заседания на българските революционери, явявали са се Христо Ботев, Л. Каравелов и други, решавали са се съдбините не само на българския народ, но и на целия свят.

Тук, прелиствайки с вънание страниците на нашия ръкопис, ние завършвахме тяхната обработка и размишлявахме през свободното време за тези превратности на съдбата, които не са оставяли Христо Ботев и след неговата смърт.

От още живите съвременници на Христо Ботев, които биха могли да ни съобщят за него важни сведения и да облекчат задачата за разследване неговия живот, характер, дейност и връзки, но които, поради посочените по-горе обстоятелства, ние не успяхме да използваме, трябва да споменем: бившия учител в Галац, приятел на Ботев, Велико Попов (живее сега в Ст. Загора), Михаил Греков (сега в Пловдив), Никола Славков (сега в Търново) и Стефан Савов (сега във Враца).

Ние се надяваме, че тия хора, ако някога им попадне в ръка нашият труд, няма да откажат да направят своите допълнения, поправки и пояс-

* Татар Пазарджик – днешният град Пазарджик. Б. ред.

нения към него, които биха допринесли да се установят с още по-голяма точност и ясност отделни събития от живота на Христо Ботев и тяхната връзка, помежду им и със съвременната им действителност.

Не по-малка надежда в това отношение ние продължаваме да храним и към брата на Христо Ботев, генерал Кирил Ботев*, когото ние в навечерието на нашето заминаване от София се канехме да разпитаме за всички известни лично нему семейни и обществени обстоятелства от живота на нашия герой. Ние няхаме възможност да се свържем по-рано по този повод с ген. К. Ботев, тъй като той, намирайки се по лични работи в Гюмюрджина**, където ние сами няхаме възможност да отидем, е бил толкова зает, че не можа да отговори на нашия въпросник за Христо Ботев, изпратен му още през пролетта на 1915 г.

Същото трябва да кажем и за г-н Ст. Дренков, който се намира в дружески и роднински връзки с цялото семейство Ботеви, а особено със Стефан, от когото е чувал не малко за живота на Христо Ботев в Букурещ. Изглежда, че той може да разкаже на българското общество нещо за живота на Христо Ботев през 1872 г. в Галац, където по думите, казани от него при една кратковременна среща с нас, Христо Ботев е живял заедно с Ив. Драсов, когато той е дошъл да прекара ваканцията от Прага в Румъния.

Специално за Ив. Драсов и главно за неговия архив трябва да се търсят разяснения от неговия син, служещ, ако не се лъжем, във Варна под ведомството на Министерството на правосъдието. Ние мислим, че той е лицето, което би могло да ни каже къде се намират оригиналите на тези писма на Христо Ботев към неговия баща – Ив. Драсов, които са публикувани от Захари Стоянов, тъй като въпреки нашите най-внимателни търсения, ние не ги намерихме нито в едно от ръкописните хранилища в София, включително и в тома „Архив на Ив. Драсов“, който се намира в отдела „Българско възраждане“ при Софийския етнографски музей.

Намирането на тези оригинали е крайно важно за възстановяването на действителния текст на самите писма, тъй като на тяхното препечатване от Захари Стоянов не трябва да се вярва много, а също и за това, за да се разясни недоразумението, жертва на което, благодарение на същия Захари Стоянов, са станали всички биографи на Христо Ботев и според които той още през ученическите си години в Одеса е бил другар на известния руски емигрант Судзиловски (д-р Руссел). Това недоразумение е предизвикано

* През 1914 г. запасният генерал Кирил Ботев печели на търг от българското правителство правото да експлоатира беломорските солници на изток от езерото Буру Гьол (днешното езеро Вистонис в Гърция). Б. ред.

** Днешният град Комотини в Гърция. Б. ред.

изглежда от невярното отпечатване от Захари Стоянов в неговата работа за Христо Ботев на писмото на последния до Ив. Драсов от 12 април 1875 г., в което към погрешно прочетеното от Захари Стоянов име на Судзиловски, той прибавя вероятно също толкова погрешно прочетения от него епитет „ваш съученик“. Че това е несъмнена грешка, в това читателят ще се убеди на съответното място от нашето изложение.

Що се касае за престарялата съпруга на Христо Ботев, която живее в Търново – г-жа Венета Ботева, обръщайки се към нея посредством един млад български литератор, който разработва успоредно с нас материалите за Ботев, учителят М. Димитров, командирован към Софийската народна библиотека, ние получихме от нея само упрек, във всеки случай отнасящ се не към нас, че много късно се обръщат към нея за справки относно нейния мъж, след геройската смърт на когото никой от неговите другари и съотечественици не е помислил нито за нея, нито за дъщеря ѝ – сега вече покойната Иванка – само след продължителни лишения и горчиви унижения в освободена България, намерили за себе си приют в някакъв далечен роднина. Освен огорчената от хорската непризнателност почтена вдовица на нашия герой, ние трябваше също тъй безрезултатно да обезпокоим още един близък негов роднина – Георги Василев Шопов, който и досега още живее в същия този Измаил, където Христо Ботев се ползвал едно време от неговото покровителство и гостоприемство. За съжаление отговорът, който ни даде неговият племенник г-н М. Шопов на 14 септември 1911 г., ни убеди, че дълбоката старост и разнебитеното здраве на г-н Василев не ни позволяват да разчитаме на неговите възпоминания.

Същите обстоятелства ни принудиха да се откажем да запитаем и престарелия българския войвода и съратник не само на Ботев, но и на Г. С. Раковски – Панайот Хитов, който изживява последните си дни.

В допълнение на всички тия предварителни пояснения ние ще приведем и писмото на г-н Ат. П. Хитов, което свидетелства, че писмата от В. Левски до него, в които се говори за Христо Ботев, и писмата на самия Ботев относно организирането на чети за преминаването в България са изгубени от архива на П. Хитов, продаден на Министерството на народната просвета.

Архивът на П. Хитов е бил пренесен преди няколко години в Етнографическия музей и е постъпил от това време под ведомството на специално учредения при тоя музей от бившия министър на народната просвета проф. д-р Ив. Д. Шишманов „Архив на Българското възраждане“.

Ние не намерихме, обаче, горните документи, въпреки извънредно внимателното съдействие, което ни оказаха в нашите търсения бившият

директор на този музей г-н Д. Т. Страшимиров, както и сегашният такъв д-р М. Пенчев, неговият помощник А. П. Стоилов и другите служещи от това учреждение.

Ето и самото писмо, в неговите най-важни откъслечи:

София, 20.VII.1915 г.

Многоуважаеми г-н Волков!

Прося извинение за късия отговор. По интересующия Ви въпрос мога да Ви явя само следущето: архивата на баща ми, Панайот Хитов, беше първоначално прегледана от г-н Страшимиров, тогава началник на отделение при Министерството на народното просвещение, а след това откупена от същото Министерство. При откупването ѝ се състави подробен опис от г-н Страшимиров, г-н Михайлов, учител при русенската мъжка гимназия, и още един учител, името на когото не помня. Сам аз прегледах известните писма и книжа и помня добре едно писмо от Христо Ботев със съдържание по преминаването му в България, друго от В. Левски, доста обемисто, в което се споменуваше нещо за Ботйова, но не си спомням какво. И най-последно – десет или петнадесет коли оригинални бележки на баща ми, писани като допълнение на издадената от Л. Каравелов книга през 1872 г. в гр. Букурещ „Моето пътуване по Стара Планина“.

Цялата архива, заедно с упоменатите по-горе писма и оригинални бележки и при опис се предадоха на господин Страшимиров, след което ние получихме уговорената от по-рано сума...

Мисля, че при една щателна справка в Министерството всичко ще се намери, ако разбира се не е изгубено. По въпроса, вярвам, че и г-н Михайлов, от Русе, който е историк и мой бивш учител, ще си спомни нещо...

Ат. П. Хитов.

подпредседател на софийския Окръжен Съд

За съжаление нас не ни се удаде да видим г-н Михайлов, а от справката, която направихме в културното отделение при Министерството на народната просвета, както и от разговорите по този повод с г-н Д. Страшимиров, ние си изяснихме само едно – че да се намерят изгубените документи е невъзможно.

Те са загубени или откраднати при пренасянето на архивата на П. Хитов от хранилището на Министерството в Етнографическия музей, или са загубени в самите хранилища между многобройните папки с различни министерски дела, преглеждането на които е мъчна работа.

С това съобщение ние ще приключим нашия донякъде дълъг предговор, посочвайки в заключение само следното:

Колкото сложни и да бяха задачите на нашето изследване, колкото големи и да бяха трудностите, които срещаме, нас ни се струва, че сме направили всичко, което сме могли, за да отбележим върху страниците на тоя труд всичко това, което прави Христо Ботев мил и близък.

Това беше и нашата задача. Изпълнили ли сме я в достатъчна мярка или не – не ние ще съдим. Ние ще повторим само едно: ние направихме всичко, което можехме; нека направи повече този, който може, и нека нашият труд да му послужи поне за материал.

В Ъ В Е Д Е Н И Е

Прочитайки, както ми се струва, всичко, което има в българската литература за Христо Ботев, аз, като руснак, се интересувах главно от въпроса за значението, което са имали за него различните руски влияния, които определят в значителна степен и неговия духовен облик и своеобразното направление на цялата негова бурна натура. Тия влияния, както е известно, са интересували не малко и българските биографи и тълкуватели на Христо Ботев, които са им отдавали напълно справедливо същото значение, както и ние; обаче тяхното непознаване на духа, интересите и състава на тази съвременна на Ботев руска революционна интелигенция, която го е заобикаляла, от ученическите години в Русия и до Букурещ, както и крайната обърканост на фактическите данни от живота на самия поет-революционер, са им попречили, за съжаление, да дадат вярно изображение и тълкувание на поета.

По такъв начин, мъглата, създадена в резултат на това, около личността на Христо Ботев, е открила за неговите биографи и тълкуватели обширно поле за лични умозрения, еднакво произволни както по отношение на самия Ботев, тъй и по отношение на окръжаващите го условия, обстоятелства, влияния и хора. И няма нищо странно в този факт, защото патентованите изследователи на Христо Ботев в България, които дават за него повече или по-малко „солидни“ работи, са били досега не хора на науката или литературната критика, а или политици-дилетанти, които разглеждат Христо Ботев с изключителната цел да направят от него предвестник и защитник на техните собствени социално-политически възгледи, или обикновени разказвачи – негови съвременници и епигони, пренасящи върху личността Христо Ботев присъщите на самите тях представи.

И ето че около личността на Ботев се разпалила партийна борба. Мнозина искали да видят в него само свой знаменосец. Едни намирали в него бащата на българския социализъм, други – безогледен космополит безотечественик, трети – само носител на българската национална идея; четвърти – продължител на балканските хайдути, носител на бунта, социален реформатор; но намерили се и такива, които, въпреки неговия страдалчески живот и геройската му смърт, виждали в него само „вагабонт“, замесен с толкова непонятните за тях тайнствени руски „нихилисти“ – „от тайните“, както се изразяват Стоян Заимов и Захари Стоянов.

Излишно е да се приказва доколко неверни са всички тия опити на повърхностни и често много малко образовани тълкуватели на Христо Ботев да се раздоби неговата многостранна същност на малки части. Няма защо да се говори доколко ограничеността и пристрастността на техните представи, тяхното безсилие да разберат действителните тенденции на целия живот на Христо Ботев, преплетени по един чуден и остроумен начин – доколко всичко това разваля неговия истински образ.

В този крайно забъркан кръг от всевъзможни тенденции отношението на Ботев към руската емиграция в Румъния и неговият живот в Одеса между руските „нихилисти“ и полските заточеници занимават твърде много неговите български тълкуватели. Много и единодушно говорят всички те за изключителното влияние върху Христо Ботев на стълбовете на руската общественост от това време – епохата на 60-70 години на XIX век – Чернишевски, Добролюбов, Писарев, Херцен и Бакунин. Много приказват те и за значението в неговия живот на тайнствените срещи с руски и полски революционери.

В това, че под тяхното общо влияние – благотворно или пагубно, това е друг въпрос – са се оформили окончателно не само духовният облик на Христо Ботев, но и направлението на неговия публицистичен и поетичен талант, в това – ако не се лъжем – са съгласни помежду си всички негови биографи и критици. Но щом само преминал от тази обща почва, която свързва в едно цяло техните представи за Христо Ботев, към изобразяването и анализа на тази конкретна действителност и тези живи хора, между и под влиянието на които се е развивал Христо Ботев, тяхната страстност по отношение на него достига най-голямо напрежение, което лишава от опора техните съждения за него и за идейните основи на неговия духовен облик.

Всичко това привличаше моето особено внимание, като руснак, не само по силата на забелязаните от мен куриози, толкова обичайни, когато чужденци, никога не били в Русия, се заемат да описват руския живот, но и затова, защото подчертаваната от изследователите на Ботев – макар по някой път и много фантастична – връзка на последния с руската революция засяга тъй или иначе тази нейна епоха и тези нейни особености, които не престават да предизвикват интерес и в самата Русия.

Именно този интерес ме накара да се отнеса с особено внимание към Ботев, около когото е тъй силно обаянието на великите руснаци от 60-те и 70-те години на XIX век, и към неговите български биографи и тълкуватели, които се лутат безсилно в мъглата на зле разбираната от тях епоха.

За това, че този интерес от платонически се превърна в реален и ме застави не само да взема сам перото, но и да обезпокоя със своите въпроси за Христо Ботев редица хора, аз съм задължен главно на цветистата книга за Христо Ботев на г-н Ив. Клинчаров, която по своята дебелина претендира да заема мястото на основен труд за него. Тази книга, излязла през 1910 г., за съжаление е била посрещната много меко от българската литературна критика в лицето на г-н Любимов, който заявява в сп. „Демократически преглед“, че „въпреки всички нейни недостатъци тази книга има известни преимущества в сравнение с досегашните биографии на Ботев“ (кн. I. „Демократически преглед“, януари 1911 г., с. 133). Освен това тя обърна ла върху себе си вниманието на хора на науката. Младият учен Н. Милев прочел за нея специален доклад пред Академията на науките в София. Този доклад бил представен на събранието на Историко-филологическия отдел на 13. X. 1911 г. от проф. В. Златарски. По-късно докладът бил публикуван под заглавието „Нов биографичен труд за Христо Ботев от Ив. Клинчаров“ в „Списание на Българската академия на науките“ (клон историко-филологически и философско-обществен, книга IV, София, 1912 г., а освен това резюме на този доклад, подчертаващ „научните“ достойнства на книгата на г-н Ив. Клинчаров, било дадено в едно от сериозните немски научно-исторически списания: *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, Berlin, 1912, Band II, S. 98-103).

По такъв начин книгата на г-н Ив. Клинчаров получила даже известно научно признание, наред с биографията на Христо Ботев, написана от З. Стоянов, за която още в първия том на министерския „Сборник народни умотворения“ дал рецензия по предложение на Министерството на народната просвета г-н Ст. Заимов.

Доколко, обаче, споменатата книга на Клинчаров заслужава това научно признание, се вижда от отзывите за нея на същите рецензенти. Тъй, специално по въпроса за отношенията на Христо Ботев към руската революционна интелигенция и за неговия живот в Одеса и Румъния, ние намираме в техните рецензии характеристики от този род:

1) „Когато говори за дейността на Ботев в Русия и Румъния, г-н Клинчаров се базира често на сведения, на спомени, които не изглеждат тъй истински... Всички тия „точни“ спомени на г-н Клинчаров често са обикновени измислици и кроежи (друг би казал шарлатания). На много места г-н Клинчаров конструира погрешни или преувеличени фрази на руски и ги приписва на Ботев. И излиза, че не само г-н Клинчаров,

но и Ботев не е знаел руски език“ (Любимов, сп. „Демократически преглед“, 1911 г., януари, София).

2) „... Ако сега проследим Ботев в Одеса, първото нещо, което ще ни се хвърли в очи, е обстоятелството, че неговият биограф **никога или почти никога** не казва откъде черпи данните за този период от живота на поета и ние трябва да приемаме всичко на вяра. Тая вяра, обаче, не може да бъде безгранична“... , тъй като „авторът на „Христо Ботев“ е бил малко засегнат от чувството на отговорност и затуй е изневерил на Ботевия девиз „Истината е свята“... (Списание на Българската академия на науките, кн. VI, София, 1912 г., с. 149 и 158, доклад на Н. Милев).

Но тия характеристики не смутили партийните привърженици на г-н Клиничаров, които, въпреки явните несъобразности в неговата книга, дали в своя официален орган сп. „Ново време“ (г. XV, отдел „Книжнина“, с. 62-63) в една бележка от Ив. Робев, такъв отзив за нея: „Напоследък излезе ново съчинение – биография на Ботев от Ив. Клиничаров, който е събрал маса нови факти из живота на поета-революционер, като ги е разгледал от гледна точка на диалектическия материализъм и си е послужил с език, който прави изложението разбрано и увлекателно. Новият автор не оставя неразгледана нито една страна от живота на поета и най-важно е, че всичко е наредено в строга нагледност, може би, първа по рода си в нашата литература... Ние от своя страна няма друго да кажем, освен да препоръчаме горната книга на всички“.¹

Запознавайки се след всички тези отзиви непосредствено с труда на г-н Ив. Клиничаров, ние се убедихме открито, че, действително, този труд е „първ по рода си“, но само по своята недобросъвестност, която не може да бъде оставена без отговор особено предвид на това, че на г-н Ив. Клиничаров съвсем не е било чуждо ясното съзнание за тези морални задължения, които той, изучвайки Христо Ботев и неговото време, е взел върху себе си. „В продължение на последните 5-6 години – уверява г-н Клиничаров читателя в своя предговор – ние непрестанно сме питали живи съвременници, събирали сме сведения и сме проучвали явленията, тясно свързани с живота на българския поет... Наш дълг беше след това непременно да ликвидираме със старите лъжи, с които е изплетена съзнателно и несъзнателно биографията на поета и да ги заменим с действителни факти. Ние говорихме и говорим навсякъде с факти и **само** (курсивът е на г-н Клиничаров) с факти. И когато говорим с факти, нам се струва, че само ние можехме да кажем истината... Да ги изоставяхме на страна и да не възстановяхме истината чрез нови факти – това би значило да не се отнасяме с нужното уважение

към предмета, който ни занимава, това би значило да нанесеме тежка обида на починалия герой, това би значило да не зачитаме най-ценното в нашата култура“.

Присъдата, която произнася в тази тирада г-н Клинчаров върху себе си и своя труд е толкова красноречива, че по този повод мен не ми остава да прибавя нито една дума. По-нататъшното пък изложение ще посочи доколко г-н Клинчаров в своя труд за Христо Ботев действително се е оказал далеч от изпълнението на тези принципи, които той сам посочва в току-що цитирания откъс от неговия предговор.

По своето изложение, по способите за използване на суровия материал, по маниера да заменя критическото разглеждане на този материал с перли и блясъка на художествените фигури, г-н Клинчаров е робски подражател на самия този Захари Стоянов, срещу когото главно са насочени стрелите на неговата полемика. За този първообраз на Клинчаровия труд, от самия Захари Стоянов скромно наречен само „опит“ за биография на Христо Ботев, ние ще имаме случая да говорим често в страниците на нашия очерк, изяснявайки неговите недостатъци и грешки, а сега ние считаме за неизлишно да обърнем вниманието на читателя върху следното отличително по своята чистосърдечност заявление на г-н Стоян Заимов, направено лично пред нас по повод на неговата рецензия върху книгата на Захари Стоянов, в която ние имаме случай, на свой ред, да забележим редица несъобразности. Заявлението на г-н Заимов, върху когото се нахвърля с особени ругатни г-н Клинчаров в своята обемиста книга, му прави особена чест и може да послужи като пример на самия г-н Клинчаров и неговите последователи как трябва да се постъпва с хората, когато се забелязват техните волни и неволни грешки. Ето това заявление на г-н Заимов, направено пред нас в гр. Плевен на 28 май 1915 г.: „Давайки по предложение на Министерството на народната просвета критика на биографията на Христо Ботев, написана от Захари Стоянов, аз нямах предвид една сериозна проверка на всички подробности на тази биография, повечето от фактите на която ми бяха лично неизвестни, тъй като аз се запознах с Христо Ботев едва след моето завръщане от Диарбекир през 1875 г., и за неговия предишен живот знаех само по слух. Тъй че аз можех да допълня или критикувам изложението на Захари Стоянов само в тези места, които се отнасят към периода 1875-1876 години, когато аз лично се срещам с Ботев. Що се касае за посещението на една делегация от български революционери на Бакунин и Мацини през 1869 г. и това, че последният е нарекъл Кошут „латен агент на Турция“, а Наполеон III – спасител на Италия – това аз съм чувал от Т. Райнов, който никога не ми е приказвал кой друг българин е отивал с него в Европа. По

такъв начин цялото изложение за това пътуване, дадено от мен, трябва да бъде отнесено изцяло към Райнов².

„Относително предадения от мен, с думите на г-н Смилов разказ за скандала, произведен от Христо Ботев и неговите приятели в Одеса, след което той трябвало, едва ли не да напусне града, трябва да кажа, че специални записки за спомените на г-н Смилов аз не съм водил и когато говорехме с него за Ботев, нито той, нито аз сме придавали официален характер на нашите разговори по повод на него, вследствие на което възможни са неточности и във формата и в характера на тези спомени, както от страна на мен, тъй също и от страна на самия Смилов. По повод на моите възпоминания за отношенията на Христо Ботев към руската емиграция и руската революционна литература, внасям поправка, изказвайки убеждението, че Христо Ботев, както това е изразено в моята статия „Англичаните и храмовете на българската признателност“ (в III част на книгата „Светите места на признателна България“, Плевен, съч. на Стоян Сен-Жан Д’Акърски, с. 208-209, разказ на Заимов пред английските екскурзианти за Христо Ботев през 1907 г.), „бе велик протестантин, който... водеше борба против тиранията, била тя политическа, икономическа или социална, без разлика от кого, върху кого се върши тя, без оглед на земята и държавата, дето ѝ е даден широк простор. Тоя велик протестантин, израснал в редовете на малкото българско племе, бе вложил всичките си духовни капитали в борбата, насочена в пътя на разрушението на съвременния държавен, политически, социален и икономически строй... В патриотическата си поезия, с горещата си реч, той спечели сърцата на тогавашната българска революционна младеж, живуща в чужбина – бе станал духовен фокус на нейните въздедения“... „Зает с делото на националната борба – продължава г-н Заимов – за народното политическо освобождение, той (Ботйов) внасяше в това дело духа и настроението на великата руска общественост от тази епоха и си остана верен на тях до самия героичен край на своя живот“. Тъй говори Стоян Заимов през 1907 г. на англичаните и през 1915 г. на нас. Едно време същият този Заимов е говорил друго за Ботев, старейки се да направи от него идеал на патентован националист, скъсал всички връзки с идеите за един широк социален протест и с носителите на тия идеи – руските емигранти. Същият Заимов, малко по-иначе разбирайки своите задачи, като съвременник на Ботев, е писал за поука на младото българско поколение, че получавайки руски брошури, Ботев „хладнокръвно разрязваше страниците тук-там и с един вид презрение (по адрес на брошурите) даваше ги на голаците-хайлази да си увиват хляба и сиренето, а понякога изпотените си крака в съдраните им обуца“!!! Пак той е писал, че „види се Ботев

твърде добре беше разбрал, че Българското привременно правителство, по дела и принципи, няма нищо общо с европейския интернационален социализъм и руския nihilизъм; за това правеше и оглушки на поканите от Женева, Цюрих и Лондон. Личното влияние на Каравелов върху неговите бунтовнически възгледи беше успяло да раздели в ума на Ботев въпроса за българското политическо освобождение от въпроса, който се задаваше от европейските и руски социалисти³.

Тъй е писал в 80-те години на XIX век Заимов, млад, увлечен от политическите злочи на деня в едва що освободена България; сега пък, поумнял от годините, той ни рисува хладнокръвно друг образ на Хр. Ботйов – Ботйов, който протестира до края на своя живот против всяка тирания „била тя политическа, икономическа или социална, без разлика от кого, върху кого се върши тя, без оглед на земята и държавата, дето ѝ е даден широк простор“.

Този Христо Ботев, който ни дава сега Заимов е именно същинският Ботев, за когото борбата за политическото освобождение на своя народ е само частен случай от общата борба на угнетените от целия свят, против всяко угнетение и всяка тирания. Но затова ще се говори подробно в самото изложение на предлагания труд, сега пък ние ще си позволим да завършим нашия увод със следното заключение: както лесно може да се убеди всеки, който е запознат повече или по-малко основателно с българската литература за Христо Ботев, по отношение на него тази литература има често дидактически характер, като например писаното на младини от Заимов, с цел да се създаде от Ботев достъпен и разбран за всеки българин рицар на тясно националната идея. С тази цел редица автори, писали за Ботев, отхвърлят принципно и осъждат рязко в неговия живот и идеи всичко, което им пречи в провеждането на посочената тенденция; напротив, старателно се подчертава и усилява, понякога даже направо измислено, всичко, което благоприятствува тази тенденция.

От тази тенденция са заразени в България автори от съвършено различни направления – от ярки консерватори до тесни социалисти. Тъй поетът Иван Вазов твърди, че Христо Ботев е станал велик само тогава, когато е стеснил своята дейност до националистическа⁴. Още по-силно се изразява за него Пенчо Славейков, който отрича съвършено Христо Ботев, в когото, по неговите думи, се е вселил „онзи бяс на човешката мисъл, който се нарича анархизъм“⁵. Същата тенденция, както видяхме по-горе, е прокарвал на времето си и младият Заимов; от нея е заразен даже и социалистът г-н Ив. Клиначаров, който опровергава нелепостите, изказани по повод на частния живот на Христо Ботев в Одеса и Бесарабия от Захари Стоянов, не посредством строг анализ и проверка на тези нелепости, а само чрез тях-

ното просто зацапване със също толкова безхитроствни лъжи в противоположно направление. Що се касае до самия Захари Стоянов, за него ние сме чували лично от проф. Ив. Д. Шишманов, като непосредствен свидетел, следния разказ: Захари Стоянов, след като издал своя опит за биография на Христо Ботев, отишъл по някаква работа при тогавашния министър на Народната просвета Георги Живков, при когото в това време се намирал на доклад проф. Шишманов, тогава началник на отделение в министерството. Виждайки Захари Стоянов, г-н Живков го посрещнал с такива думи: „Каква книга си написал ти за Христо Ботев? Нима ние не знаем какъв е бил той в действителност?“ „Да мълчим – му възразил Захари Стоянов – на младото поколение са нужни добри примери“. Тъй се е отнесъл към своята задача първият български биограф на Ботев. Ние знаем, че тази книга на Захари Стоянов не е достигнала това, за което е била предназначена, защото за много работи той не е съумял да премълчи, а това, което е разказал, е изпъстрено с непроверени сплетни и затова предизвиква негодувание от страна на младото поколение. Това изглежда е подбудило писателите след Захари Стоянов да погледнат малко по-иначе на начините за достигане на същата задача и, правейки историята слуга на педагогиката, просто да се отвърнат от същия този Ботев, когото те не са могли да разберат и обяснят, създавайки вместо него, за поука на младото поколение друг или, по-право, други Ботевци, тъй като всеки от тях започнал да си съчинява неговия образ съобразно своите собствени вкусове, представи и кръгзор. С това положение на нещата трябва да бъде свършено веднъж завинаги. За Ботев, взет като предмет на изследване, трябва да бъде казана истината, гаранция за достигането и запазването на която могат да бъдат само внимателното изучаване, проверката и анализът на всички суров материал за него, който попадне в ръцете на изследвача. И колкото по-недостатъчен и по-спорен е този материал, толкова по-внимателно и предпазливо трябва да се отнасяме към него, толкова по-грижливо трябва да се стремим да избягваме преждевременните и прибързани обобщения, които могат само да увлекат човека в нов лабиринт от несъобразности. Именно, ръководейки се от тия принципи, ние пристъпваме към нашето изследване, имайки предвид само един девиз, отбелязан от самия Ботев върху заглавния лист на неговата собствена знаменита уводна статия във в. „Дума на българските емигранти“: „Истината е свята“...

Връзката на Христо Ботев с руската революционна интелигенция, както и неговото запознанство със социално-революционни възгледи започва, несъмнено, с неговото отиване в Русия. Въпреки че по това време той е бил още съвършено зелен юноша, влиянието върху него на тази възбудена атмосфера, в която тогава е живяло цялото руско общество, пробудено към идеен живот от великия акт на освобождението на селяните от крепостната зависимост – 19 февруари 1861 г. – не е могло да не бъде определящо. В този смисъл напълно вярно е това общо заключение, споделяно от всички български биографи и изследователи на Христо Ботев, което е обрисувал достатъчно пълно д-р Ст. Максимов в своята брошура „Ботйов и руската литература“. Напълно справедливо трябва да признаем, че „ако Ботйов бе останал в Калофер, то не би бил Ботйов. Неговият ум и талант разцъфтяват и се развиват в чужбина. В семейния си кръг, в Калофер, Ботйов възприема и изчувства всички разкази и сцени из робския ни живот. Ала ако не бе излязъл от този техен кръг, би бил само един буржоа по чувство и мисли, а най-вече – един хайдутин по типа на Хаджи Димитър – нищо повече! Калофер даде Ботйову един здрав ум, винаги свеж и поетичен, но Русия създаде революционера по душа и дело и поета Ботйова“ (стр. 10). Напълно правилна е също и мисълта на д-р Максимов, която ни рисува Христо Ботев по следния начин: „Пионер могъщ за нашето възраждане и нов живот, сеяч пръв на социализма – Ботйов това дължи единствено на руската литература... Но Ботйов не е банален подражател... Чрез руската литература той си създава прав мироглед за историческия живот и за антагонизма между обществените класи, и си съставя план за борба: защото за него животът не е нищо друго, освен борба“ (стр. 36).

Доколкото са верни по принцип тия твърдения на българските тълкуватели на Христо Ботев, дотолкова разбрано и законно е тяхното стремление да проникнат възможно по-дълбоко в тази среда и тази обстановка, в които се е извършвала духовната подготовка на Ботев; да се разбере и изясни течението на обществения живот на този народ и тази епоха, които са създали неговия дух. Обаче отсъствието на проверени данни, по които да може да се възстанови ясно и точно картината на живота на Христо Ботев в Одеса, тика неговите биографи по погрешен път; те пълнят своите трудове за него с непроверени слухове, разкази от трети лица и легенди, окръжаващи непонятната за българите, негови съвременници, личност на Христо

Ботев. И често, нежелайки да издадат своето безсилие пред читателя, лутайки се в противоречията на този съмнителен материал, те подвеждат под тях историческата обстановка на това време, грижейки се само за едно – да не би читателят да забележи техните извращения, да им повярва, когато говорят: „Факти и само факти“.

Рекорд в това отношение държи книгата на Ив. Клинчаров, в която животът на Христо Ботев в Одеса и общественото настроение в Русия са представени по следния начин: „Събитията в Полша (развили се по думите на Клинчаров в 1862, а не през 1863 г., както ни учи историята) дали тласък за развитието по цяла Русия на една „нихилистическа организация“. Г-н Клинчаров, опирайки се върху книгата на един французин за руския нихилизъм, написана през 1880 г., (P. Frèdè: „La Russie et le nihilisme“, Paris 1880) съобщава: „Нихилистическата организация се появила. Онова, което до **тая година** било нещо неопределено, за няколко месеца се развърнало в една широка **отмъстителна организация**. Тази последната си поставила за цел да разруши „всичко“, а на членовете си препоръчвала с рядка енергия да вървят „напред“. Неустановените догми на нихилизма, плод на исторически руски условия, си пробили път и в южната част на Херсонска губерния... Южноруските кръжоци последвали примера на част от петербургските конспирации: и те обърнали кръжока в единствено научно учреждение на обществената мисъл“ (Ив. Клинчаров, „Христо Ботев“, с. 183) ... „**През годините 1864-66** кръжоците излизат между народа, започват пропаганда, отначало чисто културна, а след това и политическа (пак там, с. 181) ... Ехото от безпримерната дейност на революционните организации се разнесло на юг по Русия и намерило отзвук в одеските учебни заведения (стр. 182) ...

Одесци, в лицето на най-видния си член ръководител, какъвто станал Христо Ботев (на следващата страница г-н Клинчаров пише: „в лицето на Христофора Петкова (Ботйова) и Судзиловски, който по-сетне става един от видните членове на анархистическия кръжок в Цюрих, **през втората половина на 1865 г.** възприели два елемента: необходимостта от революцията и запознаването на „народа“ с принципите на „социализма“ (там, с. 184-185) ... „**През пролетните месеци на 1866 г.** одеската конспирация се **размърдала**. Затворена в себе си дълго време, предадена с цялата си душа да изучава философските и политически въпроси, тя най-сетне разбрала, че е време да се излезе „между народа“. Сам Христо Ботев – по думите на г-н Клинчаров – „нямал героично търпение да чака, докато революцията „съзрее от само себе си“. Според него „трябва да се хвърли искрата между самия народ“.

Така пише г-н Клинчаров, изобразявайки по своему историческата обстановка на руската действителност от средата на 60-те години на XIX век и с това отдалеч подготвя читателя без всякакво колебание да признае за несъмнена истина цялото по-нататъшно негово описание на „подвизител“ на самия Ботев като логически произтичащи от обществените условия и настроения на наричаната от Клинчаров действителност.

По думите на г-н Клинчаров, на общото събрание на „одеската конспирация“, посветено на разглеждането на повдигнатия уж от Христо Ботев въпрос за това „да се отиде или не между народа“, общото мнение на „конспирацията“ не било на страната на Ботев. „Само Судзиловски и Степан Григориевич (?) привеждали аналогични на неговите съображения за необходимостта от пропаганда на идеите между народа“. Но, въпреки това, мнението на Христо Ботев побеждава и, според г-н Клинчаров, **„към края и средата на м. май** излизането между народа било решено“ (май, 1866 г.) (стр. 193-194).

От по-нататъшното описание на самото „отиване между народа“ на „одеската конспирация“, по време на което, по думите на Клинчаров, Христо Ботев проявява своите особени „дарби и на риск, и на предвидливост“, „като неустрашим българин“, личи, че това „отиване между народа“ се е ограничавало главно с кръчмите и гостилниците по Екатеринска улица. В тези кръчми, както разказва г-н Клинчаров, Христо Ботев цитира на своите многочислени последователи Карл Маркс, преведен на руски едва осем години след това – през 1872 г., – декламира на новите си руски съмишленици своите български стихове и черпи между работата с ракийка простодушните руски детективи, които не подозират даже, че този гостоприемнен българин е именно този „опасен агитатор“ Христо Ботев, когото те трябвало да хванат (там, с. 197).

Но, както излиза, това мило прекарване на времето не винаги се удавало на одеските конспиратори. Случило се веднъж на същата Екатеринска улица, щото простодушните детективи се отказали от обикновеното угощение и Ботев трябвало да „действува“. И ето какво, по думите на Клинчаров, станало тогава: „Повече от половината съмишленици очистили аудиторията, когато Христо Ботев започнал да „действува“... Едного приспал с един удар зад тила; друг събирал зъбите си в шепа, а третият от детективите бил затрупан в едно кюше със столове, маси и хрочки. „Да бягаме сега!“ – извикал той на Судзиловски, който едничък наблюдавал тази главоломна борба!“ (там с. 198-199).

Г-н Клинчаров злоупотребява много с името на Судзиловски, а после заедно с него споменава и името на Волховски – двама известни деятели

на руското революционно движение от края на 60-те и средата на 70-те години на XIX век, старайки се да посочи влиянието, което уж упражнил върху тях Христо Ботев. По какъв начин е дошло в ума на г-н Клинчаров да прикачи към биографията на Христо Ботев името на Волховски, това ние не можем да си обясним, защото сам Волховски в едно свое писмо до нас твърди категорично, че никакъв Христофор Петков или Христо Ботев не е познавал и виждал никога. Що се касае пък до Судзиловски, които действително е бил близък на Ботев, но вече през последните години от неговия живот – 1875-76 г., и то само в Букурещ, за него трябва да кажем, че той даже никога не е бил в Одеса – завършил гимназия в Могилѳв*, а след това се учил в Киев, където е започнала и неговата революционна дейност, завършила през 1894 г. в Самарска губерния.

„Ние видяхме – заключава г-н Клинчаров своя разказ за подвизите на Христо Ботев – в какво се изчерпваше главната работа на кръжока в Одеса, а Хр. Петков (Ботйов), който бързаше да се начете, за да достигне „другарите“ по развитие едва навакства да отговори на нуждите, които създаде положението му на член и ръководител в одеския кръжок. Заедно с Н. Судзиловски и Ф. Волховски, който след случката на Екатеринбургска улица остана да продължи „делото“ едва след 3-4 години, те поели върху себе си черната работа по организацията – да изградят нейния духовен живот“ (стр. 200). Но случката на Екатеринбургска улица обърна, по думите на г-н Клинчаров, вниманието на одеската полиция върху неустрашимия герой и ето – „по Ботйово лично настояване конспирацията се съгласила да го „делегира“ като учител по на югозапад от Одеса, където острото око на руската полиция няма тъй скоро да го открие“ (там, с. 203).

Както ще посочим по долу, това произшествие, както и делегирането на Христо Ботев от революционната организация някъде „по на югозапад от Одеса“ като учител, са продукти на личното творчество на г-н Клинчаров. Сега пък ние ще си позволим да възстановим по пунктове пред читателя цялата тази картина на систематическо извращение на историческата обстановка на руската действителност от началото и средата на 60-те години на XIX век – извращение, което г-н Клинчаров е направил съзнателно, прикривайки своята съзнателна недобросъвестност с многобройни цитати от Лавров и други руски, неизвестни на българското общество източници, които се отнасят не към 60-те, а към 70-те години на XIX век, когато Христо Ботев не е бил вече в Русия.

Опирайки се на цитираната от нас френска книга от 1880 г. за руския нихилизъм, г-н Клинчаров отнася развитието в Русия на някаква особе-

* В днешна Белорусия, третият по брой на жителите град. Б. ред.

на „нихилистическа организация“, преследваща „отмъстителни цели“ към този момент, когато в Полша, по заповед на нейния усмирител Муравъв^{*} уж било осъдено на смърт през 1862 г. (т. е. преди въстанието) някакво знатно полско семейство, заподозряно в държавна измяна. Това е несъмнена нелепост от началото и до край. Преди всичко никога не са съществували никакви „нихилистически организации“, преследващи никакви тъмни „отмъстителни“ задачи, а е имало организации с определено политическо и социално верую, програми и възгледи, които са запазени от историята за всеки добросъвестен изследовател. Преди всичко самата дума „нихилизъм“, пусната в ход от Тургенев в неговия роман „Бащи и деца“ за характеристика на известно настроение в руската обществена среда от това време, няма абсолютно никакво политическо значение. „Нихилизмът“, както правилно твърди д-р Ст. Максимов в своята цитирана вече от нас брошура „Ботев и руската литература“, е бил само отрицание на патриархалните жизненни отношения и нямал никакво отношение към социално-политическата борба на една или друга обществена група. Наистина в редовете на последните имало много „нихилисти“, но те сами не наричали себе си така, а се наричали „мислещи реалисти“. В личен смисъл те са привърженици на писаревския „разумен егоизъм“, а в обществен, подобно на самия Писарев, считайки себе си в един лагер с Чернишевски и Добролюбов. Тях, както и въобще всички руски революционери и радикали, ги наричали нихилисти политическите противници и невежите хора, които им приписвали подобно на г-н Клинчаров, стремление да разрушат „всичко“⁶. Що се касае за „отмъстителните“ тенденции на съществуващите в това време революционни организации, то напразно г-н Клинчаров взема тия тенденции за признак с преимуществено значение. Както те не са искали унищожението на „всичко“, както неясно се изразява г-н Клинчаров, грубо извращавайки същността на тогавашните социално-революционни възгледи, тъй и „отмъстителните тенденции“ не са влизали в програмата на нито една от действащите в това време организации с изключение на един незначителен, съвършено отделен от всички тия организации кръжок от московски революционери, които пуснали през лятото 1862 г. известната прокламация „Млада Русия“. В тази прокламация действително се прокарвали рязко „отмъстителни тенденции“ и се проповядвала поголовна кървава сеч за

* М. Н. Муравъв-Виленски (1796-1866) – руски генерал от пехотата, граф Виленски. Като главен началник на Северозападния край жестоко потушава полското въстание през 1863 г. Прозвището си „Бесещия“ получава, когато, според един анекдот, попитан дали не е роднина на видния обесен революционер декабрист Муравъв-Апостола, отговорил, че не е от бесените Муравъви, а от бесещите. Б. ред.

цялата „императорска партия“, но тя нямала успех и не предизвикала подражание⁷. Накрая, относно това, че някои от тия организации, а особено петербургските кръжоци, обединили се преди началото на полското въстание в първите месеци на 1863 г. в една организация под името „Земя и воля“, са се намирали във връзка или даже са давали пример на одеските кръжоци – за това не съобщава нито един от свидетелите на тази епоха, нито един от нейните историци; това откритие принадлежи несъмнено на самия г-н Клинчаров, както и това, че към това време „петербургските конспирации“ се превърнали „в научни учреждения и в органи на обществената мисъл“. Това последно твърдение на г-н Клинчаров, към което той внимателно прибавя „част от петербургските конспирации“ – трябва да се приеме с особена уговорка, тъй като 1862 и началото на 1863 г. току-що бяха охарактеризирани за тези „конспирации“ като период на тяхното особено възбуждение от политическите въпроси, като период на разцвета на тяхната агитационна и революционна дейност⁸. По-нататък г-н Клинчаров твърди, че „в 1864-66 г. кръжоците излизат между народа, започват пропаганда, отначало чисто културна, а след това и политическа“. Това твърдение е свършено невъзможно. Преди всичко „излизането между народа“, което съставлява епоха в историята на руското революционно движение, се отнася към един период десет години по-късно, а след туй посоченият от г-н Клинчаров период не отговаря на тия условия, които биха направили неговото твърдение вероятно. Както съобщават съвременниците, преживели тия години, настъпилата през 1863 г., след потушаването на полското въстание не само политическа, но и обществена реакция в Русия, рязко спряла по-нататъшното развитие на революционното движение за цели три или четири години. Това спиране се обяснява с туй, че в това време движението продължавало да си остава още затворено в тесния кръг от революционно настроената част на младежта и не само не намирало отзвук в широките народни маси, но и не предизвиквало практическо съчувствие от страна на „образованите класи“ на тогавашното общество, които предпочитали да се хвалят с платоническото си и мирно радикалство, в очакване на обещащата тогава от правителството съсловна конституция. Когато пък се разразило полското въстание и на широките кръгове от руското общество станала известна макиавелската програма на полския революционен генерал Лудвик Мерославски^{*}, който предполагал да достигне успех във въстанието посредством възбуждането на анархия в Русия и користното използване

* Л. А. Мерославски (1814-1878) – полски генерал, писател, историк. Командир в полските въстания през 1830, 1846 и 1863 г., в германските революции през 1848, командир на Интернационалния легион на Джузепе Гарибаaldi през 1860. Б. ред.

на идейните пориви на руската младеж, това общество се отвърнало съвършено от тези, които то наричало „нихилисти“, заподозирайки ги в съчувствие на Мерославски, и застанало решително срещу тях на страната на правителството на Александър II, което продължавало да либералничи⁹. Ясно е, че, г-н Клинчаров, който познава много малко руската обществена история, не забелязва този прелом. Обръщайки в своето изложение някакви тайнствени „южноруски“ кръжоци от 1862 г. в „единствени научни учреждения“, той ги пуска през 1864 г. „между народа“, след което, според неговото изложение: „ехо от безпримерната дейност на революционните организации... намерило отзвук в одеските учебни заведения“, където по това време, по думите на г-н Клинчаров, Христо Ботев вече стоял начело не само на ученическия кръжок, но и на цялата „одеска конспирация“, извършвайки в съвършено неочаквано сътрудничество със Судзиловски и Волховски революционни подвизи. Това съобщение е също откритие на г-н Клинчаров, тъй като нито един историк, нито един съвременник на руското революционно движение от тази епоха не знае нищо за тези подвизи. Тях ги отхвърля Ф. В. Волховски, отричат ги и другарите на Судзиловски, които познават целия негов живот. Тях ги наричат измислици тези, които са посветили целия си живот да събират факти и възпоминания относно тази епоха (В. К. Дебагорий-Мокриевич^{*} и Е. Е. Лазарев).

Колко противоположна е руската историческа действителност от това време на изложението на г-н Клинчаров, който нарича тия години (1864-66 г.) време на разцвет на прословутата „нихилистическа организация“, която според него започва да се разпада едва към началото на 1866 г., когато на 4 април бил чул поразията цяла Русия пръв изстрел срещу Александър II, изстрелът на Каракозов, това се вижда даже и от следната характеристика на това време, дадена в много пъти цитираната от нас книга „Обществените движения при Александър II“¹⁰: „... активна политическа дейност в това време нихилистите почти не проявяват. Наистина идеите на романа „Какво да се прави?“ създали известни подражатели, които се опитвали да осъществят тия идеи чрез организиране на картели, кръжоци, работилници на особени начала, но всички тия опити са били всъщност много повърхностни и слаби въпреки своята разпространеност; те имали характер на мода и не предизвиквали истински ентузиазъм в младежта.

* Владимир Карпович Дебагорий-Мокриевич (1848-1926) – руски революционер, анархист, мемоарист. През 1873 се запознава с Бакунин в Швейцария, през следващата година е в Киевската комуна, заедно със Судзиловски, Е. К. Брешко-Брешковска (1844-1934, основател на партията и бойната организация на есерите, „Бабата на руската революция“) и др. Арестуван през 1879 и осъден на 14 години каторга, успява да избяга в Швейцария. Умира като емигрант в България. Б. ред.

Правителството започнало да се успокоява по отношение на нихилистите и изглежда вече не ги смятало за опасни. Затова, когато бил даден на 4 април 1866 г. Каракозовският изстрел, като гръм от ясно небе, той бил приписан не на нихилистите, а на поляците. И макар първите разследвания да не потвърдили това предложение, Катков, а заедно с него и още много други, поддържали упорито, че този изстрел е дело на полска интрига. „През пролетните месеци на 1866 г. (т. е. непосредствено след Каракозовския изстрел) – пише г-н Клинчаров – одеската конспирация се размърдала“. Судзиловски и тайнственият „Степан Григориевич“ поддържат възгледите на Христо Ботев за това, че „трябва да се хвърли искрата между самия народ“. Без да говорим вече за това, че, както ще видим по-долу, никакъв Судзиловски в това време съвсем не е имало в Одеса, свършено невероятно ни се вижда даже и да допуснем да е съществувала тогава в нея някаква „конспирация“, така че тя именно в тази 1866 г. да е решавала въпроса за отиването между народа и да е извършвала тези подвизи по кръчмите и гостилниците на Екатеринбургска улица начело с Ботев, за които ни говори Клинчаров.

Именно 1866 е годината, когато реакцията с особена сила се е нахвърлила върху руското общество. Незначителността на резултатите от произведените от Муравъов издирвания по делото Каракозов, незначителността на откритата от него революционна организация, ръководеща това дело, не е попречила за установяването по цяла Русия на една реакция, настъпила веднага на другия ден след покушението. На 23 май 1866 г. бил издадена специална царска забрана („рескрипт“), насочена срещу всякакъв род застрашаващи закона, собствеността и религията революционни действия. В същото време били спрени бившите печатни издания на Чернишевски и Писарев – „Современник“ и „Русское слово“ – остатъци на радикализма, а различните държавни постове били заети от противници на либералите. Точно след една година – на 26 май 1867 г., с цел да бъдат преустановени окончателно революционните движения между студентството, били издадени особени правила, които установявали своего рода съюз между полицейската охрана и училищното началство за наблюдаването на младежта. Да се приказва, че в това глухо време някаква случайно запазила се нелегална организация е могла да проявява революционна дейност – е просто смешно. Всички историци и съвременници на тази епоха в един глас рисуват мрачната картина на настъпилата през 1866 г. обществена развала и революционно затишие, а Клинчаров, несмущавайки се от историческата обстановка, пълни за същото време своята книга с революционни, да не кажем юнашки подвизи на одеските конспиратори, начело с Ботев. Едва

през 1868 г., когато Христо Ботев вече не е бил в Русия, в нея настъпва нов обществен подем, започват се така наречените 70-те години и революционното движение започва да расте наново. Едва през 1868 г., когато на руската революция били дадени нови лозунги и нова програма – от една страна с току що излезлите тогава легално „Исторически писма“ на Лавров, впоследствие извадени от продажба до манифеста от 17 октомври 1905 г., а след 1906 г. отново забранени, и от друга – в органа на Михаил Бакунин – бр. 1 на „Народное дело“, издавано от него в Женева – едва тогава станало възможно да се говори в Русия за ново пробуждане на революционните сили и за тяхното прилагане към практическа революционна борба и за социалистическа пропаганда. Но нужен е бил ударът на Парижката комуна от 1871 г. за да се възроди окончателно енергията на руските революционери, и едва през 1872 г. за пръв път се раздал създалият епоха в руското революционно движение могъщ вик: „Между народа“!

Както личи от всичко гореизложено, Ботев, който (тук му е мястото да кажем) през 1864 г. е бил само на 15 години и 6 месеца, а в 1866 – на 17 г., попаднал в Одеса тъкмо в този период, когато в Русия е царувала най-тъмна обществена реакция; когато кръжоците, ако те са продължавали да съществуват някъде, са владели жалкото съществуване на затворени в себе си ядки за самообразование или занаятчийски сдружения; когато те не само не са могли да мислят за каквато и да било дейност между народа, но трябвало да се опасяват от суровото и безпощадно гонене за всякакъв революционен намек, за всяко проявление на протест.

Премавайки от изясняването на тази историческа обстановка, при която прекарва дните си Ботев през време на своето първо пребиваване в Русия, към изложението на фактите от неговия личен живот там през същото време, ние пак попадаме в цял лабиринт от крайно противоречиви и неясни съобщения за тия факти от страна на неговите биографи, които не ни рисуват Ботев като дете и юноша, а или като Клинчаров ни дават изведнъж вече завършения революционер, или като З. Стоянов и отчасти младия Стоян Заимов – като съвършено забъркан вече с руските нихилисти безпътен младеж, който се скита безцелно по Одеса, устройва оргии и скандали и има работа с „нощни булки“ и всевъзможни подозрителни личности.

Как е станало така, че биографите на Ботев, които са си поставяли особени морализаторски цели, са сполучили да окарикатурят тъй неговия светъл образ – това е тайна на тяхното индивидуално творчество, която може да бъде обяснена само така: безсилни да разберат обстоятелствата, които са окръжавали Ботев, неговите преживявания, неговата душа, безсилни чрез критически анализ да определят какво е вярно и какво не във възпоминанията за него на неговите съвременници, те волно или неволно са пренесли върху Ботев и неговото поведение в Одеса схващанията на глухата провинциална улица от това време, започваща да плесенява от патриархалната тиня на старосветските и еснафски представи. И резултатът е налице – една оскърбителна карикатура на този, който е бил предмет на техните изследвания, която си остава запазена в техните трудове за него, за да смуцава бъдещите поколения на българския народ, българската интелигенция. И странно е, че между представителите на последната, всяка година шумно и тържествено празнуваща паметта на своя велик герой, не се е намерил и до сега нито един, който от любов към него, от уважение към неговия образ да противопостави на тези карикатури едно добросъвестно и последователно изследване на действителния живот на Ботев в Одеса през тези години, характерът и настроението на които са определили в края на краищата цялото по-нататъшно развитие на неговата личност.

Оставайки настрана всички публикувани досега от биографите на Ботев разкази за тези години от неговия живот, ние ще се опитаме да ги обрисуваме самостоятелно, сумирайки и съпоставяйки в своето изложение материала, който сами събрахме, работейки над тази важна епоха в живота на поета-революционер.

Съгласно съобщението на самия Ботев от Одеса до неговия покровител в Пловдив Найден Геров от 16 ноември 1863 г.¹¹ той пристигнал в Одеса на 14 ноември същата година и се опитал изглежда да постъпи в Първа одеска гимназия. обстоятелствата, които са го накарали да иска да постъпи именно в тази гимназия и обстоятелствата, които са го принудили да отиде в Одеса, са изложени от него в това писмо с такива думи: „Зех за 18 рубли билет та влязох в парахода и на 14. того влязох в Одеса, гдето ся представих при г. Н. М. Тошков и комуто дадох писмото Ви и писмото на баща ми, което получих още в Цариград. Той, като прочете писмата каза: „ну добре, видя щим“. И така, като сидя празен, ходя при българчетата та ги разпитвам, че в месеца им давали 20 рубли, от които давали 15 на квартира, 1 – за свещи, и така им оставят 4. Сега аз, като постъпя, нямам ни форма, ни постелка, ни шапка, ни нищо, с четире карбовни на месец мога ли си купи всичко това, като за едни само дрехи иска 60 рубли! За това аз ще искам да постъпя в Първата гимназия, в която дават всичко нужно, само че не ща да съм на квартира при българчета“...

Както личи от приложението към брошурата на Н. Барсов „Тридесетгодишната дейност на Одеското българско настоятелство“ (1854-1884 г.) и към „Материали за историята по освобождението на България“, издадена на руски в Одеса през 1895 г., Христо Ботев не е успял да постъпи именно в Първата гимназия, тъй като според официалния списък на Българското настоятелство Ботев се вижда зачислен в качеството на негов стипендиант в същата 1863 г. във Втора одеска гимназия, където се учили в това време повечето от възпитаниците на това настоятелство.

Едновременно с Христо Ботев, както личи от същия списък на Българското одеско настоятелство, приложен към брошурата на Н. Барсов, през същата учебна година във Втора гимназия били приети още и следните българи – Йордан Брадел, Димитър Генчев и Алекси Христов, от които вторият, едновременно с Ботев, през 1865 г. бил изключен от гимназията за неуспешност. Йордан Брадел пък, впоследствие известен медик в България, завършил гимназията заедно с Алекси Христов през 1868 г. със златен медал.

Дружил ли е Ботев с тия българчета, както нарича той българските възпитаници в Одеса в писмото си до Н. Геров – това ние не знаем. Изглежда не, тъй като той никъде и за никого от тях не споменава, но от възпоминанията на г-н Смилов, дадени ни лично от него във Варна на 17 и 18 май 1915 г. личи, че от всички български възпитаници от това време в Одеса Ботев е бил близък само с двама, много по-стари от него – Христофор Павлов, калоферец, умрял преди няколко години, натоварен от

даскал Ботю да бди в Одеса за успеха и поведението на неговия син, и със самия г-н Смилов, с който Ботев живял в Одеса в една квартира цялата зима на 1865-66 г. след като напуснал българския пансион и оставил гимназията.

За г-н Смилов по повод на разказа, който привежда уж с негови думи Стоян Заимов относно това, защо Христо Ботев е трябвало да се крие из Одеса, ние споменахме в нашето въведение, привеждайки по повод неточността на този разказ поправката на самия Стоян Заимов. Лично пред нас г-н Смилов потвърди още един път, че целият този разказ за скандала, устроен от Христо Ботев, който е дал повод на Клинчаров да изфантазира от него своя случай на Екатеринска улица, е свършено неверен. Изобщо, що се касае за тайнственото изчезване на Ботев из Одеса в 1865 или 1866 г., за което съобщават всички биографи на Христо Ботев, при което З. Стоянов предава даже, че напускайки Одеса, той потърсил от Брадел да го снабди със своя паспорт, това изчезване, както ще видим от по-нататъшното изложение, става много проблематично. От нашите лични разговори с г-н Смилов и неговите спомени ние идваме до твърдото убеждение, че Христо Ботев не се е крил никога из Одеса и никакъв скандал и произшествие, което да му налага това, не е ставало.

От друга страна, що се касае до въпроса защо Христо Ботев е напуснал гимназията, за нас си остават неизвестни непосредствените поводи за неговото изключване оттам, ако не се смята за повод официалното съобщение в цитираната вече от нас брошура на Н. Барсов, че Христофор Петков е изключен от Втора Одеска гимназия през 1865 г. „за неуспешност“. Дали действително само лошият успех е бил истинска причина за изключването на Ботев или той е бил изключен от гимназията след някоя особено шумна история – това не ни съобщава г-н Смилов, който в това време вече постъпил в Ришельовския лицей* и не помни Христо Ботев да му е разказвал каквото и да било по този повод. Но, разбира се, възможно е и последното, тъй като такива „истории“ в руските гимназии особено през 60-70-те години, когато в тях се учили възрастни юноши, не са били рядкост и са възниквали главно на почвата на протеста против строгия и деспотичен режим на тогавашните училища. В горните класове, където много от младежите, прочели Писарев, Чернишевски, Добролюбов и пр., подражавали на „нихилиста“ Базаров, задавайки си въпросите, „какво да се прави и кой е виновен?“, страдали от пробудилото се съзнание за неизпълнен дълг пред народа, който току що се освободил от веригите на робството, там протестите били и по-чести и по-резки. Често тия протести свършвали с изгонването от учебните заведения на особено непримиримите протестанти. Но изпъ-

* Днешният Одески национален университет „И. И. Мечников“. Б. ред.

дените, ако само полицията не ги изгонвала от града, не скъсвали връзките си със своите другари и продължавали да поддържат в тях все същия дух на протест.

Както ни разказва Смилов, духът на този протест не е бил чужд и на българската младеж, която се учила в това време в Одеса. Още през 1860 г. няколко български възпитаници-семинаристи, проагитирани не дълго преди това от Г. С. Раковски, били изпъдени от Семинарията за това, че посрещайки по улиците преселващите се тогава в Русия българи от Видинско, те ги убеждавали да се върнат назад, рисувайки им Русия като страна на още по-голям национален и социален гнет, отколкото самата Турция. А от официалния документ – списъка на възпитаниците на одеското настоятелство, приложен към брошурата на Н. Барсов, се вижда, че такива изключения е имало и по-късно. Така през 1864 г. бил принуден да напусне Втора одеска гимназия и да се върне в България по причина на своята „неблагонадежност“ някой си Емануил Даскалов, а десет години по-късно същата участ сполетяла и Стефан Стамболов, изгонен „за вредно направление и за разпространение на вредни идеи“.

Как е реагирал на всичко това Христо Ботев, който по силата на своя буен темперамент не е могъл да не се подаде на общественото брожение, което се извършвало по това време в Русия, за това ни разказва подробно г-н Смилов в своите спомени, които поради изключителния интерес, който представляват в това отношение, предаваме без съкращения.

„Христо Ботев дойде в Одеса през 1863-64 учебна година. Той дойде късно, когато занятията бяха започнали и не беше в числото на кандидатите, които Българското настоятелство разпределяше от рано по свободните ваканции в учебните заведения. Христо Ботев дойде сам, с писмо от своя баща и като син на известния на всички учител и обществен деятел на България, беше приет от настоятелството в пансиона на българските възпитаници, който се намиреше под негово ведомство и се издържаше от особени руски фондове. Тогава Христо Ботев беше зачислен в III клас на Втора одеска гимназия, където учех и аз, с два класа по-стар¹². Аз не живеех в пансиона, а получавайки парите в натура, заемах заедно с един от другарите една стая в града и отивах в пансиона само в събота, за да се срещна със земляците. По време на една от тия срещи аз се запознах с Христо Ботев. Не мога да кажа, че той ми направи някакво особено впечатление. Ние българските възпитаници при чуждите условия на одеската действителност въобще не бяхме склонни към особена сантименталност. Самостоятелният живот, отдалечеността от роднините развиваха едно хладно отношение

към окръжаващите. Събирайки се, ние като малки „възрастни хора“ приказвахме за своите работи, за ученето, за родината, за това, че ще бъдем учители и пр., но особени черти, свойствени на нашата юношеска възраст, не проявявахме и даже най-младите от нас се отличаваха с крайна разсъдителност. (Писмото на Христо Ботев до Найден Геров, писано два дена след пристигането му в Одеса, може да служи като блестящо доказателство за тази характеристика, дадена от Смилов – Е. В.)

Какъв е бил Христо Ботев в пансиона, действително ли е проявявал там „немирства“, как се е учил в гимназията – това аз тогава не знаех и не съм се интересувал. При съботните пък срещи с него в пансиона, при разходките по Ришельовския булевард, във време на нашите посещения на театралните галерии, Христо Ботев подобно на всички беше равен в отношенията към своите другари и с никакви особености не се отличаваше от тях. Аз бях по-възрастен от него цели четири години (аз съм се родил през 1844 г.) и може би това ми е пречило да го разгледам тогава, тъй като все пак в моите очи той беше малчуган. Но и тогава неговата любов към четенето обръщаше не само моето, но и на другите другари внимание. И това ние отбелязвахме, разговаряйки помежду си за Христо Ботев¹³. **Христофор Павлов**, калоферец, в това време учеше още в семинарията, но живееше в пансиона. Той беше познат с бащата на Христо Ботев и изглежда, че той му беше поръчал да следи неговия син и да му съобщава подробно за неговия живот и успехи. Аз чувах от Павлов, че Ботев се отегчава страшно от пансионния живот и от ужасния режим в гимназията. Дисциплината, педантизмът и формализмът го душили и не му позволявали да се занимава с предметите. Гимназията била за него каторга и той се отдавал напълно в четене на литературата, поетите и публицистите от това време, което го завладяло всецяло. Това, разбира се, се отразяваше лошо на занятията му, от които той манкираше, а четенето на книги, пълни със свободолюбиви и хуманитарни идеи, раждаше в него чувството на протест и непримиримост¹⁴.

По-близо аз се сдружих с Христо Ботев значително по-късно, когато той се пресели от пансиона в моята квартира – но за това после. Следващата учебна година, след като Христо Ботев постъпи в гимназията, в мене, Христофор Павлов и други другари, които също се отегчавахме от тогавашната учебна система, се появи идеята да престанем да посещаваме своите учебни заведения, да си наемем един колективен репетитор и с негова помощ, минавайки в няколко месеци целия гимназиален курс, да се подготвим за изпит в Ришельовския лицей. Така и направихме. И пролетта, в края на м. април 1865 г., ние вече държахме този изпит и аз с Христофор Павлов бяхме записани лицеисти. Като си приготвихме нови форми и отпразнувахме с другарите си, чрез един

добър гуляй, своя успех, ние се фотографирахме заедно с последните в една местна фотография. На тази картичка е снет и Христо Ботев, по това време все още гимназист. През лятната ваканция ние се срещаме често с Христо Ботев, който по това време беше на 17 години и на когото четенето на руската литература правеше голямо впечатление. Идвайки в моята квартира – по това време аз живеях сам, тъй като моят съквартирант беше отишъл някъде – Христо Ботев приказваше често за своята любов към руското четиво и изпяваше желание да изучи добре руски език. В другарска среда той беше добър другар. Весел, красив по външност, приветлив в обръщенията си с всички, той правеше крайно приятно впечатление и се смяташе добър момък... Относително характера на Христо Ботев и неговите отношения към другарите трябва да подчертая, че Ботев никога не влизаше в спор с другарите, а ако някога възникнеше такъв, той съпровождаше своите възражения с весел тон, с усмивка, която винаги предразполагаше опонентите в негова полза. И когато спорът вземаше горещ характер, той не само не се забравяше и не говореше резки думи, но със своята душевна доброта заставяше спорещите да се смекчат и да се отнасят с любов към него. Спомням си, че в нашата среда ставаха често различни кавги и недоразумения, но аз не знам нито един случай такава кавга да е предизвикал Христо Ботев. Не знам между тогавашните негови другари да е имал поне един неприятел. Отрицателното отношение на настояществото към него се обяснява с неговото неуважение към последното, с неговите неуспехи в гимназията и със свободното му държание, което, естествено, предизвикваше възмущение от страна на неговите почитатели, които го считаха безпътен юноша...

...Той (Христо Ботев) обичаше да декламира разни стихове, но че той сам е писал такива в това време, това не знам. Не знам как, но между нашите другари българи възникна идеята да образуваме своя собствена библиотека. Ние потърсихме, ако не се лъжа, от г. Н. М. Тошков стая в неговата къща и там поставихме своите книги. Между тях помня „Какво да се прави“ на Чернишевски и „В навечерието“ на Тургенев, които ние прочитаме до буква, съчиненията на Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Тургенев, Гогол, а също и Цариградските български издания и вестници. Между нас минаваха от ръка на ръка съчиненията на Добролюбов, Писарев и др., от идеите на които много от нас, а в това число и Христо Ботев, се увеличаха силно. Със започването на учебната 1865-66 г., аз отново си взех другар, този път един руски студент, който ме напусна след 2-3 месеца. Тогава аз взех при себе си един българин юноша, току що пристигнал от България в Одеса да постъпи в някое учебно заведение, но понеже беше закъснял и нямаше ваканция (свободни места – б. ред.), той трябваше да си отиде обратно и аз отново останах сам. Наскоро след това – да определя точно

времето не мога, но на всеки случай по-късно, през есента (на същата 1865 г.) при мен дойде Христо Ботев, облечен цивилно и ме помоли да го приема при себе си, тъй като той захвърлил и пансиона, и ученето и има нужда да преживее известно време, докато получи някъде място за учител. Беше ли в това време изключен официално от гимназията или не, това не знам, но във всеки случай от недостатъчните му лични средства, цивилното облекло и нежеланието му да говори много за себе си, личеше, че той е скъсал със своите попечители в Одеса и не иска да има с тях никаква работа. Обяснявайки пред мен своето напускане на гимназията, той критикуваше рязко нейния начин на живеене, нейната учебна система, говореше за нейния нетърпим за него режим, приказваше с възмущение за впечатлението, което произвеждало върху него практикуваното тогава в гимназиите телесно наказание и даже нападнаше Пирогов „по Добролюбов“, възмущавайки се от неговото частично признаване на необходимостта от такова наказание¹⁵.

Веднъж, когато от бащата на Ботев беше получено за него писмо чрез Христофор Павлов, пълно с жалби и упречи, Христо Ботев ми говореше разстроено за това, че Христофор Павлов прави лошо, като съобщава на баща му ненужни неща и се възмущаваше от него, макар последният да не можеше да постъпи другояче, тъй като бащата на Ботев го молеше постоянно за това¹⁶.

Живеейки при мен, Ботев често отиваше някъде и се връщаше късно, проявявайки в своето поведение непонятни за мен странности. В това време той започна да остава косите си да растат и престана съвършено да се грижи за своята външност. Именно тогава чрез някакъв доктор поляк той се запознал със семейството на някаква полска вдовица, вече почтена жена, която имала възрастна дъщеря. Подозирам, че тази жена е една от тези, които след потушаването на полското въстание през 1863 г. бяха поставени под надзора на полицията в Одеса. Христо Ботев не обичаше да разказва как прекарва времето у нея и на моя въпрос защо не запознае и мен с това семейство той казваше, че е неудобно да запознава с тях всички българи¹⁷. По това време Христо Ботев проявяваше странности и в други отношения. Често пъти нощно време, прескачайки през прозореца, той отиваше някъде и се скиташе до сутринта. На моите въпроси къде ходи той отговаряше, че отива да се среща с босяците. Казваше, че го интересуват тия хора и че иска да ги опознае, да ги разбере. Тия негови екскурзии свършиха много куриозно, защото, посочвайки на своите нови познания пътя към нашата квартира, той дочака, щото през една есенна нощ последните да измъкнат от нас двата ни чифта обувки и единствените панталони на Ботев, което го принуди да не излиза няколко дни от къщи, докато да намеря пари и да му купя други от пазаря. Тогава Ботев ми разказа и един друг случай, как той, желаейки да се срещне с одеските босяци,

прекарал цяла нощ под един мост с надежда, че някой от тях ще дойде да ношува там и той ще може да се разговори с него. Обаче неговите очаквания се оказали напразни¹⁸.

Живеейки заедно с Христо Ботев, аз не можех да не обърна внимание на прикритостта, която той проявяваше по отношение на мен¹⁹. Наистина, ние с него говорехме за много работи. Виждайки моето усърдие към занятията, той никога не ме е разубеждавал да ги захвърля – напротив, приказваше ми, че в България има нужда от хора с всякакви професии и всеки трябва да се отдава на това, с което предполага, че ще бъде най-много полезен на родния народ. Само едно той постоянно подчертаваше рязко, че българинът не трябва да остава в Русия и за лични изгоди да остава на произвол съдбата на своя народ. Българските възпитаници трябва да съзнават всички своя дълг пред народа и всички свои способности да насочат към подготовянето на неговото освобождение, да се стремят да развият в него съзнанието за неговото национално достойнство. Лично за себе си, обаче, той казваше, че не може да се посвети на учене, когато неговият народ пъшка под ужасен гнет²⁰. Той се възхищаваше от Г. С. Раковски, от хайдутите, които издигат в страната знамето на въстанието и четейки в това време за Наполеон, с увлечение говореше за неговите доблести и военни таланти, силата на които покорявала народите²¹. Между това и влиянието на освободителните и революционни идеи, почерпени от него из тогавашната руска литература и публицистика, не го оставяше. Той се отнасяше с недоверие към официална Русия и това подозрително отношение от него, като българин, се усилваше от спомена за опита на руското правителство в началото на 60-те години да пресели в Кавказ част от българското население, срещу което, обяснявайки неговата антинародна тенденция, въставал в това време рязко Г. С. Раковски²².

С кого се е срещал и за какво е говорил Христо Ботев в дома на споменатата по-рано от мен полякия – аз не знам. **Повтарям – Ботев избягваше да приказва за това.** Изобщо, обяснявайки си причината, която е заставила Ботев да търси подслон при мен, аз съм наклонен да предположа, че той е разчитал при това именно на моята скромност и съдържаност, а може би и на известно съчувствие. Той знаеше, че през 1859–60 г., когато Г. С. Раковски, уволнен от мястото на възпитател и надзирател в българския пансион (в Одеса), прибираше в своята квартира тия от възпитаниците, които не искаха да живеят там, аз живях в Раковски почти цялата зима, минавайки по такъв начин един своего рода курс по революционно възпитание, тъй като Раковски агитираше силно своите питомци, съветвайки ги даже да остават учението и да отидат да повдигат въстание в България²³. Може би именно това обстоятелство привличаше Ботев към мен, а после моето общество му беше удобно и затова, че аз не бях калоферец, не познавах баща му и,

следователно, не можех, даже и да бих искал, да съобщавам на баща му нещо за неговия син. И действително аз не влизах с Христо Ботев в никакви обсъждания на неговото поведение и си давах вид, че не забелязвам нищо. Това беше толкова по-лесно защото в нашата квартира не идваше нито един от новите познати на Ботев, а аз работех усилено над своите предмети“...

Тази част от спомените на Смилев ни рисува за пръв път в последователна връзка пълната обстановка на живота на Христо Ботев в Одеса, поправяйки, попълавяйки и обяснявайки тези откъслечни факти от него, които ние намираме в биографията на Ботев, написана от Захари Стоянов, и в същото време давайки ни възможност да се ориентираме по отношение на това кое е вярно, кое не и кое е съчинено в нея. Необходимо е да забележим, обаче, че даже тия подробни и последователни сведения, които ни дава човекът, който, прекарвайки под един покрив с Ботев цяла зима, изглежда би могъл да ни разкаже за него повече, отколкото всеки друг – само намеки за духовния живот на Ботев в Одеса. Ботев бил прикрит. Той не приказвал с кого се среща и какво го интересува. Губейки се по цели нощи, отивайки в познатото му полско семейство и пр., Христо Ботев само един път приказвал със Смилев за характера на своите екскурзии – търсене на босяците – той искал да ги опознае, да ги разбере. И ако на човека, при когото е отишъл Ботев, разчитайки на неговата скромност и съчувствие, той не е приказвал за своя духовен живот и за срещите си с руски и полски „нихилисти“, то откъде неговите биографи черпят своите удивителни подробности за последните? Странната осведоменост на някои от тях, а особено на Клиничаров, в това отношение става толкова по-подозрителна, че всъщност, говорейки за всички тия подробности, излагани от всеки от тях поотделно, се опровергават взаимно една друга, убивайки окончателно доверието на читателя към техните автори.

Интересно е да се отбележи, че съобщенията на младия Заимов и отчасти сведенията на Захари Стоянов, изглежда с думите на напълно разочарованите от Хр. Ботев негови бивши одески попечители, за разсеяния и даже за разпуснатия живот на Ботев в Одеса не са породили в тях не само стремеж да разберат тъй ли е действително това или не, но даже не ги побудили да разгледат въпроса с какви средства е живял напусналият гимназията и пансиона Ботев и възможен ли е бил за него фактически един такъв живот. А между това внимателното изучаване на този въпрос би могло да открие на биографите на Ботев много такива важни черти от неговия живот през това време, което би им дало възможност един път завинаги да

ликвидират с всички нелепости, които характеризират толкова погрешно именно този период.

От приведените по-горе откъси от спомените на Смилов личи, че напускайки българския пансион и гимназията, Ботев е скъсал окончателно със своите попечители, но това, разбира се, не изключва още възможността и неговият баща да е продължавал от време на време да му изпраща известна помощ, надявайки се, че най-после Христо ще се вразуми. От друга страна и сам Смилов си спомня смътно, че своите чести посещения на полското семейство Ботев обяснявал като че ли с това, че давал уроци на младата полякиня, дъщерята на вдовицата. През лятото пък на 1866 г., както удостоверява Смилов, Христо Ботев даже окончателно се преселил във вилата на полското семейство и това ни дава възможност да установим окончателно неговото формално отношение към последното. Ето какво ни разказва по този повод сам Смилов: „През пролетта на 1886 г., на 4 април се извърши едно събитие, което развъълнува цяла Русия – това беше първото покушение върху Александър II, извършено от Каракозов. В това време ние с Ботев живеехме още заедно, обаче аз не си спомням да съм приказвал лично с него нещо по този повод. Знам само едно, че скоро след това Христо Ботев ме остави и се пресели във Фонтан^{*} при семейството на тази полска вдовица, при която той отиваше в града. Живеейки при мен, Христо Ботев не даваше уроци, но изглежда, че някой го поддържаше, тъй като в него имаше пари. В това отношение той също не ме посвещаваше. Що се касае за неговите отношения към полското семейство – въобразявайки си, че той се е увлякъл подир младата дъщеря на полякинята, аз почнах да му приказвам един път да остави това, защото неговият баща го е изпратил в Одеса за друго, но Ботев ми заяви определено, че работата съвсем не се състои в това и че не за туй той посещава това семейство. И спомням си, че той ми казваше, че уж давал уроци на младата полякиня“.

Това е напълно възможно, тъй като в Русия често много семейства, които имат нужда от репетитори (частни учители – б. ред.) за своите деца, повикват бедни студенти или гимназисти срещу маса и стая да ръководят техните занятия. Възможно е, следователно, и Ботев да е бил повикан при такива условия да се пресели във вилата във Фонтан. Впрочем, специално за това Ботев не приказва никъде и никому, но все пак ние срещаме потвърждение на нашето предположение в спомените, които ни съобщил калоферският приятел и съученик на Христо Ботев, Стефан х. Гендов, който предава, че Христо Ботев, като се върнал от Русия в Калофер и разказвал на

* Вилна зона край Одеса с минерални извори, днес един от най-големите курорти. Известна като още като Большой Фонтан. Б. ред.

своите приятели как е живял в Одеса след напускането на пансиона, казвал, че ходил по къщите да дава уроци.

Именно в този период Христо Ботев изглежда да работи усилено над себе си. Още отивайки при Смилов през есента на 1865 г., той моли последния да го приеме при себе си, докато не получи някъде място за учител. На друго място в същите спомени Смилов повтаря, че Христо Ботев му е приказвал не един път за своето желание да стане учител в някое българско село в Бесарабия. Потвърждение на това ние намираме и в собственоръчното писмо на Ботев до Найден Геров от 8 октомври 1868 г., когато той се обръща с молба да му помогнат да получи учителско място в някоя българска община в Румъния. „Аз Ви уверявам, бай Найдене – пише Христо Ботев, – че познанията ми не щат ме засрами в преподаването на гимназиалните предмети, защото **откак съм оставил 5 клас на гимназията – ето три години – аз съм се трудил и готвил за учителското поприще**²⁴.

Всички тия черти от живота на Христо Ботев, които ни откриват не само спомените на неговите съвременници, но и неговите писма, показват колко неверни са представите на българските биографи, които разказват приказки за неговата разпусната младост. Бурна е била тази младост – това е истина – но нейната буйност се дължи не на извратеност в природата на Христо Ботев, а на неговата прямота, на невъзможността му да понася компромисите и насилието. Въпреки че той скъсал с гимназията, бягал от занятията и протестирал рязко срещу всяка принуда над своята личност, Ботев не е бил безделник и егоист. Напротив, с други черти ни го рисуват тези, които са имали случая да живеят заедно с него. Интересно е, че, както изглежда, Ботев не са считали такъв даже и неговите одески попечители, с което е съгласен и г-н Смилов, който изказа пред нас предположението, че и те от своя страна не са преставали да поддържат от време на време Христо Ботев, даже след като той се отделил от тях, тъй като без оглед на всички негови „скандали“, както се изразява с думите на Н. М. Тошков Захари Стоянов, и изключването му от гимназията, ние виждаме Христо Ботев през есента на 1866 г. в дома на самия Тошков, където той заедно с другите българи-одесчани навестил дошлите след свършване на гимназията в Киев три български момичета, бъдещи учителки в България, които се връщали в родината си към края на октомври и началото на ноември 1866 г. Едно от тези момичета е била Парашкева Шушулова, която е имала по-късно не малко значение в живота на Ботев. Грубо и цинично, с думите на Тошков, разказва за тази среща и за по-нататъшните отношения на Ботев към Шушулова в своята книга за Христо Ботев Захари Стоянов (стр. 40–43). Към тези отношения и към характеристиката на Шушулова

ние ще се върнем по-късно, тук във връзка с нея ще отбележим това важно за биографията на Христо Ботев обстоятелство, което са пропуснали да отбележат неговите биографи – именно, че тази среща на Ботев с Шушулова е станала в Одеса в къщата на Тошков в края на октомври или началото на ноември 1866 г., т. е. в това време, когато, според уверенията на всички биографи на Христо Ботев, той се е укривал нелегално в Одеса, даже, както казва З. Стоянов, с паспорта на Брадел бил делегиран вече от „одеската конспирация“ – по думите на Клинчаров – ту в Знаменка, ту в Задунаевка, Бесарабска губерния, като учител.

Да установим датата на срещата в Одеса на Христо Ботев с Шушулова ни помогна г-жа Рада Киркович, родена Гугова, нейна другарка, която се връщала тогава с нея от Киев, през Одеса и Цариград в България. По повод на това тяхно връщане има немалко документи и в публикуваната от Академията на науките архива на Найден Геров.

Обръщайки се за разяснение на това към Смилов, аз получих от него следното изложение: „Някои от биографите на Христо Ботев казват, че след Каракозовския изстрел с него се е случила някаква история в Одеса, след която той е трябвало да се скрие някъде в града, губейки се неизвестно къде до есента и едва през есента съобщил на своите приятели в Одеса, че е постъпил учител в село Знаменка, Бесарабска губерния. Аз прекарах в Одеса до началото на август 1866 г. и ако би се случила такава история, несъмнено бих знаел за нея. Но всичко беше тихо и мирно и с нашите българи въобще в това време не се е случило нищо особено. От друга страна, макар и да не живеех вече в това време с Христо Ботев, аз все пак знаех, че той живее в Одеса, аз го срещам понякога по Ришельовския булевард и допускам, че в това време той не се е крил никъде в Одеса, а е живял при полското семейство във Фонтан. Стоян Заимов, уж с мои думи, предава, че Христо Ботев е трябвало да напусне Одеса след устроения от него в едно общество от поляци и малорусийци (украинци)* „от тайните“ и един българин семинарист, сега уж майор в българската армия, скандал в някакъв шантан. **Нищо подобно не е имало.** Заимов, с който аз приказвах в 1884-1885 г. за моя живот и срещи с Христо Ботев в Одеса, разказвайки му за тях, без да знам, че той ще използва и как ще използва нашите беседи в печата, несъмнено е бъркал и смесвал всички факти, разказани му от мене. Ако аз съм говорил за някаква оргия или за посещение на шантан, това е

* Всъщност името Мала Русия (гр. Μικρά Ρωσία) е използвано във Византия от началото на XIV век за Галицийската митрополия, която включва Западна Украйна и част от днешна Беларус, а Велика Русия (гр. Μακρά Ρωσία) по онова време е била Киевската митрополия. Б. ред.

могло да се отнася само за този гуляй, който ние – аз и другите другари, издържали изпита в Лицея – устройхме по повод на това събитие през есента на 1865 г. Но както личи от картичките, Христо Ботев в това време беше още гимназист и не е могъл да проявява тези качества на необузвано буйство, които уж с мои думи му е приписал С. Заимов²⁵. От друга страна, и след това Христо Ботев си оставаше в Одеса и даже, както разказах и по-рано, ние с него живеехме заедно следующата зима. Аз смятам за фантастични и разказите на биографите на Ботев за това, че той учителствувал в с. Знаменка през есента на същата година. Доколкото ни е известно такова българско село в Бесарабска губерния няма, а от фактите, съобщени от мен на г. Е. Волков, личи следното: както казах, след 4 април 1866 г., лятото, аз виждах Христо Ботев в Одеса. По думите на госпожа Киркович, която се връщала заедно с Шушулова след свършване на гимназията в Киев, през Одеса в България – за което съобщава г-н Е. Волков – в края на октомври и началото на ноември същата 1866 г. тя е видяла Христо Ботев в къщата на Н. М. Тошков, а в първите месеци на 1867 г., както това установява същият г-н Е. Волков, ние вече виждаме Христо Ботев в Калофер²⁶. С други думи това значи, че даже и да е излизал Христо Ботев от Одеса, за да учителствува, то, първо, това е могло да бъде тогава, когато аз вече не бях в Одеса, тъй като есента 1866 г. аз постъпих в Петербургския технологически институт, второ – това е могло да бъде само през трите или четири зимни месеци – декември 1866 г. и януари, февруари и март 1867 г., което опровергава окончателно цветистите описания на З. Стоянов за това как Христо Ботев е прекарвал в Задунаевка-Знаменка „лятото“. З. Стоянов, въпреки другите биографи на Ботев казва, че той е бил учител в Бесарабия не в Знаменка, а в Задунаевка, българско село в Измаилския окръг, по това време румънски. Ако това е тъй, тогава разказите на З. Стоянов, Стоян Заимов и Ив. Клинчаров за стъклоновенията на Христо Ботев в Задунаевка с руската полиция губят окончателно почва, защото как е могла тя да се яви на румънска територия? Лично аз допускам, че Христо Ботев, който изказваше преди това непосредствено пред мен намерение да учителствува в българските села в Бесарабия, е могъл да осъществи своето намерение именно в околностите на Измаил, където в това време живееше един от неговите роднини, почитан от местните българи – г-н Шопов – който е могъл да го настави в Задунаевка. Но това значи, че Христо Ботев е напуснал не само Одеса, но и въобще Русия едва в края на 1866 г.“

Върху тия съображения на г-н Смилов ние обръщаме особено вниманието на бъдещите биографи и изследователи на Ботев, защото на тях не може да се отрече нито известна систематичност, нито правдоподобност.

Предмет на нашия труд, както това бе казано още в самото начало, е изясняването на личността и духовния облик на Христо Ботев във връзка с влиянието върху него на руските идеи и руската революционна интелигенция. Но говорейки за одеския период от неговия живот, ние не можем да отменим мълчаливо и тези влияния, които са революционизирали неговото съзнание, главната сила на които се е намирала в условията на българската действителност, и които са се намирали в това време под давлението на официална Русия. Попаднал в общата вълна на революционното настроение, което се развивало тогава дълбоко и скрито в недрата на руското общество, Христо Ботев като българин не е могъл да не изпитва с особена острота чувството на недоверие към официална Русия, едва що показала се при потушаването на полското въстание. Той се отнасял, както казва г-н Смилов, подозрително към тази Русия и тази подозрителност се усилвала в него от спомена за опита на руското правителство в 60-тата година да пресели в Кавказ българи от видинската област, срещу антинародния характер на което тъй рязко заставал тогава Г. С. Раковски. Този опит, както е известно, се извършил при следните обстоятелства: „руското и турското правителства се съгласили Русия да пусне татари и черкези да се заселят в Турция. И съглашението се турило в действие. В Турция захванаха да пристигат татари и черкези, които правителството заселваше в българските области; на тия преселенци българското население съгради къщи, то се грижеше за прехраната им, додето да се настанят, то дори им изора и пося нивите, без да му заплати правителството нито пара; на тия преселенци правителството даде най-добрите земи, гори и пасбища; повечето отнети от землища на българските села. Кротките, мирни и трудолюбиви татари захванаха да си работят и да си поминуват, а черкезите не можаха да живеят мирен живот. Техните занятия бяха кражби и разбойничества. При такова положение на работите, както се рече, мнозина българи във видинската област послушали известни проповедници, които ходили явно да им казват, че Русия не може да им помогне, ами, ако не щат веке да теглят от турците, то да се преселят в Русия. През лятото на 1860 г., като оставили всичките недвижими имоти, а движимите си продали за твърде нищожни цени, те се натоварили на руски параходи, които ги отнесли и стоварили някъде в един черноморски град в южна Русия. Не се минало много време и те захванали да се каят за постъпката си; поискали да се върнат... Турското правител-

ство изпрати параходи, на които се натоварили преселенците и се върнаха пак в родното си място, от където бяха излезли преди 2-3 месеци... От 16 000 души се върнаха само 12 000, 4 000 души измрели при отиването и връщането.⁴²⁷

В тази история на ликвидацията на българското преселение от 1860-61 г. в Русия най-главна роля е изиграл Г. С. Раковски, принуден, както видяхме по-горе, през 1860 г. да напусне Одеса, където, загубвайки мястото си според г-н Смилов в българския пансион, а според професор Державин в Ришельовския лицей²⁸, той обърнал върху себе си вниманието на одеската полиция с агитациите на неговите възпитаници семинаристи между българите – видински преселници да се върнат в родината си. Тази ли е била причината, която е предизвикала заминаването на Г. С. Раковски от Русия в Сърбия, или това, че в това време, както предполага изследваният целия му живот негов потомък г-н Кр. Раковски, Г. С. Раковски получил предложение от своите стари цариградски другари по черковната борба да застане начело на един замислен от тях литературно-политически орган за борба за черковна независимост – това ние не знаем. Както и да е, но, както твърди Кр. Раковски, въпреки недоверието на одеските „стари“, което те оправдавали с неговите агитации против официална Русия, от която те очаквали освобождението на България, несъмнен е фактът, че започнатият от Г. С. Раковски след неговото пристигане в Белград орган „Дунавски лебед“ е бил първоначално орган на цариградските български националисти – първенци, които даже го поддържали със средства. Този орган се издавал легално, под него свободно стояло името на Раковски, внасял се редовно в Турция, имал свои агенти, както в самия Цариград, тъй и по цяла България и в своята политическа програма бил умерен и по отношение прерогативите на султанизма. Бил ли е в това време сам Раковски легален човек за Турция, могъл ли е той лично да се появява открито на турска територия, това и до сега още не е установено, но на основание думите на г-н Кр. Раковски, който казва, че той има известни основания да мисли, че Г. С. Раковски е бил амнистиран от турците след Кримската кампания, ние си позволяваме да допускаме тази възможност. С това изглежда се обяснява и фактът, че на първо време след пристигането на Г. С. Раковски в Белград неговият орган е бил в значителна степен аполитичен, поставяйки си като главна задача борба с гърците за черковна независимост. Заедно с това, обаче, Г. С. Раковски не спирал и започнатата от него още в Одеса агитация срещу Русия, но нея той водил тайно, скривайки своите нападки срещу нея преди всичко от своите собствени одески покровители и в същото време в самата

Сърбия водил преговори с Гарашанин* и княз Михаил** относно възможно-то с тяхна помощ пълно освобождение на българския народ и от турското правителство, и от руските домогвания. Именно тогава Г. С. Раковски пише своята пламенна брошура против убийствената за българския народ преселническа политика на Русия и я издава чрез трети лица в Румъния, внимателно скривайки своето авторство. Но тайните нападки на Г. С. Раковски срещу официална Русия не му пречили да поддържа с нея предишните близки дипломатически отношения. Той, както говори Кр. Раковски, води по това време жива преписка с руския консул във Видин, който му развивал разни проекти и идеи, по отношение на които Г. С. Раковски, без да поема каквито и да било ангажименти пред своя кореспондент, изказва различни мнения. По-после, през същата 1862 г., той даже отива в Русия с препоръчително писмо от сръбския митрополит Михаил до назначения от бесарабския губернатор завеждащ българските дела Стремоухов. В Русия той добива известни връзки в Петербург и получава покана да се яви при графиня Блудова. Целта на всички тия пътешествия на Г. С. Раковски изглежда да е била не само да намери материална подкрепа за издавания от него в Белград „Дунавски лебед“, но по всяка вероятност и да се посъветва с руското правителство за отношението на последното към набелязващото се вече тогава съвместно действие на самия Г. С. Раковски с княз Михаил в предстоящото въстание срещу турците. Както ни казваше г-н Кр. Раковски, от тия пътешествия на Г. С. Раковски не излязло нищо, защото българските патриоти, привърженици на Русия, живущи в Румъния, като научили, че авторът на анонимната брошура против Русия е Раковски, донесли за това на Стремоухов, който съобщил веднага в Петербург, че на Раковски не може да се вярва. Като научил за това от одеските българи, Раковски напуска бързо Русия и се връща в Сърбия. От това време неговият орган „Дунавски лебед“ взема все повече и повече революционен характер, а заедно с това и сам Г. С. Раковски, подбуждан от пламенните призови на своите привърженици в България, постепенно преминава към практическа, непосредствена проповед на необходимостта за българския народ да се присъедини към общото революционно движение в Европа, във връзка с борбата за освобождението на Италия и дейността на Гарибалди, Мацини, Кошут и други, за да добие своя собствена политическа самостоятелност и да изгони турците от Европа. Във връзка с това „Дунавски лебед“ променя

* Илия Милутин Гарашанин (1812-1874) – сръбски политик, министър-председател. Б. ред.

** Княз Михайло Обренович III (1823-1868) – два пъти княз на Сърбия – 1839-1842 и 1860-1868. Б. ред.

съвършено своята политическа физиономия, което предизвиква незабавно преследване от страна на Турция срещу него, докато сам Раковски в своите статии не престава да напада страстно не само привържениците на унията*, но и своите предишни другари в борбата за религиозното освобождение на българите, като казва, че със своите междусобни разпри те са само играчка в ръцете на Турция, отвличайки вниманието на народа от тези политически задачи, които му предстоят да разрешава. С пламенни, бичуващи изрази Г. С. Раковски напада едните и другите, нарича ги волни или неволни разрушители на народния дух и с горест възкликва: „Навсякъде, по цяла Европа през пролетта на 1862 година се очакват велики събития, само ние българите мълчим, потънали в черковния въпрос!“²⁹

Именно тогава, както твърди д-р Б. Петров, връзките на Г. С. Раковски не само с българската вътрешна и задгранична интелигенция, но и с разпръснатите по цяла България хайдутски войводи, които скитали със своите чети по Балкана, стават особено тесни и вземат все повече революционен характер. И вярвайки, че при отказа на Русия да съдейства на неговите планове да се създаде в самата Турция такова политическо движение – „такава демонстрация, която би обърнала върху себе си вниманието на Европа“ – това може да стане само с помощта на Сърбия, Раковски, чрез Гарашанин, влиза във формални преговори с нея за съвместни действия, в резултат на които той привлича към себе си в Белград най-добрите български войводи – Васил Левски, Стефан Караджа, Хаджи Димитър, Панайот Хитов и други и организира от тях един полк български доброволци, които взели заедно със сърбите през 1862 г. участие в борбата срещу турците в Белград.

„Белградският бунт“, по мнението на неговите инициатори, е трябвало да бъде сигнал не само за война между Сърбия и Турция, но и за българско въстание, което е трябвало да бъде започнато от Търновския окръг, където хората на Раковски вършили вече подготвителната работа.

Що се касае за българската легия, основана от самия Г. С. Раковски, от Белград той е трябвало да отиде на помощ на българските въстаници и да бъде първа българска национална войска, начело на която, по първоначалния план на заговорниците, е трябвало да застане бъдещият български господар – синът на известния български народолюбец княз Стефан

* Независима българска църква, признаваща върховенството на папата. Нейни видни дейци са Драган Цанков и Йосиф Соколски (през 1861 назначен от папата за епископ), издавали униатския вестник „България“ (1859-1863). Б. ред.

Богориди* – княз Конаки (Николай)** , който живеел тогава във Виена и изпратил на Раковски значителна сума пари за въоръжението на българската легия.

Историята на тия отношения на Г. С. Раковски с княз Конаки Богориди е изложена на две места в българската историческа литература. Най-напред от Ив. Касабов в „Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи“ (София, 1905, с. 22-24) и от д-р Петров в неговата биография на Г. С. Раковски (София, 1910, с. 140-149). Двамата автори рисуват съвършено различно картината на тия отношения, при което на Б. Петров се паднало да вземе върху себе си защитата на Раковски срещу обвинението на Касабов в това, че уж сам Раковски се стремил да застане начело на българската легия и да се провъзгласи кандидат за българския трон, използвайки княз Конаки само материално. Доколко в дадения случай е прав всеки от тях – това ще трябва да изясни едно специално изследване. Такова изследване е предприел сега г-н Кр. Раковски и ние мислим, че той ще успее да се справи с всички обстоятелства, които съпровождат отношенията на Г. С. Раковски към княз Конаки и да ни нарисува една пълна картина на тия отношения. От разговора, който имахме лично с г-н Кр. Раковски по този повод, ние идваме до заключение, че, както изглежда, нито Касабов, нито Б. Петров не осветляват правилно дадения въпрос, както ни казваше Кр. Раковски, първоначалният план, който е принадлежал може би на самия Г. С. Раковски – да се провъзгласи княз Конаки за български претендент – е бил скоро изоставен и преговорите, които се водели между Раковски и княза във Виена чрез Теофан Райнов не довели до нищо. Г. С. Раковски отхвърлил предложението на княз Конаки за тържествено посрещане в Белград и отказвайки се от открита официална среща в столицата на Сърбия, където се формирала българската легия, се срещнал с него в един пограничен австрийски пункт, след което те не са се срещали вече никога. Причините, които са заставили Г. С. Раковски да се държи по такъв начин с княз Конаки, както казва г-н Кр. Раковски, са много ясни – не трябва да забравяме, че претендент за българската корона бил и сръбският княз Михаил, чието покровителство по отношение на Г. С. Раковски и цялото българско движение е имало несъмнено егоистичен, династически характер. Кандидатурата за българския престол на самия княз Михаил е изключвала възможността

* Стефан Богориди (роден Стойко Цонков Стойков), внук на Софроний Врачански. Висш османски чиновник, назначен за княз (бей) от Махмуд II през 1834 г. Името Богориди приема в чест на наложилия християнството български княз Борис (Богорис) I. Б. ред.

** Никола (Николай, Конаки) Богориди, син на Стефан Богориди. Молдовски княз (бей) до 1858 г., когато е свален от престола. Б. ред.

за всяка друга кандидатура и това изглежда е заставило Г. С. Раковски да се отнася крайно сдържано, внимателно към домогванията на княз Конаки. От друга страна има малко истина и в предположението на Ив. Касабов, че Г. С. Раковски е могъл да бъде считан по това време за опасен конкурент на княз Михаил. Мислил ли е действително, както това казва Ив. Касабов, Г. С. Раковски за българския престол – да се установи това, разбира се, е невъзможно, но че от него са се опасявали и сърбите, а също и някои български войводи, това личи от интригите, които са се водили тогава против Г. С. Раковски, с цел да се предизвика подозрение към него от страна на неговите другари и по такъв начин да се ограничи неговото влияние върху тях. Отзвук на тия интриги е обвинението на Ив. Касабов срещу Г. С. Раковски, при което Касабов, без сам да подозира, може би е бил в това отношение сръбско оръдие.

Доколко е вярно всичко това, ние ще видим от този труд на г-н Кр. Раковски, който той готви сега; тук ние ще констатираме само едно, че от всички планове на последния, от стремежите на княз Михаил и интригите на Ив. Касабов не е излязло нищо, тъй като в конфликта на сърбите с турците се намесила европейската дипломация и развитието на този конфликт било ограничено с историята за белградския бунт. При съдействието на Великите сили между Турция и Сърбия започнали дипломатически преговори, които свършили с подписването на едно съглашение, след което княз Михаил е трябвало да се откаже от своите аспирации в България. Той разпуснал българската легия, не позволявал на българските емигранти, които образували чети, да преминават границите, за да подкрепят въстанията в България и даже, за да угоди на Турция, някои от тях, които били особено непримирими, изпъдил в Румъния.

Виждайки пропадането на всички свои планове, г-н Раковски се преселил също в Румъния, но не минават и няколко месеца и ние го виждаме отново във връзка със сръбското правителство по повод новата идея на княз Михаил да свърже своите династически мечти за една великосръбска държава с революционните движения в Босна, Херцеговина и Унгария, а също с националната – агресивна и войнствена по отношение на Турция – политика на Гърция и Черна гора. И ето, че още през февруари 1863 г. Георги Раковски по поръка на сръбското правителство отива в Атина и води преговори с гръцкото правителство, а по-късно официално, както твърди г-н Кр. Раковски, който имал за доказателство на това официални румънски документи, урежда превоза на руско оръжие за Сърбия през Румъния, при което румънците го наричат „полковник Раковски“.

В 1864 г. Г. С. Раковски възобновява в Букурещ своята революционно-публицистична дейност за България, като издава един след друг два ярко революционни органа на български и румънски език – „Бъдъщност“ или по румънски – „Viitorul“ и „Бранител“. Първия от тях Г. С. Раковски издавал в сътрудничество с известния румънски публицист и обществен деятел в това време Б. Хасдеу, който написал на румънски брошурата „Българите и ние“, където изяснявал еднаквостта на политическите интереси на Румъния и на българското освободително движение.

Обаче и в Румъния дейността на Г. С. Раковски продължава не дълго. Още през есента на 1866 г. ние го виждаме отново с войводата Панайот Хитов ту в Кишинев, ту в Одеса, където, впрочем, те не остават за дълго. обстоятелствата, които са принудили Г. С. Раковски да напусне Румъния и да търси убежище в Русия, с правителството на която той през всичкото време тайно се е борил, са били такива:

Още през 1864 г., когато княз Александър Куза* по съвета на своя министър Когалничану** разпуснал Камарата на депутатите, и въпреки пълномощията, получени от тях при неговото избиране, се опитал да установи в страната своето самовластие, една група румънски революционни демократи, която съществувала в Букурещ още от 1846 г., начело с И. Д. Братиану и Константин Росети образувала особен таен комитет с цел да сваля от престола А. Куза и като повика на негово място един европейски принц, с това не само да подчертае политическата независимост на своята държава от Турция, но и да прокара изработената от групата конституция.³⁰

Между членовете на румънския революционен комитет, образуван от тази група, имало и българи, в числото на които били известният впоследствие другар на Васил Левски, Л. Каравелов и Христо Ботев – Харалампи Сяров и някой Тома Братовенин, на гърба на когото през нощта на 11 февруари 1866 г., когато заговорниците се вмъкнали в двореца, княз Куза под писал своето отричане от престола.³¹

Още при самото образуване на този комитет, както пишат П. Кисимов, П. Карапетров и други български историографи, неговите основатели се обърнали за революционна подкрепа на тяхното дело към Г. С. Раковски, политическият опит и популярността на когото между българския елемент

* Княз Александру Йоан Куза (1820-1873) – роден в Молдавия, първи владетел на Обединените княжества Влахия и Молдавия (1859-1866). Б. ред.

** Михаил Когалничану (1817-1861) – духовен водач на Влашката революция от 1848, по-късно министър-председател на Румъния при Александру Куза (1863) и външен министър и вътрешен министър при крал Карл I Румънски.

те ценили. Обаче, както казват същите автори, Раковски още тогава отхвърлил тяхното предложение и заявил, че счита невъзможно за себе си да участва в заговора против княз Куза, известен със своята благосклонност към българската емиграция, който даже отпуснал стипендия за българи в основаното от него в Букурещ Висше медицинско училище.³²

И ето че, когато въпреки това княз Куза паднал на 11 февруари 1866 г. и турците, концентрирайки своята войска в Русе и други дунавски пунктове очаквали само заповед, за да пристъпят към окупацията на съединените княжества, както тогава се е наричала Румъния, Г. С. Раковски, боейки се да не би новото правителство да го предаде на Турция като човек, който не съчувства на преврата, ако Турция би тръгнала по пътя на компромисите и би поискала компенсация, заедно с Панайот Хитов и други войводи бяга през Рени* в Русия, където и остава, както казахме по-горе, около половин година, живеейки ту около Кишинев, ту в самия Кишинев, ту в Одеса.³³

Да бяга от Румъния на Г. С. Раковски е било необходимо толкова повече, че по това време Турция действително почнала да прави постъпки да ѝ бъде предаден той, защото, както казва Кр. Раковски, който изследва неговото революционно публицистично творчество в този период, печатните органи на Г. С. Раковски, издавани в Румъния, са били вече чисто революционни вестници, които нападали Турция и султанизма и приканвали българския народ към революционна борба за свалянето на турското иго. Издавайки ги сам, Раковски вече не подписвал в тях своето име – неговото ръководство на тия органи се криело от широките кръгове по конспиративни съображения, но, разбира се, това е било плитка тайна и турското правителство е знаело прекрасно кой е вдъхновителят на това възбуждение, което тогава започнало все повече и повече да обхваща вътрешността на България.³⁴

Мъчно може да се предположи, че българските възпитаници в Одеса, които помнели още агитацията на Раковски от 1853–60 години, която свършила тогава за него с необходимостта да напусне Русия, а за тях с обиски, арести, общо възбуждение и изключване от семинарията на най-компрометираните, не са знаели за връщането в Одеса на този, за когото в това време се затвърдило името „българският Гарибалди“. Мъчно е да се допусне, че Христо Ботев, който по думите на г-н Смилов се прекланял пред него и в това време е увлечен вече от идеите на руската общественост дотолкова, че е бил готов да търси правда даже между босаяците, че той не е побързал да се види с Раковски.

* Град в Бесарабия (днешна Украйна) на румънско-украинската граница. Б. ред.

Според труда на Б. Петров за Г. С. Раковски, той, заедно с П. Хитов, напуснал Румъния в средата на април 1866 г.; това било най-неудобното време в Русия за такива лица като Раковски, защото не само политическата, но и обществена реакция, която обхванала цяла Русия във връзка с изстрела на Каракозов на 4 април ги лишавала съвършено от съчувствието както на правителствените сфери, тъй и на самото общество.

Раковски прекарал в Одеса малко време, посрещнат хладно даже и от своите съотечественици, които не могли да забравят още неговите резки нападки срещу официална Русия в Белград. „Вятърничавостта“³⁵, проявена тогава от него, правела Раковски опасен за тях, толкова повече, че по това време, благодарение на успехите на Каракановски*, Грамадов**, Кършовски*** и други заслужили българи, те все по-твърдо и по-уверено възлагали всички свои надежди на самата тази официална Русия. Даже застъпничеството пред одеските българи и пред румънските „стари“ за Г. С. Раковски от страна на самия Н. М. Тошков, който по думите на д-р Б. Петров бил идеен другар на Раковски³⁶, не довело до нищо. Не намирайки нито подкрепа, нито съчувствие в Одеса, Г. С. Раковски я напуска и заедно с Панайот Хитов се установява временно в Киприановския манастир в Бесарабска губерния, откъдето продължава да води дейна преписка със своите немногобройни, но верни другари – войводи, разпръснати по България, Сърбия и Румъния.³⁷

Именно в това време новото румънско правителство, обезпокоено от враждебните приготовления на турците, решило да се обърне чрез участващите заедно с румънския таен комитет в преврата българи към българската емиграция в Румъния с предложение да се обедини нейната революционна дейност срещу Турция със същата такава дейност на румънския таен комитет и, образувайки за тази цел общ румъно-български таен комитет, да се организира в самата България широко демонстративно въстание, за да може по такъв начин не само да бъдат отстранени турските военни сили от румънската граница, но и да се обърне вниманието на Европа върху опасността, която ще създадат в процеса на това въстание за християнското население на Балканите турските репресии.³⁸

* Д-р Васил Каракановски – лекар при руското посолство в Цариград, приближен на граф Игнатиев. Б. ред.

** Павел Грамадов – бесарабски българин, близък съратник на Г. С. Раковски. Б. ред.

*** Иван Попхристов Кършовски (1839-1917), въстаник от четата на кап. Дядо Никола (1859), участник в Първа българска легия на Раковски (1862), близък съратник на В. Левски, учител в Елена, Елхово, Хърсово, Гюргево, Плоещ и др. Брат на ботевия четник Йордан Кършовски.

В резултат на продължителните преговори и съвещания по този повод в редакцията на румънския официоз „Rumanul“ съглашението било постигнато, била изработена конвенция между българския и румънския тайни комитети и текстът на конвенцията бил скрепен с подписа на членовете на румънското правителство, което се задължавало срещу оказаната му помощ от страна на българите да поддържа с всички средства българското движение. Но за прилагането на това съглашение в живота не станало нужда, тъй като с окончателното признаване на възкачването на румънския престол на княз Карл Хохенцолерн* от Европа, конфликтът между Румъния и Турция бил изгладен по дипломатически начин, както през 1862 г. бил изгладен конфликтът между Турция и Сърбия, и румънците, губейки вследствие на това всякакъв интерес към образувания от тях Български таен комитет, прекъснали всякакви отношения с него, забравяйки, разбира се, поетите задължения.³⁹

Но един път образуван, един път извикан на живот Българският таен комитет не е бил съгласен да свърши толкова преждевременно своето съществуване. Независимо от пълното скъсване на връзките с румънците, той, без да отлага работата, още същото лято – 1866 г. – изпратил в България специални делегати с цел да организират по места частни тайни комитети. Но пълната и официална програма на този комитет остава още известно време неразработена и се изяснява окончателно едва към есента на същата година, когато в него влиза като член П. Кисимов, автор на известната брошура „България пред Европа“.

Тайният комитет, по предложение на своя член А. Андреев, възприел възгледите, изложени от Кисимов в тази брошура, и вземайки ги за основа на своята програма, решил да се издаде брошурата за негова сметка на два езика – френски и руски, осигурявайки ѝ по възможност по-широко разпространение. В по-нататъшните свои заседания Тайният комитет одобрил и втората творба на П. Кисимов – „Мемоар“ до султана“, който станал официална политическа платформа на комитета.⁴⁰

Съгласно тия два документа в програмата на „Първия таен централен български комитет“, както после не един път е потвърждавано в неговия легален орган „Народност“, не е влизало организирането на каквито и да било революционни движения или изпращането на чети в България, което,

* Княз Карл Айтел Фридрих Цефиринус Лудвиг фон Хохенцолерн-Сигмаринген, по-късно крал Карл (на румънски Карол) I Румънски (1839-1914). Обявен за крал през 1881 г. със съгласието на Цариград, след като под негово командване румънско-турската войска разбива османската в румънската Война за независимост (1877). Б. ред.

** В днешния смисъл на меморандум. Б. ред.

разбира се, в никой случай след своето помирение с Турция, румънското правителство не би допуснало, но, както пояснява П. Кисимов на г-н Гр. Начевич, програмата на комитета е била „да работи едно по-дълго време, да приготви добър терен, за да простре достатъчно корените си в народа идеята за политически живот, да се приготвят и средствата за общо въстание, извикано само тогава, когато в Цариград съвсем огулушеят за гласа на комитета“.⁴¹

От тази характеристика на комитетската програма, дадена от самия неин автор, става ясно това вътрешно противоречие в нея, което още тогава е станало източник на най-неочаквани недоразумения. Противоречията се заключават в това, че Тайният комитет, обръщайки се към султана с идеята за едно дуалистично негово управление на империята, искайки от него съответни реформи за България и твърдейки при това, че организираните от Комитета частни тайни комитети и Тайният централен комитет имат предвид само една **мирна** дейност, „за подкрепата на султанския трон, за опазване целостта на Турската империя съгласно с интереса на поданиците и на държавата“⁴², в същото време е заплашвал Високата Порта, че „ако за зла чест гласът му остане без отзив, отговорността за следствията, които биха могли да произлезат, ще падне върху онези, които биха презрели законните желания на един цял народ, верен, предан и покорен“⁴³.

Това последно заплашване несъмнено е отговаряло повече на тогавашните настроения на българската маса и българската емиграция, живуща още под хипнозата на току що прекъснатата революционна агитация на Г. С. Раковски, отколкото всички мирни изяви на Тайния комитет, то убило окончателно значението на последния и заставило не само самите българи, но и турците, и румънците, и руското общество, и даже руското правителство да погледнат на официалната програма на Комитета само като на едно чисто дипломатическо проявление, което има за цел да прикрие истинското направление на неговата дейност, насочена към подготовката на въстание и към организирането на четническо движение.

И затова, когато слухът за образуването на Таен комитет проникнал в широките кръгове не само на българската емиграция, но и на българския народ, неясното революционно брожение, което се извършвало между тях, започнало да взема веднага конкретни форми. Започнали да се образуват чети; в самата България в Свищов, Търново, Стара Загора и други места започнали да възникват по свой почин революционни кръжоци и даже цели комитети; в помощ на Букурещкия таен комитет започнали да постъпват средства за подготвяне на въстание и да се дават най-разнообразни обещания за неговото подкрепяне с пари, оръжие, хора и пр.⁴⁴

По такъв начин, въпреки своята воля и желание, Тайният комитет станал и в очите на самия български народ, и в очите на неговите врагове център на революционното движение и вследствие на това започнали да му приписват даже такива действия и решения, на каквито той съвършено не е бил способен.

Дже Христо Ботев, като разглежда впоследствие в своя вестник „Знаме“ революционното движение от това време, е бил под влиянието на същото заблуждение и е приписвал на „съвременният със смъртта на Раковски“ комитет същите идеи и същата тактика, които проповядвал тогава последният.⁴⁵

Всъщност получавало се обратното – между Раковски, който се върнал в Румъния заедно с Панайот Хитов към края на 1866 г., и Тайният комитет, както твърди комитетският другар на П. Кисимов А. Андреев, е съществувал най-непримирим антагонизъм, защото той „беше... явен противник на делото и политиката на Т. К. Той не беше човек от идеята на мемоара, не беше за политиката на дуализма с Турция“⁴⁶.

Раковски се върнал в Румъния въпреки волята на официална Русия. Още в края на юни 1866 г. той се обърнал от Кишинев към Н. М. Тошков в Одеса с молба да му изпроси от руските власти задграничен паспорт. Отговорът бил отрицателен. Руските власти, в лицето на бесарабския началник Стремоухов, съобщили сухо на Тошков, че да издадат задграничен паспорт на Раковски е невъзможно, защото „бидейки в Белград Раковски се е лишил от руското поданство“ и следователно „напълно справедливо е да не му се дава руски паспорт“.⁴⁷ Но както изглежда, „старите“, начело със самия Тошков, заинтересовани или да използват новия Таен комитет в революционно направление, или да попречат на неговата дейност в случай, че тя се окаже неблагоприятна за техните собствени планове, същността на които ще бъде изяснена по-долу, не споделяли напълно мнението на руското правителство за Раковски и, хранейки към него, за неговото враждебно белградско поведение по отношение на официална Русия, известно недоверие, смятали изглежда че присъствието на Раковски, противник на идеята на дуализма, по това време в Румъния може да бъде само полезно. И затова, съобщавайки на Раковски отговора на Стремоухов на 7 юли 1866 г. Тошков го съветва да не се смущава от този отговор, да не губи време в Кишинев и да се отпрати незабавно за Букурещ, оставяйки на него (Тошков) грижата да уреди всички недоразумения с неговото поданство.

Но кой знае защо Раковски не сполучва да излезе от Русия през месец юли и едва през последните месеци на 1866 г. той тръгва на път заедно

с Панайот Хитов и през Кишинев, Комрат, Кубей*, Болград, с. Тумарево, Галац пристига в село Циганка**, около Букурещ, където Раковски остава в чифлика на своя роднина Никола Балкански, наричан „Синеши“.⁴⁸

Ние нарочно се спираме по-подробно върху всички гореизложени обстоятелства по пътуването на Раковски през 1866 г. от Русия в Румъния, за да посочим колко измислени са съобщенията за това пътуване на биографа на Христо Ботев Захари Стоянов, който кара Раковски да се промъкне тайно с кон, даден му уж от Христо Ботев в Знаменка-Задунаевка, през границата в това време, когато самият Христо Ботев, според същия автор е пиянствал с казациите и се занимавал с любовни интриги.⁴⁹

Нищо подобно, разбира се, не е имало и не е могло да има, толкова повече, че в края на 1866 г., когато Раковски е отивал в Румъния, Христо Ботев, както видяхме по-горе, се е намирал още в Одеса и даже е продължавал да отива в къщата на Н. М. Тошков.

Преселил ли се е Христо Ботев от Одеса в Румъния заедно или едновременно с Раковски, има ли това негово отпътуване връзка с дейността на Тайния комитет в Румъния и плановете по отношение на него на одеските „стари“ или на самия Раковски, ние не знаем, както не знаем и това, доколко верни са съобщенията на биографите на Христо Ботев за неговите срещи с Раковски в самата Одеса. За сметка на последните ние можем да предположим само едно, че един път слуховете за тия срещи дошли положително до всички биографии на Ботев, може да се мисли, че те действително са ставали, но ние не сме в състояние да узнаем нищо определено за тях, изглежда предвид специалните условия на руската действителност от това време, които са обличали с тайнственост тия срещи. Но даже ако отхвърлим тия неясни предположения на биографите на Христо Ботев за тия срещи то и тогава ние не можем да отменим мълчаливо това взаимоотношение между възгледите на опитния вече в революционната дейност Георги Раковски и убежденията на разпаления, увлечен от руски влияния младеж.

Какво впечатление е правил Г. С. Раковски на своите съвременници личи от спомените на войводата Хр. Н. Македонски.

Още през 1861 г. Македонски се срещал с Раковски в Рилския манастир. Проповядвайки му новата цел на хайдутството, посочена от него още през 1853 г. в неговата поема „Горски пътник“, „цел благородна – освобождение общонародно“, Раковски казвал:

* Днешното с. Червеноармейское в Одеска област, Украйна. Б. ред.

** Вероятно е или днешното с. Циганеши, обл. Илфов, или с. Синеши, обл. Яломита – и двете на около 30 км от Букурещ. Б. ред.

„Ние можем да направим нещо по-голямо, нещо по-съществено (от простото отмъщение) и това нещо ще се получи само когато всички работим, знаем що работим и за кого. Планът е готов, условията благоприятстват... и скоро ще строшим робската верига и не като хайдутини, а като бунтовници ще възкресим България“.⁵⁰

По думите на Хр. Н. Македонски тази проповед на Раковски направила цял преврат в неговата душа: „след тая ни среща с Раковски, като че научихме нещо ново, нашият кръгзор като че се разшири, ние разбрахме вече нещо повече, отколкото знаехме до днес... Думата бунтовник се запечати в главата ми. Аз не исках вече да съм прост хайдутин, да отмъщавам за себе си, за домашни и приятели, а исках да стана бунтовник – и да помогна на народа да се избави от ярема, що го притискаше и мачкаше“.⁵¹

И Раковски, както казва д-р Б. Петров, „прекръства“ не само Хр. Н. Македонски „от хайдутин в бунтовник“: „той прекръства също и Филип Тотю, и мнозина други войводи хайдутини. С това прекръстване Раковски внесе нов елемент в хайдутството. обстоятелствата са били такива – те изисквали централизация на хайдутството. Между самия български народ се появило вече настроение, че... необходима е една централизация за борбата. Раковски се явил като носител и изразител на това настроение и убеждение в народа...“⁵²

Именно тогава, в началото на 1866 г., почти в навечерието на самото заминаване от Румъния в Русия, Г. С. Раковски пише своята знаменита брошура „Българските хайдутини“, в която излага своите схващания за хайдутството и неговите задачи. И тази брошура, която попада изглежда едновременно с него в Одеса, увеличава още повече неговата популярност между тамошната българска младеж. Както напълно правилно ни посочи г-н Кр. Раковски, на когото ние прочетохме тази част от показанията на г-н Смилов, където последният говори за увлеченията на Христо Ботев по Раковски и хайдутите, в тях несъмнено се крие намек именно за тази брошура. Христо Ботев не е могъл да не я прочете и да не се увлече от нея, защото ако даже върху такива полуграмотни и елементарни хора като българските войводи Хр. Македонски, Филип Тотю и други проповедта на Г. С. Раковски е упражнявала толкова претворно действие, то върху Христо Ботев, човек с още по-голяма обществена култура, отколкото самия Раковски, представител вече на съвършено ново българско поколение, което се зараждало под влиянието на руските социалреволюционни разбирания, тази проповед е трябвало да произведе още по-дълбоко влияние.

И ако впоследствие, пораснал още повече, оформил се окончателно като гражданин на света, който вижда най-после в борбата за политическо-

то освобождение на своя народ само частен случай от великата световна борба против всяко угнетение, Христо Ботев излиза с един суров анализ на грешките на Раковски като политик и организатор⁵³, то в това време, когато той е бил едва на 19 години и когато той сам е бил обхванат напълно от вярата в близостта на едно всеобщо въстание и в силата на българската емиграция, едва ли е бил способен на подобен анализ.

И действително, ние виждаме почти едновременно с Раковски в края на 1866 или началото на 1867 г. Христо Ботев, увлечен от общия подем, да напуска Русия и тук настъпва за нас най-тайнственият период от неговия живот.

Началото на 1867 г. е било богато със събития. Подбуждан от Н. М. Тошков и някои от вярващите още в неговата революционна мощ другари от „старите“, Раковски, който прекарва в с. Циганка в противовес на Тайния български централен комитет се отдава напълно на организиране на едно централизирано хайдутско движение, с цел да се повтори „демонстративното движение в България“, което по-рано, през 1862 г., не му се удава да проведе с помощта на сърбите. Обхванат от идеята за тази централизация, той пише особен „Привременен закон за народните горски чети за 1867 година“⁵⁴, с дата „Голям Сечко I.1867“, според който всички хайдутски чети се поставят под ръководството на специално избрано за това „върховно българско тайно гражданско началство“ и се провежда принципът на строго подчинение младите войводи на по-старите, а по-старите на посоченото „върховно началство“⁵⁵.

Интересна и донякъде тайнствена е във всички тия събития ролята на няколко пъти вече споменаваните от нас „стари“. Под това име в историята на Българското възрождане от доосвободителната епоха е известна една достатъчно широка група български обществени деятели, преселенци в Румъния и Русия, в по-голямата си част едри търговци и банкери, които, ползвайки се от гостоприемството на приютилите ги страни, поддържали оттук в България всякакъв род национално-освободителни тенденции, организирайки в своите нови поселения на свои средства, а в Русия и със средствата на съчувстващите на българското движение славянофилски кръгове и даже на самото руско правителство различни просветителни и благотворителни учреждения, нещо като огнища на културното и политическо движение на българския народ. Политическите симпатии на тази група били винаги и постоянно на страната на Русия, която не икономисвала нито усилия, нито средства за тяхното систематическо поддържане, и са възлагали на нея всички свои надежди за бъдещото освобождение на българския народ от турското иго, като на естествена защитница на балканското славянство. Що се касае за самото освободително движение в България, то „старите“, не взимайки непосредствено участие в него, свързани със своето имуществено положение, следили внимателно за него, стараяйки се да го насочат към страната на своите собствени политически симпатии, не жалейки за това нито своите средства, нито средствата на разположеното към тях руско правителство.

Притежавайки силно развит политически такт, внимателни в своите постъпки, „старите“ често пъти били посредници между българското движение и неговите политически деятели от една страна, руските славянофилски кръгове и руското правителство от друга. Те организирали в Румъния и Одеса един доброволчески отряд, който се сражавал под българско знаме през Кримската война при Севастопол, те примирили Русия с разкаялите се след 1861 г. деятели за българската уния – Драган Цанков, Йосиф Соколски и други, те са покровителствали Раковски през време на неговия двукратен престой в Русия в 1859 и 1866 г., при което последния път, както видяхме по-горе, това не е било особено лесно предвид силното раздражение на официална Русия за неговата дейност в Белград през 1860-62 години, която отивала в разрез с интересите на руското правителство.

И сега, след като поощряваният от богатия одески българин Н. М. Тошков Г. С. Раковски се върнал от Русия в Румъния, за да парализира окончателно мирните дуалистически тенденции на Тайния комитет, „старите“ не само се отнесли с интерес към неговия план за организиране на централизирано хайдутско движение в самата България, за да се използва това революционно настроение, което било възбудено пред опасността от султанизма в издадения от този комитет мемоар до султана, но и сами влезли във връзка с Тайния комитет, надявайки се да го увлекат по един или друг начин в революцията и да го направят оръдие на своите собствени политически планове, независимо от предприятието, което трябвало да осъществи Раковски. И ето, че водейки от една страна преговори с Раковски и преданите му войводи Панайот Хитов, Филип Тотю и други, обсъждайки с тях възможността да се вдигне през пролетта въоръжено въстание в България чрез изпращането в нея през Румъния и Сърбия не по-малко от десет добре въоръжени чети, събирайки за това средства и оръжие, разработвайки на общи събрания с войводите съответен план на действие, „старите“ в същото време започват решителни преговори с „младите“, старейки се да спечелят окончателно за революционната тактика и Тайния комитет.⁵⁶

Именно във връзка с тази агитация на „старите“ в самия комитет и тяхната работа съвместно с войводите и Раковски над организацията на едно въстание в България, между българската емиграция и в народа се създадо мнение, че подготовката на това въстание се ръководи от самия Комитет, че организирането на чети е негово дело и че Комитетът, оставяйки своята дуалистична политика, е готов да вземе върху себе си ръководенето на въстанието, в което, както казва споменатият вече другар на П. Кисимов – А. Андреев „взеха в края на краищата участие – не можяхме да ги задържим и мнозина от съзаклятниците от нашия Таен комитет“.⁵⁷

„В резултат на всичко това „делото на ТБЦК още в първата му година, пет месеца от издаването на мемоара, премина във фазата на революционни движения – безвременен и незрял плод.“⁵⁸ По това време „се разпръсва шум, че предстои още това лято да се започне въстание в България с преминаване на първата чета. От Свищовския комитет почнаха да идват емисари за инструкции и да искат оръжие. Явиха се и в комитета ревностни желатели на тая идея, като уверяваха, че народът в България едва чака появяването на тая минута и наблюдаха, щото комитет да застави Румънското правителство да почита сключената конвенция.“⁵⁹ Комитетът, извикан на тая дейност, делегира мене (П. Кисимов), Грудов и К. Цанков, и тримата един ден се представихме на г-н Ив. Братиану на вилата му, разправихме му за положението и му поисквахме оръжие. Много се мъчи човекът да ни разубеди ... и ни молеше да бъдем благоразумни ... Ние, обаче, не можехме да повлияем за възпирането на четите, а чрез насилствен начин, посредством румънския комитет (както е настоявал Грудов), не искахме да го направим – оставихме течението на самите обстоятелства, и четите извършиха това дръзко предприятие на своя риск и отговорност ...“

В това време, когато в безсилие се лутал Тайният комитет, не намирайки изход от тия противоречия, в които го поставила политиката на мемоара, Раковски, сразен от туберкулоза, се оттеглил напълно от всякакво участие в революционното движение, предавайки го в ръцете на войводите Панайот Хитов, Филип Тотю и др., на които „старите“, в резултат на техните две събрания на 25 април и 5 май 1867 година в Букурещ и допитването до техните галацки и браилски групи, поръчват започването на пролетните революционни операции.⁶⁰

За пълната характеристика на политиката, провеждана тогава от старите, е невъзможно да бъдат отминати мълчаливо тези приеми, посредством които те са се опитвали да принудят Тайния комитет да се присъедини към тях.

Отстъпвайки му съмнителната слава на инициатор на набелязаното от тях със съгласието на войводите въстание през пролетта на 1867 г., „старите“ образували в Одеса за непосредствено въздействие върху Комитета особено „ново общество от 7 членове, независимо от старото настоятелство“, което трябвало да принуди Тайния комитет да им съдейства.⁶¹

От името на това „общество“ членът на одеската българска колония П. Грамадов, известен като един от военоначалниците на севастополския доброволчески български отряд, не закъснял да съобщи на главатарите на

Комитета, че руското правителство, заинтересувано от неговата дейност, е готово да предостави в негово разпореждане нужното оръжие, че въпреки противодействието срещу това в Петербург от страна на „сръбската партия“, начело с генерал Черняев*, която настоява оръжието да бъде изпратено не в България, а в Сърбия, руският военен министър Милютин**, граф Воронцов-Дашков*** и други влиятелни при двора лица стоят на обратна гледна точка, вдъхновявани от мемоара на Тайния комитет, че те са заръчали нему, на Грамадов, да преговаря за организиране транспорта на оръжието непосредствено с Тайния комитет и че от тази работа се интересува лично императорът, който получава сведения за нейния ход направо от военния министър и княз Горчаков.⁶² И съобщавайки при това на Тайния комитет за непосредствени връзки с него и за изпращането в случай на нужда делегация в Петербург до Негово Превъзходителство Н. Н. Сушков, който „знае всичко“, П. Грамадов заключава:

„Тук ще се събират пари, за това нямайте грижа, особено да пукне пушка. Тогава в Русия големи пари ще се съберат, самите руси викат – започнете нещо, защото нямаме предлог... Тези дни нужно повече шуму, чем дела. Там трябва гюрултия, да дращят в Москва и Питер, газетите да обърнат общественото мнение към нас, че тогава може да се чакат големи работи. Съставете някой план как да се прекарва оттук оръжие, макар че аз дадох моя, но вие можете по-харно да измислите. Още да ти кажа – Хрулев и 28 кавказки офицери готови у нас да дойдат“.⁶³

Поощряването от страна на старите на Тайния комитет към това той, отказвайки се съвършено от политиката на мемоара, да се заеме с незабавната подготовка на въстанието успоредно с дейността на действующи-

* Генерал Михаил Григориевич Черняев (1828-1898) – славянофил, завоевател на Туркестан. След Херцеговското въстание (1875) е поканен от сръбското правителство да оглави военните действия срещу Турция и въпреки забраната и опитите да бъде задържан на границата, успява през юни 1876 г. да пристигне в Белград и да стане главнокомандващ на сръбската армия. Върл противник на военните реформи на граф Милютин. Б. ред.

** Граф Дмитрий Алексеевич Милютин (1816-1912) – фелдмаршал, военен министър (1861-1881). Б. ред.

*** Граф Иларион Иванович Воронцов-Дашков (1837-1916), един от най-големите руски земевладелци, по-късно министър на императорския двор, генерал, командвал кавалерията на Русчукския отряд по време на Руско-турската война (1877-1878). Б. ред.

те независимо от него войводи, не се ограничавало само с писмото на П. Грамадов и само с обещания.

Едновременно с това писмо, 24 април 1867 г., комитетът получил също толкова поощрителни писма и от други влиятелни одесчани – Н. М. Тошков и Н. В. Рашеев, с приложение от страна на първия 200 златни рубли, събрани в Одеса за поддържане на предстоящото въстание.⁶⁴ А скоро след като през май 1867 г. четите на П. Хитов и Ф. Тотю, преминавайки Дунава, били разбити от турците, същите лица – Н. М. Тошков и Н. В. Рашеев – се явили лично в Букурещ, за да узнаят на място причините и размера на този неуспех.

Тогава се е състояла тяхната среща с делегатите на Тайния комитет – П. Кисимов и А. Андреев, в която, изслушвайки обясненията на последните за положението на работите, те решили да продължават да подкрепят материално комитета, обещавайки да му дадат средства за издаване на замисления от него собствен орган „Народност“. Още тогава те дали за тази работа 100 златни⁶⁵, а малко по-късно П. Кисимов получил други 200 в Одеса⁶⁶, където той отишъл специално за тях при Н. М. Тошков⁶⁷.

Заедно с това „старите“ водили и друга политика, наследявайки в това отношение предишната политика на Раковски по въпроса за отношенията със Сърбия.

В 1867 г. княз Михаил Обренович, който сключил през есента на 1866 г. съюз с Черна гора и продължавал преговорите за същото с Гърция, се върнал с нова сила към своята основна идея – обединение на цялото южно славянство под сръбско знаме. Във връзка с това той възобновил своите отношения с българската емиграция и, както изглежда, със съгласието на руското правителство, влязъл в разбирателство с нея. Няма съмнение, че тази организация, която г-н П. Милюков в своята статия „Сръбско-българските отношения“⁶⁸ нарича „Букурещки революционен комитет“, не е комитетът на „младите“ – „Тайният комитет“, излязъл на политическата арена с политиката на дуализма. И това ни дава възможност да допълним обясненията на П. Милюков в тази статия, че „в Букурещ всъщност имаше не един, а два комитета, отчасти съставени от едни и същи членове, но действащи съвсем различно. Докато единият комитет, по-умерен и по-влиятелен, настояваше за спогодба със Сърбия, другият намираще поддръжки в Румъния. Първият бе готов заедно със Сърбия да се облекне на руското влияние, а вторият, също както и цариградските чорбаджии, най-много се боеше от руското влияние и заедно с Румъния искаше да получи съдействието на Наполеон.“⁶⁹

Ясно е, че в дадения случай се говори за два комитета, съществували тогава в Букурещ – Тайният централен, историята на който ние проследихме – и особеното настоятелство на „старите“, отделено из тяхната среда в началото на април 1867 г. под формата на „Добродетелна дружина.“⁷⁰

За председател на това ново общество, което се опитвало изглежда да концентрира в ръцете си цялата революционна дейност на българската емиграция от това време, бил избран Христо Георгиев, виден търговец в Букурещ, предан другар на Русия и чест гост на нейния букурещки дипломатически представител Офенберг*.

Според данните, изложени в книгата на д-р Б. Петров за Раковски, „старите“, т. е. тази нова, образувана от тях група „Добродетелна дружина“, която мнозина в противовес на „Тайния комитет“ считали за „Централен революционен комитет“, възприемайки тактиката на българското движение под формата на централизирано хайдутско нападение върху Турция от Румъния и Сърбия с цел да се предизвика въстание в България, се отказали рязко да възложат изпълнението на този план на Раковски, въпреки препоръките на одеските българи и особено на Н. М. Тошков.⁷¹ Най-много се противопоставял срещу това Хр. Георгиев и г-н Г. Д. Начевич, обяснявайки ни отношенията между деятелите от тази епоха, е склонен да допусне, че в дадения случай Хр. Георгиев се е обявил против Раковски именно по заповед на руския дипломатически агент, който вероятно го е предупредил за недоверието на руското правителство към човека, който едва 7 години преди това от Белград е нападал рязко руската политика.

Без да се гледа на това, връзката, макар и кратковременна, на Раковски с инициаторите на „Добродетелната дружина“ свършила своето и когато на 14 януари 1867 г. те се обърнали към Белград, предлагайки на сръбското правителство своята „програма“, цялата българска емиграция и в Румъния, и в Сърбия била убедена, че това е дело на Раковски. И даже скоро разпространилият се слух за неговото сериозно заболяване не могъл да убие в емиграцията това убеждение и още дълго в нейните среди уверявали, че „благодарение изключително на него, нашият тогавашен централен революционен комитет (под което авторът на тия думи разбира настоятелството на „Добродетелната дружина“) бил за първи път развил голяма дейност, която щяла да се прояви скоро в активна форма.“⁷²

Програмата, предложена от „Добродетелната дружина“ изглежда със съгласието на руското правителство, била одобрена от сръбския министър-председател Н. Гарашанин и ето, че започнали преговори за постигането на

* Барон Хенрих Хенрикович фон Офенберг (1821-1888) – генерален консул на Русия в Букурещ (1863-1872), посланик във Вашингтон (1873-1875). Б. ред.

едно съглашение, които свършили на 5 април 1867 г. на специално събрание от видни представители на българската емиграция в Румъния и Сърбия с подписването на специален протокол, според който срещу военната мощ на сръбското правителство за освобождаването на българския народ от турско иго представителите се съгласявали да приемат великосръбската идея на княз Михаил за образуването на Балканския полуостров на едно съединено югославянско царство под скиптъра на сръбския крал и династията на Обреновичите, с приемане на едно смесено правителство и даже на цялото сръбско законодателство.⁷³

Интересно е, че този протокол, както това личи от неговия български текст, предаден от Хр. Георгиев в особен пакет, заедно с писмото на Н. Гарашанин, за съхранение в руското консулство в Букурещ, е подписан и от присъстващите на това събрание одески делегати, Н. М. Тошков и В. Н. Рашеев, дошли, както излиза през пролетта на 1867 г. в Букурещ⁷⁴ не само за да изяснят на руското правителство, както твърди П. Карапетров⁷⁵, физиономията на Тайния комитет на младите, но и за да подпишат горния протокол за съглашението на „старите“ със сръбското правителство.

За щастие на българския народ, от това съглашение не излязло нищо, защото княз Михаил, който направил специално дипломатическо пътешествие, за да си изясни отношението на европейските сили към неговите династически мечти, се убедил в тяхното пълно несъгласие да поддържат тия негови мечти и се отказал сам от него. Но, както твърди проф. П. Н. Милюков, княз Михаил бил особено разочарован от есенното свиждане по същия повод с Андраши*, след връщането от където той сменил веднага проводника на сръбско-българското съглашение Н. Гарашанин, за голямо неудоволствие на официална Русия, която посрещнала с негодувание преустановяването на сръбските военни приготовления.⁷⁶

По това време, когато се извършвали всички тия събития, в България започнала една кървава трагедия, която била изпълнена с героизъм и свършила през лятото на 1868 год. с унищожението на четите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

Четите, които преминали Дунава още през пролетта на 1867 г., били разбити. Назначеният отново в Русе с диктаторски пълномощия известен със своите реформаторски тенденции валия – Мидхат Паша, заливал с

* Дюла Андраши, граф на Чиксентикирай и Красна Хорка (1823-1890) – унгарски министър-председател (1867), външен министър на Австро-Унгария (1871), в качеството си на такъв печели подкрепата на Германия за ревизиране на Санстефанския договор на Берлинския конгрес (1878) и впоследствие за окупацията на Босна и Херцеговина през същата година и сключването на Австро-германския отбранителен съюз през 1879 г. Б. ред.

кръв страната, предизвиквайки ужас в българското население със своите репресии. Само в Свищов, в околностите на който и с помощта на свищовския комитет станало преминаването на Дунава на четата на Филип Тотю (15 май 1867 г.), били арестувани повече от 500 души. В Търново, Горна Оряховица, Русе и други места се издигали бесилки след бесилки. Българската интелигенция, опасявайки се от преследвания, бягала масово в Румъния; бягали всички, които заплашвала опасността да бъдат заподозрени. Всички румънски градове били препълнени с възбудена, негодуваща и горяща от жажда за отмъщение българска емиграция, център на която по това време постепенно става Браила. Още по-голямо възбуждение обхваща емиграцията, когато нейните редове се попълнили със старите борци Хаджи Димитър, Стефан Караджа и други войводи, които подготвяли в Сърбия нови чети и били изпъдени оттам през ноември 1867 г. по искането на турското правителство.

В тази атмосфера на общ огън, обхванал българската емиграция в Румъния, станало съвършено невъзможно нейното възвръщане към мирната политика на дуализма. Много членове на Тайния комитет, окончателно скъсвайки с нея, се заели заедно със споменатите по-горе войводи да готвят в самата Румъния чети за ново нападение на Турция, което предполагали да стане през лятото на 1868 г. Същото настроение изглежда обхванало тогава и Христо Ботев, който напуснал, както видяхме по-рано, Русия почти едновременно с Г. С. Раковски.

„Трябва да е живял човек през онова време в Румъния – писал впоследствие, спомняйки си тази епоха, Христо Ботев в своя вестник „Знаме“ – трябва да е бил участник или свидетел на онзи революционен възторг и на ония трогателни надежди, които въодушевяваха тогава нашата емиграция, за да може да си представи какви буйни сили загинаха, за да заключат първия период на нашите революционни стремления.“⁷⁷

И на друго място, в програмната статия на своето предишно издание „Дума на българските емигранти“, като че ли подчертавайки своето лично участие в събитията от тази бурна епоха, Христо Ботев пише: „Сами сме били свидетели и сами на себе си сме изпитали това, като пропагандист отвъд и емигрант отсам Дунава.“⁷⁸

Но къде е бил Христо Ботев в това време и къде и какво е изпитвал върху себе си тогава и като пропагандист в самата България, и като емигрант зад нейните граници, за това ние ще имаме случай да приказваме отделно.

От обективните данни, запазени за нас от този крайно тъмен и малко известен период в живота на Христо Ботев, ни е останало само неговото стихотворение „Майце си“, за което ние знаем, че именно в това време, 15 април 1867 г., се появява в цариградския вестник на П. Р. Славейков „Гайда“ (год. III., бр. 19, с. 312.) с подпис Х. Петров. От това стихотворение, което има несъмнено автобиографичен характер, ние узнаваме само за едно – за тези крайно скръбни преживявания на лишения от майчински ласки юноша, принуден да се скита някъде далече от всичко близко, спотайвайки тъгата си по него и по своята напразно загубена младост, които овладели Христо Ботев след напускането на Русия.

Къде е писано това стихотворение⁷⁹ и кога – това също си остава неизвестно за нас и само от алегорическия сън, описан от Христо Ботев през 1873 г. в неговия сатиричен вестник „Будилник“, ние узнаваме, че това е било по времето, когато той „като човек политик ... искал да обиколи държавата на турските едноплеменници и да види какво впечатление е направило на тях „безкучешкото“ решение на правителството да скопява всичко, що лае и гложда кокали“. „Аз знаех – пише, спомняйки си Христо Ботев в „Будилник“ – още от онова време, когато се издаваше „Гайдата“ и когато малкото Славейче пишеше в нея за цариградските кучета, че от всичките племена и народности, що населяват османската империя, кучетата захващат най-почтеното място в социално и административно отношение“. Изглежда, че Христо Ботев е останал с нерадостно впечатление от своето посещение на тази „кучешка държава“.

„Но тежко и горко вече на кучетата! – пише Христо Ботев – Турските реформи достигнаха и до тях, и утре тия свободни сокашки граждани ще станат вече евнухи и ще бъдат пръснати за слуги из харемите, мислех си аз, като сънувах, че вървах из първата кучешка държава, в която, види се, не беше се още чел височайшият хат за скопяването, та повечето граждани лежах на слънце като бейове.“

И по-нататък, описвайки своя страшен сън, Ботев продължава:

„Влязох в друга държава. Тука няколко пропагандисти от другите махали, с навирени нагоре опашки, сновяха насам нататък и шепнеха на братята си нещо под опашките им. В знак на съгласие всички показ-

ваха зъбите си. „Агитация, заговор срещу династията на Османа“, помислих аз като видях и двама шпиони, преоблечени в кучешки дрехи... и аз полекичка, полекичка, за да не ме подушат някак шпионите, вървях зад гърба на хамалина, доде най-после изминахме и влязохме в друга кучешка държава“.

И това, което той видял в нея, този път го възхитило:

„Всичко изглеждаше нагласено за бунт, всичко въодушевено от велики идеи; само нямаше още кой да се качи на трибуната, да запали страстите и да възвести революционния пир“. Но и такъв оратор се намерил – „президента на махалата на патриаршията“... И ето „въодушевените граждани с ярост се хвърлиха върху трибуната и борбата за чирвиша замяза на гражданска война...“

Краят на тази война бил съдбоносен и сънят на Ботев се обърнал на кошмар:

„Откъде касапниците изгрея едно турско „превъзходителство“, пред което раята падна на колене, европейците побягнаха, а турците и шпионите се приготвиха да му поемат селяма.

– Кое е това превъзходителство? – попитах аз хамалина си.

Не познаваш ли го? – отговори той – той е, който скопяваше едно време раята.

Мит... Мидташ!!! – изкрещях аз в ужас и... пробудих се от сън.“

Що за алегория е това и какво е символичното значение на този сън? Защо Христо Ботев с такъв ужас произнася името Мидхат Паша?

Във всичко това ние сме склонни да виждаме изложение на действително станали събития, в които изглежда да е вземал известно участие Христо Ботев и които той излага с езоповски език, чрез мъчно разбираеми за нас алегории по съображения от конспиративен характер. И това, че Христо Ботев със своето възклицание за Мидхат ни открива някакво особено лично отношение към него, ни заставя да се обърнем към тези събития, които са се развили в България наскоро след като е било публикувано в цариградската „Гайда“ Ботевото стихотворение „Майце си“.

Изложение на тия събития ние вземаме първо от статията на Георги Катранов „Свищовските работи“, публикувана от него във вестника на Л. Каравелов „Свобода“ (1871 г., бр. 3-8) и второ, от появилата се след две го-

дини в „Независимост“ (1873 г., бр. 24-25) статия, подписана с инициалите на Ботев „Х. П-в“, която включва в себе си „Отговора на г-н Катранов“.

Според г-н Г. Катранов, общото революционно движение, което обхванало умовете на българската младеж към пролетта на 1867 г. във връзка с неясните сведения, получавани в България за интензивното пробуждане на българската емиграция в Румъния и за образуването в нея на някакъв Български централен таен комитет, намерило непосредствен отзвук в Свищов. И ето там се събрали няколко младежи и решили на свой ред да съставят „Български революционен комитет“.⁸⁰ На първото негово събрание било решено да изпратят в Букурещ двама делегати, които да намерят Комитета и, предлагайки му своите услуги, да получат от него упътвания „що да работим и как да работим“. БЦТК приел с отворени обятия свищовските делегати, обещал им пълна подкрепа, оръжие и за сега им дал да разпространяват в България няколкостотин екземпляра от своя мемоар до султана, който пак тогава бил разпространен в Оряхово и Търново от Катранов и неговите другари. По думите на Катранов, БЦТК освен това не изпълнил другите си обещания по отношение на свищовци и докарал работата до там, че част от свищовската младеж отишла лично в Букурещ да търси за себе си оръжие и, образувайки чета, на свой риск да се хвърли в борба с турците. Но БЦТК не могъл да удовлетвори и това тяхно искане, тъй като се оказало, че той нямал никакво оръжие. Тогава свищовският комитет, който по това време бил събрал доста значителна сума пари за целите на революцията, помага на войводата Филип Тотю, който съгласно внушения му от „старите“, заедно с Раковски, план събирал в това време своя чета в Зимнич, за да я поведе в България и устройва преминаването на тази чета през Дунава.⁸¹ На 15 май 1867 г., с помощта на свищовци, четата на Ф. Тотю се прехвърлила през Дунава, навлязла вътре в страната, но скоро била настигната от турски войски и почти цялата унищожена. След това, както в Свищов, тъй и в другите градове на България започнали повсеместни обиски и арести под личното ръководство на току що преведения от Търново в Русе валия Мидхат Паша, които по отношение на Свищов взели особено зловещ характер, вследствие, както съобщава Катранов, предателството на един от членовете на свищовския комитет, който бил във връзка с Тайния комитет в Букурещ – Йордан Гергицов.⁸²

В своите „спомени“ П. И. Берковски на с. 51-52 също реабилитира Гергицов, казвайки, че той бил „успял да предупреди мнозина от своите приятели и другари“ в комитета. „Той обадил на неуловените, че работата била спукана за работниците на комитета, защото всичко било открито и предадено на турските власти; затова ги посъветвал да офейкат нанякъде

за спасение на живота си⁴. Рязко и ожесточено възразява след две години на г-н Катранов в бр. 24-25 на „Независимост“ Х. П-в, както се е подписвал тогава и по-рано в „Гайда“ и „Свобода“ Христо Ботев.

„Отдавна вече – тъй започва той своето възражение – имах намерение да изнеса някои и други сведения пред читающата публика за свищовските работи през 1867 г. и да укажа на някои грешки, които срещнах в статията на г-н Катранов „Свищовските работи“, но по различни причини аз бях принуден да мълча и да чакам по-сгодно време. Освен това, аз се надявах, че някой от действащите членове в така наречения свищовски комитет ще да се постарее да поправи гореказаните грешки, но преминаха вече цели две години, а много неща остават и до днес необясними“. Твърдейки по-нататък, че г-н Катранов в своето описание на свищовските събития, свършено напразно взема върху себе си ролята на безстрашен патриот, Х. П-в посочва, че такъв Катранов не се е явявал никога и че той даже е бил неспособен да бъде такъв в това време. Към това негово убеждение по думите на Х. П-в го доведе първо това, че г-н Катранов е негов съотечественик, вследствие на което той е имал случай да го опознае добре и да си състави явна представа за неговото развитие, и второ това, че „предателят“ на свищовските работи, Йордан Гергицов, му е разказвал подробно за действителното участие в тия работи на Катранов, вмъкнат в Комитета насила, против неговата воля, под страх от смърт и със сълзи на очи е молил загуй именно пощада от Мидхат Паша.

„Ако аз и да не принадлежах към числото на съзаклятниците – пише Х. П-в, – но Йордан не криеше от мен нищо. Освен Йордан с мене говореха и другите съзаклятници и известяха ми за всичко. В онова време аз издавах... ръкописен вестник под заглавие „Българин“ и се стараех да го разпространя колкото се може повече. Главният редактор на тоя вестник беше П. г. К.

„Българин“ излизаше веднъж през неделата на голяма хартия. Излязоха 14 броя. Ако някой държи тоя сатирически вестник, то го моля да прочете статията „XIX век към 1877 г.“ и да види сбъднало ли се е нашето пророчество или не. Сътрудниците на нашия вестник, които ми носеха материал почти всеки ден, ме известиха, че г-н Катранов е ненадежден човек.“

После това г-н Катранов разказва, че българският ЦК бил изпроводил в Свищов писмо, писано с цифри, според закона на Иван Балкански. В това писмо комитетът съобщавал, че имал 1800 пушки от Шаспо*, от които щял

* Една от най-модерните за онова време пушки със задно зареждане и хартиен патрон, въведена през 1866 г. във Френската армия и използвана с голям успех срещу

да изпроводи в Свищов няколко стотици. И това ми се показва малко чудно. Свищовският комитет беше съставен от пет души съвсем неопитни хора, които обичаха да се хвалят насам натагък, без да работят нещо. Из всичко се види, че г-н Катранов е искал да увеличи значението на свищовския комитет и своето собствено участие“.

И, завършвайки своето възражение в бр. 25 на „Независимост“, Х. П-в пояснява, че макар той и да не принадлежал към числото на заговорниците, все пак с дохождането на Мидхат Паша от Търново в Свищов на 30 май 1867 г. бил арестуван, изолиран в единична килия и даже закаран заедно с другите на разследване в Русе, откъдето бил освободен няколко дни преди Катранов. Връщайки се към характеристиката на последния като човек, способен на предателство поради страхливост, Х. П-в забелязва: „това може да потвърди русчушкият испит (русенският разпит – б. ред.) и в. „Дунав“, ако само редакцията на тоя вестник обича истината“, от което се вижда, че редакцията на този официозен орган на Мидхат Паша, представлявана от известния другар на Раковски – Стоил Попов, както ще видим по-долу, не прекъсвала своите тайни отношения с него и в това време била в течение на всичко, което ставало в Свищов.

Според последните думи на възражението, което прави Х. П-в на Катранов, след освобождаването от русенския затвор, той се връща в Свищов и заедно с някой Дюлгеров обсъжда по-нататъшната съдба на българската революция.

Както споменахме по-горе, инициалите „Х. П-в“ са литературният подпис на Христо Ботев под всички негови произведения, печатани през 1867 г. в „Гайда“, „Свобода“ и „Независимост“; това е неговият подпис като редактор на „Будилник“ и като преводач на различни произведения. Ние не знаем случаи, когато под тия инициали да са се криели други литературни имена. Във всеки случай в страниците на Каравеловите издания под тях е известно само участието на Ботев.

Това ни кара да мислим, че и авторът на цитирания отговор на г-н Катранов и издател в Свищов преди 1867 г. на сатиричния седмичник „Българин“ е Христо Ботев.

Неговия кошмарен сън за Мидхат Паша, разказан в „Будилник“, ние разбираме като езоповско предаване на не съвсем приятното запознаване с Мидхат Паша по време на следствията, които е извършвал последният в Свищов и Русе, а описаната от него в този сън „кучешка държава“, настро-

бойците на Джузепе Гарибалди в битката при Ментана през 1867. По името на своя изобретател Антоан Алфонс Шаспо (1833-1905). Към 1874 г. вече са заменени от модернизирания модел „Гра“ с метален патрон.

ението в съседната с нея държава – като сатира на тези обществени явления от това време, които, както видяхме по-горе, са предизвикали в самия Христо Ботев разочарование и скръб.

Колкото и правдоподобно да е това наше предположение, обаче, срещу него има толкова сериозни възражения, че те не могат да бъдат отминати без внимание.

Първото възражение почива върху думите на самия Х. П-в, че той е съотечественик на Катранов, който го познава отдавна, едва ли не от детинство. Второто – върху твърдението на родените в Свищов участници в свищовския комитет през 1867 г. и на лицата, които познавали и са се срещали с Христо Ботев впоследствие г-дата Г. Начевич, Т. Пантелеев и Янко Ванков, че в Свищов нито през 1867 г., нито по-рано никакъв Христо Петков, а толкова повече Христо Ботев те не са познавали, никакъв ръкописен и сатиричен вестник „Българин“ не е издаван и даже, както казват Т. Пантелеев и Я. Ванков, между самите свищовци не е съществувало никакво лице с инициали „Х. П-в“...

На пръв поглед тия възражения като че ли окончателно подриват почвата под нашето предположение за „Х. П-в“, но в такъв случай кой и с каква цел е могъл да се възползва в „Независимост“ от тия инициали на Христо Ботев и допустима ли е възможността на такъв род литературна мистификация, първо при живота на Христо Ботев, второ, едва четири години след описваните събития, когато са били живи не само Катранов, но и други съвременници на „свищовските работи“, които всеки ден са могли да излязат с опровержение, и трето, като се има предвид, че редактор и издател на „Независимост“ е било такова лице като Любен Каравелов, в литературната и публицистична честност, в съзнателното отношение на когото към своя литературен дълг ние не можем да се съмняваме. Могъл ли е, и ако да, то с каква цел, Л. Каравелов да допусне в страниците на своя орган неразбраната за нас мистификация и то под инициалите на тогава, когото в това време той е познавал лично и който е сътрудничил в неговия вестник?

Във всичко това има нещо много странно и противоречиво, затова ние решихме по дадения въпрос да направим специално разследване и със съдействието на г-н Г. Начевич. На 29 юли 1915 г. се състоя нашето свиждане с двама от споменатите свищовци, а впоследствие и другари на Христо Ботев – Янко Ванков и Тома Пантелеев, при което последният специално за това свиждане дойде от Свищов в София по покана на г-н Г. Начевич.

Преди да минем към излагането на техните показания ние трябва да отбележим какво представляват тия лица като деятели на една революционна епоха. И Янко Ванков, и Тома Пантелеев още през 1862 г. са участва-

ли в една българска чета в Белград и са другари на самия Раковски, с когото били във връзка и после. В 1866 г., когато, както съобщава г-н Пантелеев, през септември се образувал в Свищов революционен комитет, съставен от местната младеж по повод слуховете, достигнали до нея от Букурещ за образуването там на Централен таен комитет, и Тома Пантелеев, и Янко Ванков влезли в неговия състав и по-късно, през март и в началото на април 1867 г., Янко Ванков и Йордан Гергицов били изпратени от свищовския комитет в столицата на Румъния, за да намерят там Тайния български комитет и да влязат във връзка с него. При това, както личи от спомените и на Янко Ванков, и на Тома Пантелеев, работата се касаела определено за комитета на „младите“, за Тайния централен комитет, с който те се свързали, влизайки във връзка с Ив. Касабов, Хр. Николов, Ив. Грудов и други членове на този комитет. И когато Филип Тотю, който се бил установил в края на април същата 1867 г. в гр. Зимнич срещу Свищов, пристъпил към организирането на своя чета, той прибягнал към съдействието и помощта в това отношение и на Янко Ванков, и на Тома Пантелеев, с които разработил своя план за преминаване през Дунава. Сведенията за това, както и за участието на Я. В. и Т. П. в устройването на самото преминаване на четниците в средата на май 1867 г. от Зимнич в Свищов, са съобщени от Филип Тотю в неговата автобиография и са потвърдени лично пред нас от тях при срещата в София. Същите лица, с които са се виждали в Букурещ с Раковски – веднага след своето емигриране от Свищов поради неуспеха на Филип Тотю, предават, че Раковски бил крайно недоволен от кроежите на Филип Тотю, обвинявал него и свищовци в детинщини и несериозност и нападнал Тайния комитет, приписвайки на него преждевременността и неорганизираността на това дело. Съвсем другояче, по думите на Т. Пантелеев и Я. Ванков се отнесли към развилите се събития „старите“, които приели с радост свищовските емигранти. Те не ги посрещали с негодувание, а напротив – като че ли се радвали за станалото и разглеждайки положението в този смисъл, че сега вече не може да става дума за никакво връщане на Тайния комитет към мирната политика на мемоара, че сега вече този комитет е въввлечен от хода на събитията по този път, на който през всичкото време са се стремили да го поставят „старите“, надявайки се при въстанието в България на военната сила на Русия, и че, най-после, членовете на комитета, във връзка с тяхното компрометиране в предприятието на Филип Тотю, мъчно ще могат вече да поправят отново добрите отношения с обезкураженото от протестите на турците по повод организирането на чети на румънска територия румънско правителство, с което, по мнението на „старите“, се подравяла из основи тази „полско-румънска интрига“, която

уж се стремила да вземе в ръцете си Тайния комитет и да го направи оръдие за своята собствена, насочена срещу Русия, политика. В това отношение ние имаме свидетелството на г-н Г. Начевич, който, спомняйки си пред нас тези времена, и като говори за връзките на букурещките „стари“ с руския дипломатически агент в Букурещ Офенберг, посочва, че именно неговото гледище по отношение на Тайния комитет като на румъно-полска интрига против Русия е упражнявало особено влияние върху цялата дейност на „старите“, която, както вече видяхме, е била насочена изключително към това да измести този комитет от заеманата от него политическа позиция. И доколко в тази игра е било заинтересовано и самото румънско правителство се вижда от спомените на самия Ф. Тотю в неговата автобиография, където той говори, че след връщането си през Сърбия в Румъния (есента на 1867 г.) след дълги лутания с остатъка от своята чета по Балкана, бил извикан лично при министър Ив. Братиану, който го гълчал за злоупотреблението с румънското гостоприемство, изразено в организиране бунтовни чети на румънска територия срещу една приятелска и съседна държава, и като наказание за това му забранил да живее в Зимнич.

Всички тия обстоятелства ни въвеждат в центъра на тези интриги и на тази партийна борба, която е трябвало да се води и действително се водила в самия Свищов на почвата на стремленията на редица направления, които действали в Румъния с цел да спечелят на своя страна образувания там млад комитет. Както казва Тотю, който се грижел едновременно за разпространението на мемоара и за организирането на чета, Г. Начевич бил в Свищов едва ли не агент на „старите“, който следи войводите и свищовския комитет.⁸³ Сам пък Янко Ванков, Тома Пантелеев, Йордан Гергицов и други, както видяхме по-горе, са били оръдия или на целия ТЦК или на някои негови членове, но в същото време изглежда са били готови да поддържат връзка и с Раковски. Те посрещали, както съобщава Катранов, Ив. Балкански, който ги снабдявал с шифър, и в чифлика на чийто брат живеел Раковски. И изглежда на почвата на борбите на тия три течения в Свищов започнало да се заражда още едно, убито заедно с другите от несполучливата акция на Ф. Тотю. Това течение, най-близко по своя дух до Раковски, но в същото време много по-дълбоко по своето идейно съдържание е течението на социален бунт и действително народна революция.

Няма съмнение, че това течение е конспирирало повече от всички други, че то е вършило своята работа съвършено къртовски, противно на работата на другите направления, които проповядвали своите планове и настроения толкова открито, че за тях знаел цял Свищов.

Указание за това социално-революционно направление ние намираме в отговора на Х. П-в срещу Катранов, който отговор ни открива свършено нови неща в свищовските работи – съществуването на някакъв ръкописен, скрит, сатирически вестник „Българин“.

Колкото и странно да е на пръв поглед, но попитан от нас по повод на това издание, Г. Начевич ни заяви рязко, че нищо подобно в Свищов не е било издавано тогава и че той не е видял нито едно парче от този вестник. Тъй отговори отначало на нашия писмен въпрос чрез Г. Начевич и Т. Пантелеев. Но при нашето лично свиждане с него в присъствието на Я. Ванков, който му напомни някои подробности, Т. Пантелеев си припомни, че действително „през 1867 г. в Свищов излизаха ръкописни сатири от частни хора, които съчувстваха на освободителното дело. В тия сатири се подиграваха местни хора, чорбаджиите и духовенството“.

Говорейки и спомняйки си за издателя на тия сатири, г-н Я. Ванков нарича такъв Петър Ангелов Кръстевич, син на Ангел Кръстевич, търговец в Свищов, човек на 27 години, интелигентен и образован, учил в Цариград и Париж, който знае добре френски език. Посочвайки на неговите начални букви П. А. К., Я. Ванков и Т. Пантелеев изказаха предположението, че в съобщението на Х. П-в за него има несъмнено писмена грешка, на която се дължи изменението на средния инициал от „А“ в „Г“. Съдбата на този човек е крайно трагична.⁸⁴

Както казват тия двама свидетели, Кръстевич е бил секретар на техния свищовски комитет, дешифрирал е писмата и е поддържал връзка с Тайния комитет в Букурещ. Във връзка с аферата на Ф. Тотю, той заедно с други свищовци, емигрирал в Букурещ, където се настанил в една гостилница с Янко Ванков. Там той се виждал често, както с него, тъй и с Тома Пантелеев и потресен от ужаса на усмирителната акция на Мидхат Паша в Свищов, правил впечатление на човек, близък до умопобъркване. Той им развивал планове за убиването на султана или на Мидхат Паша и даже ги молил да му помогнат в това, но те се смеели, не разбирайки изглежда неговото душевно състояние.

И ето, една вечер Кръстевич се застрелял, като оставил едно дълго завещание, което започвало с фразата „този, който иска да извърши голямо дело и не може, трябва да умре“...

За този човек споменава в своя отговор на Катранов Х. П-в, наричайки го главен редактор на „Българин“.⁸⁵

Но кой е този Х. П-в?

Внимателно, фраза по фраза прочетохме ние на Я. Ванков и Т. Пантелеев неговия отговор на Катранов, който предава най-малки подроб-

ности, споменава дати и лица и им дава характеристика... Всичко това, по думите и на двамата свидетели, с изключение на някои незначителни факти, не само отговаряло напълно на това, което действително е ставало в Свищов през есента на 1867 г., но и откривало в автора на отговора несъмнен очевиден и даже участник в описаните от него събития. Всички негови възражения по отношение на Катранов, както и самата характеристика на последния, са верни, както е вярна и „неговата защита на хората, които опорочава Катранов изглежда рязко противоположен по своята природа на този исторически Катранов, негов брат, с когото Тургенев си е послужил в своето „Навечерие“, за да нарисова типа на българина Инсаров.

Но колкото и да напругаха паметта си и Я. Ванков, и Т. Пантелеев, както и Г. Начевич ни заявиха определено, че никакъв свищовец, който би могъл заедно с Кръстевич⁸⁶ да издава сатирически лист и който би имал за свои инициали Х. П-в в Свищов не е имало. И Я. Ванков, и Т. Пантелеев, и Г. Начевич, които емигрирали от Свищов веднага със започването на арестите, чували, че след тях полицията арестувала в Свищов всички и всеки, толкова повече, че както забелязахме по-горе с думите на Я. Ванков и Т. Пантелеев, Йордан Гергицов, считан обикновено за предател, за да даде време да се спасят действително замесените, посочвал на турците като съучастници най-разнообразни лица, само за да спечели време (той „издавал“ и участници, но вече тогава, когато узнавал със сигурност, че те са успели да преминат границата).

Според тях в Свищов били арестувани около 500 души, част от които впоследствие били изпратени за следствие в Русе.

Ако се съди по статията на Х. П-в, в числото на последните бил и той. Това, разбира се, нито Я. Ванков, нито Т. Пантелеев, нито Г. Начевич, които по това време били в Румъния, не можаха да потвърдят пред нас.

Изобщо, според техните спомени излиза, че Х. П-в във всеки случай не е свищовец и затова ние допускаме, че наричайки П. Г. Катранов свой съотечественик, той е постъпвал така само за да усилва впечатлението от своите нападки върху него, както впоследствие, за да направи впечатление на своите кореспонденти, Христо Ботев наричал свой съотечественик Васил Левски, „стар съученик“ Судзиловски, а в писмото от Николаев до Драсов му рисувал съвършено своеобразно картината на революционната подготовка в България и Румъния.

Както видяхме вече отчасти от описанията на одеския живот на Христо Ботев и както ще видим това от неговия по-нататъшен живот, той е бил холерична натура, увличал се е лесно, лесно е изпадал в екстаз и пак бързо е изстивал. Неговата фантазия е работила бързо, внезапно създавай-

ки образи и изразявайки своите представи почти в конкретни форми. С такъв характер, с такава рязка чувствителност в своето възприятие Христо Ботев винаги е могъл лесно да стане жертва на неволни преувеличения, каквито в неговия живот и дейност, както ще видим, е имало не малко.

В това се е изразявала неуравновесената страстност на целия духовен облик на Христо Ботев, която го е заставяла, като обществен деятел, да страда цял живот от тази болест, свойствена на всички подобни натури, която след руската революция от 1905 г. получила крилатото име „революционен импресионализъм“.

Обаче само това, че Х. П-в не е бил свищовец, не убеждава нито г. Д. Начевич, нито Я. Ванков, нито Т. Пантелеев в това, че той е бил именно Христо Ботев. Те твърдят, че Христо Ботев не е бивал в Свищов нито по-рано, нито тогава, нито по-късно и че с него са се запознали – Т. Пантелеев едва през 1874 г. в Букурещ, където по това време Пантелеев дошъл като член на Слатинския (в Румъния) комитет по революционни работи⁸⁷, а Я. Ванков – в началото на май 1876 г., когато заедно с Христо Ботев те правили в Гюргево последните приготовления преди завладяването на парахода „Радецки“. Те се запознали с Христо Ботев като съзрял мъж, известен поет, публицист и революционер, като с човек който заема положението на глава на цяло направление, пред когото те благоговеели, знаейки го по неговите вестници, по неговите стихове и по стоустата мътва... Ние питаме, ако даже Я. Ванков и Т. Пантелеев са видели Христо Ботев в Свищов през 1867 г., когато той е бил едва 19-годишен, ако даже биха го знаели, но не под истинската му, а под чужда фамилия, биха ли го узнали те след седем и повече години, когато, както личи от фотографическите картички на Христо Ботев от 1865 и 1875 години, той се изменил до неузнаваемост? Нима на Я. Ванков и Т. Пантелеев, които отдавна вече не са живели в Свищов и които са се видели с Ботев при една революционна обстановка, която не позволява интимни разговори – нима на тях им се е случило да заговорят поне един път с Ботев за Свищов и за това, къде е бил той, и не е ли бил именно в Свищов, когато е бил на 19 години? Но даже и да биха заговорили те тогава за това, ние не мислим, че Христо Ботев ще започне да се разпростира пред тях по този въпрос.

Ние видяхме с каква уговорка Х. П-в започва своя отговор на Катранов. Той е мъчал 2 години, мислейки, че някой друг от членовете на Комитета ще възрази на последния. Имало е, следователно, някакви причини, които са заставили Х. П-в да мъчи цели 2 години; същите причини може би са го задържали и по-късно да разговаря със свищовци по същия въпрос.

И всички тия съображения ни заставят да кажем, че показанията на всички трима свищовци – Г. Начевич, Я. Ванков и Т. Пантелеев – са еднакво безсилни да ни принудят да се откажем от предположението, че Х. П-в, който е дал в „Независимост“ отговора на Катранов, е същият този Х. П-в, който там и в „Свобода“ е публикувал своите „Хаджи Димитър“, „Молитва“, „Делба“ и други стихотворения.

И докато сами свищовци или други изследователи не ни посочат кой е този автор, който е писал за свищовските работи в „Независимост“ в отговор на Катранов, или как се е случило тъй, че литературните инициали на сътрудника на този орган са станали в същия вестник принадлежност на друго лице – до тогава ние си оставаме с убеждението, че това е едно и също лице, т. е. Христо Ботев.

Поставени отначало в заблуждение от безапелационните съобщения на биографите на Христо Ботев за това, че между неговите фантастични похождения в Задунаевка-Знаменка, окончателно опровергани от нашето изследване, и неговото връщане в Калофер няма никакъв промеждутъчен период, от Русия ние пренасяхме Ботев направо в Калофер. Ние отминавахме мълчаливо статията на Х. П-в в „Независимост“, която безпокоеше нашето внимание с литературните инициали на Христо Ботев, и, бидейки далеч от мисълта да допуснем стоенето му през 1867 г. в Свищов, отдавахме тия инициали на съвпадение. И това ни се виждаше толкова по-естествено, защото спомените, които ние добихме от съвременниците на Ботев в Калофер, фиксираха упорито нашето внимание върху това, че през 1867 г. той не е могъл да бъде никъде другаде, освен в Калофер.

Немалко време и труд във връзка с това загубихме ние, за да си изясним въпросите, чиято същност падна, щом установихме, че поне до края на юни 1867 г. Христо Ботев не се е връщал в Калофер.

Тъй свършено отпадна въпросът през коя година – 1867 или 1868, след Православната неделя*, когато бащата на Христо, даскал Ботю, се разболял във връзка със своето отиване в Пловдив, Христо го замествал в калоферското училище.

Спорът по този повод възниква от противоречивите показания на двама съвременници на даскал Ботю, калоферските учители Д. Финчов и Ив. Чунчев, за които ни съобщи изследващият калоферската старина г-н Н. Начев.

Според разказа на Д. Финчов в неговата статия „Спомени из живота ми“, публикувана в кн. I на сборника на „Калоферската дружба“, София 1908 г. (стр. 137-138): „през 1867 г. баща му (на Христо Ботев) при отиване в Пловдив за представител на калоферската община в Православна неделя изстина и се разболя. Като не можеше да дойде в училището поради болестта си, син му Христо го заместваше.“ На този спомен трябва да противопоставим показанията на другия калоферски учител Ив. Чунчев, дадени ни лично при нашето отиване при него през май 1915 г. в Т. Пазарджик по поръка на Българската академия на науките, които гласят: „Що се касае за спомените на Д. Финчов, че уж Христо Ботев е замествал болния си

* Първата неделя от Велики пости (шестте седмици преди Великден, който се пада на седмата неделя). За 1867 г. е била на 17 март нов стил. Б. ред.

баща в училището, това се отнася до едно време по-рано от моето запознаване с Христо Ботев през 1867 г., т. е. към края на 1866-67 учебна година, а в мое време Христо даже не е влизал в клас.“ Както ще видим по-долу, запознаването на Чунчев с Христо Ботев се отнася към 16 август 1867 г., след което той прекарал заедно с Ботев в Калофер около една година, до неговото заминаване оттук в края на юни или началото на юли 1868 г. Като има предвид спомените на Д. Финчов и не знае сигурно бил ли е Христо Ботев през пролетта 1867 г. в Калофер, Чунчев отнася тия спомени именно към последната. Но от нашето разглеждане в предишната глава се вижда, че и през пролетта на 1867 г. Христо Ботев не е могъл да замести своя баща в училището по простата причина, че той сам не е бил по това време в Калофер.

Тъй че и този епизод, разказан от Д. Финчов в неговите спомени, който той свързва със заместването на даскал Ботю в училището от неговия буен син, добива характер на съвършено случайно произшествие. Този епизод, използван много пъти и различно от биографите на Христо Ботев, се заключава в това, че веднаж, излизайки от клас, Д. Финчов чул в другия клас някакъв необикновен шум. Като отворил вратата той видял всички ученици построени в ред и между тях Христо Ботев да ги учи на военни упражнения. Смутен и възмутен от това нарушение на обикновения ред в училището, Д. Финчов извикал Христо Ботев на страна „и му каза, че не прави добре; ще се научат настоятелите, а може би и мюдюринът, та ще си навеем някоя беда на главата. Той не отговори никак, а си излезе из училището и след това рядко дохождаше.“

Друг въпрос, който също е безпредметен поради отсъствието на Ботев от Калофер през пролетта на 1867 г., е въпросът за неговите две речи, произнесени там на празника Св. Св. Кирил и Методи в 1867 и 1868 години.

По отношение на първата реч, предадена ни от съученика и другар в Калофер на Христо Ботев, Стефан х. Гендов, и отнесена от нас именно към 11 май 1867 г., ние и по-рано се отнасяхме с голям скептицизъм, учудвайки се, как след нейното произнасяне Христо Ботев е могъл да преживее в Калофер още цяла година. Тази реч по думите на С. х. Гендов е предизвикала крайно негодувание срещу Ботев, защото като говорил рязко за нравите на калоферските дами, той им посочил публично, че за тях би било по-добре, вместо да се труфят, да обърнат по-голямо внимание върху подготовката на своите подрастващи синове, за да създадат от тях разумни патриоти „за доброто на България, а не такива труфила“.

И ето че сега, когато ние сме окончателно убедени, че на 11 май 1867 г. Христо Ботев е могъл да бъде където искате, но не и в Калофер, ние случайно се натъкнахме и на обстоятелството, което ни обяснява откъде се е явил този спомен на Ст. х. Гендов за тази, произнесена уж от Христо Ботев, реч в Калофер.

Подобна реч е била произнесена на празника св. св. Кирил и Методи не от Христо Ботев, а от неговия брат Стефан; не в Калофер, а в Панагюрище, не в 1867, а през 1874 г. Този епизод, който свършил със скандалното изгонване на нещастния Стефан от Панагюрище, където той по препоръката на г-н Манчев от Пловдив току що бил назначен учител, е публикуван във вестник „Век“, № 27 от 13 юли 1874 г.

Едва след изяснението на тия заблуждения, които показват колко внимателно трябва да се отнася всеки изследовател към индивидуалните спомени на живите свидетели, в чиято памет неверните представи за миналото тъй лесно получават характер на истински събития, ние можем да пристъпим към разглеждането на живота на Христо Ботев в Калофер.

* Вестник „Век“ е издаван в Цариград (1874-1876) от Марко Балабанов (1837-1921).
Б. ред.

Както казва в своите спомени за Христо Ботев неговият калоферски съученик и другар в детинските му игри Ст. х. Гендов, Христо Ботев се върнал от своите странствувания в Калофер съвсем не такъв, какъвто го напуснал преди няколко години.

„Той се върна от Русия с идея“ – казва х. Гендов. И тази негова идея по думите на х. Гендов била идеята за подготвянето на самия народ към въстание. Христо Ботев говорил на калоферци много и за Русия, говорил често и за социализъм, но изглежда не това е привличало към него калоферската младеж, а това, че той посочвал непосредствена жизнена задача, посочвал пътя за нейното осъществяване и, както ще видим по-долу, сам е ръководил нейните военни упражнения.

В обикновения живот, както си спомня Гендов, Христо Ботев се е държал крайно достойно.

„Ботев се отнасяше с всички приятелски, но много се смееше и с шегите си караше и другите да се смеят. Беше много весел, с отворен характер. За мома нито дума не ставаше. На хоро не ходеше, па и всички, които ходеха с него, не отиваха на хоро. Той разправяше, че трябва да се приготвяме, да сме готови. Младежта го слушаше с внимание и започнахме да се готвим.“

Предавайки тези спомени на х. Гендов, ние не можем да не подчертаем още един път тази характерна черта, която тъй рязко разделя спомените за детските и юношески години на Христо Ботев на неговите съвременници на два лагера – лагер на „бащите“ и лагер на „децата“, антагонизмът между които изглежда е задължителен за всички народи и всички страни.

Другарите на неговия баща даскал Ботю, представителите на поколението от рода на учителя Д. Финчов, преподавател в калоферското училище, ни рисуват Христо още преди неговото отиване в Русия като малчуган, който се отличава с извънредно буен характер и „немирство“ от най-ранни години и считат тия негови черти като основни свойства на неговата природа.

„Учител Ботю – пише Д. Финчов по този повод – често мъмрел и наказвал за пример на другите ученици“ своя непокорен син, чието поведение го огорчавало и заставяло да се черви пред другите препода-

ватели и особено пред калоферските настоятели. И макар Христо, по думите на Д. Финчов, да се учил добре, неговото поведение причинявало немалко страдания на даскал Ботю.

Със съвсем други черти ни рисуват Христо неговите другари. Те не са запазили образа на буйния, своенравен малчуган. Напротив, в спомените на неговите калоферски другари от детинство Ст. х. Гендов и И. Фетфаджиев, както и в изложението на неговия съжител в Одеса г-н Смилов, Христо Ботев се представя като добър другар, весел и сговорчив, отличаващ се между своите връстници с инициатива, богата памет и съобразителност. Още преди своето отиване в Русия той, по думите на х. Гендов, играейки в най-любимата на децата тогава игра – на роби, превъзхождал всички по ловкост и, отличавайки се с необикновена похватност, пръв подканял другарите си да устройват нападение на чуждите овощни градини.

Неговите лудории обаче не били лоши – това той вършил поради младостта си и в това отношение неговата жажда към всичко героическо и необикновено отивала даже до там, че когато в Калофер се появявали хайдути, презирайки опасностите, той подканял другарите си да се запознаят с тях.

Тия черти, които правили Христо Ботев любимец на неговите връстници още в детинските години, не изчезнали от неговия характер и тогава, когато той се върнал отново от Русия в Калофер.

Неговите „очи“ – както го описва след това връщане Ст. х. Гендов – „бяха милогледни и спокойни“ както по-рано. Той престанал само да бъде „тих“ и вместо да подканя своите връстници да брулят овощните дървета и да търсят среща с тайнствените хайдути, той започнал да ги зове сега да се отдадат на освободителното дело на своя народ, на борба с позорното турско иго.

Христо Ботев бил равен и добър с всички свои приятели – казва х. Гендов, повтаряйки точно думите на одеския съжител на Ботев г-н Смилов. Той им отстъпвал лесно в споровете, когато се чувствал неправ, но ако работата се касаела за съдбата на неговия народ, той бил неумолим. Неговата праволинейност в това направление отивала до там, че той станал нетърпим в Калофер и местните чорбаджии искали от неговия баща да го махне някъде по-далече.

Особено негодувание срещу Христо Ботев, по думите на Ив. Чунчев и Д. Финчов, се повдигнало след като на празника Св. Св. Кирил и Методи – 11 май 1868 г. – произнесъл реч „така буйна, така свободна, щото хората започнаха да се страхуват и да се озъртат да не би да се чуе до мюдюриня, а учител Ботю си изтръпна на мястото“.

Ето как с думите на двамата споменати учители предава тази реч на Христо Ботев г-н Н. Начев в своя още непубликуван труд „Калофер в миналото“, което той ни разреши да цитираме:

„На 11 май 1868 г. – народният празник Св. Св. Кирил и Методи – станал, както винаги, водосвет до двора на мъжкото училище. След това говорили учителите Ботю, Д. Финчов, Ив. Г. Чунчев, Ст. Стойков и най-сетне Стефан Дереев. Всички, по обичая, свършили речите си с благопожеланието за здраве и дългоденствие на султан Абдул-Азис, под чието мъдро и бащинско управление българският народ напредва, пък и сега му дава черковни правдини. Разбира се, не са били толкова искрени тия благопожелания, но те се налагали пред решението на Черковния въпрос, от което всички очаквали много неща. Там присъствал загуген в множеството и Христо Ботев.⁸⁸ Изслушал той всички речи и закипяла от негодувание младата му буйна кръв. Сега той се качва на трибуната и почва да говори разпалено със своя ясен, пронизителен и наложителен глас и избличил и учители, и чорбаджии, и турци, и султан. Речите на преждеговорившите той нарекъл заблуждение и приспиване на народа, а дадените черковни правдини – зальгалка и нови окови за ново робство и тирания: българският народ се нуждае от истински правдини и свобода, а те никога не се дават с молитви и благословия.“

Това, както казва г-н Н. Начев с думите на своите информатори, били идеи „нови, нечувани до сега“ в Калофер, и не е мъчно да си представим как са били посрещнати те от калоферци, бидейки изказани от Христо Ботев открито, всенародно. „Всички присътстващи останали за някое време втрещени на мястото си. Бързо свещениците заприбирали одеждите и тревниците си, някои от чорбаджиите – пръв между тях преbledнял сега още повече, посрамен и огорчен болничавият учител Ботю – неусетно офейкали из множеството, а други глухо запротестирали и плахо се заозъртали да няма веч заптии между народа или на училищната вратня... Имало и такива пък, които акламираха високо младия оратор. Вдигнал се голям шум и врява... Кога останали сами, някои докачени и също изплашени учители почнали да се обясняват с Христо... и сега той пак силно тях и всички други избличил: „Да! – такива речи трябва да се казват на народа, за да се събуди, а не подобни на вашите! Революция, нож, куршум, – ето де е нашето спасение! – завършил той.“ „След тази случка – казват информаторите на г-н Н. Начев – дълго време се разправяло из цял Калофер. За Ботйова всички заговорили“.

Но не евтино изглежда Христо Ботев спечелил тази популярност в Калофер. Раздразнението, с което говорил той в това събрание срещу целия калоферски свят, против учителите, против Турция и султана било подготвено от целия негов предидуш, повече от година, живот в Калофер „между глупци неразбрани“, отговарящи до тогава само с презрително мълчание на всички негови буйни речи.

Крайно тежко ни рисува картината на тази дълбока душевна самота на Христо Ботев в Калофер Ив. Г. Чунчев, описвайки своето първо запознаване с Христо Ботев.

„... За пръв път – пише г-н Ив. Г. Чунчев – дохождах аз в Калофер, повикан за учител в четирикласното училище, на 16 август 1867 г. Там аз за пръв път се видях с Христо Ботев при следните обстоятелства: когато стигнах с багажа в града, заведоха ме в училището, където се бяха събрали тогава да поздравят новия учител настоятелите, старите учители и някои от първенците. Свършили взаимните приветствия, ние започнахме да обсъждаме въпроси за учебното дело. В това време влезе някакъв човек, който ми направи особено впечатление със своята нескопосна външност, изтърган плат и главно с дългите си, като у черковен псалт, коси, които се спускаха до плещите. Той влезе, без да се поздравя с някого и мъчливо седна настрана, слушайки нашия разговор. Аз тъй си и помислих, че това е някой от църковните прислужници.

Какво беше моето изумление, когато той изведнаж, вземайки думата, рязко и пламенно нападна груевската система, груевското училище в Пловдив, откъдето в това време излизаха повечето български учители, и което свърших аз. Той рязко осъди направлението на това училище, груевите учебници и преводи и каза, че те са годни само да гният по избите.

Аз бях страшно смутен от неочакваното нападение, изказано горещо, рязко и убедително; и моето смущение се усилваше с това, че никой от присъстващите не му възрази нито дума. Аз вече съвсем другояче погледнах на този още неизвестен на мен човек и си мислех вече не е ли по-добре да се върна в Пловдив...“

Обаче, споделяйки своето смущение с присъстващия на тази сцена в училището г-н Д. Финчов, Ив. Г. Чунчев се убедил, че работата още не е тъй

* Йоаким Груев (1828-1912) – учител в Копривщица (1848-1856) и в класното училище на Найдено Герова в Пловдив (1856-1868). Автор, преводач и издател на множество учебници, статии по филология, педагогика, етнография, естествени науки. Един от инициаторите за честването на 24 май (11 май по стар стил) като празник на българската просвета. Б. ред.

сериозна и че на критиката на този още неизвестен нему човек може да не обръща никакво внимание и Д. Финчов, смеейки се, му обяснил, че това е синът на учител Ботю – Христо, изключен за своите „немирства“ от пансиона и гимназията в Русия, и че на него не възразява никой, защото това е свършено безполезно, тъй като той напада всичко и всичко осъжда.

Изглежда такава полунасмешливо, полупрезрително отношение се установило по отношение на Христо Ботев от страна на калоферските учители и по-нататък – те се подсмивали на неговите пътешествия с дебели изпокъсани руски книги под мишница до тогавашната учителка в Калофер, с която той бил познат още от Русия, и много малко се интересували от неговия духовен живот, свършено незанимавайки се с въпроса къде отива и с кого се среща Христо Ботев.

Рязко и страстно излял върху тях своето накипяло негодувание Христо Ботев на 11 май 1868 г. Той ги нападал много пъти и после, отбелязвайки тяхното еснафство, в своите публицистични статии.⁸⁹

Без да се гледа на това, г-н Ив. Г. Чунчев е запазил в паметта си един епизод из тогавашния живот на Христо Ботев, който характеризира до известна степен тогавашното негово душевно настроение и революционните му мечти. Този епизод г-н Ив. Г. Чунчев предава в своите спомени за Калофер, запазени от г-н Н. Начев.

Ние ще си позволим да съобщим този епизод буквално.

„Еднаж – пише г-н Чунчев – в учителската стая на долния етаж под стълбата заварих в тъмнината Хр. Ботев легнал на единия миндер, а Ст. Дербеев на другия, па и двамата нещо смятат милиони, милиони рубли. Аз ги попитах де им е свещта (тогава газ още не се употребяваше) и какво смятат. Ботйов отговори:

– Свещ не ни трябва! Смятаме в тъмнината милионите на Николая Миронович Тошков. Аз пак запитах:

– Г-н Ботйов, какво вие бихте направили, ако имахте милионите на Николая Мироновича?

– Нищо друго – извика възторжено той, – а ще събера всички български юнаци, ще тръгна по Стара планина и ще извикаме „Долу турчинът, долу тиранията, да живее свободна България“.

И ето, неудовлетворен от обществото на вечно заетите със свои работи и не разбиращи го учители, Христо Ботев си намерил друга аудитория в Калофер, в която неговите революционни речи се посрещали с възторг. Той събрал около себе си – както разказва Ст. х. Гендов – 10-15 младежи,

образувал заедно с тях тясно сплотена „тайфа“ и между тях вършил своята революционно-агитационна работа.

„Той говореше – разказва Гендов, – че трябва да стане освобождението, стига вече тирания, стига турците да владеят, изпя си турчинът песента. Той разправяше, че трябва да излезем на упражнения с пушки, че трябва да се приготвяме, да сме готови. Младежта го слушаше с внимание и започнахме да се готвим.

Чорбаджиите се уплашиха. Един ден чичо ми ме повика и ми каза, че не трябва да слушаме Ботйова: „ний се намираме още в турско време, може да ви хванат турците“. От тогава аз научих нишан. Учеше ни само за мерене, като поставяхме едного да гледа кой е ударил, кой не.

На друго упражнение не ни учеше. Ляхме сами куршумите. Бяхме такава тайфа 10-15 души, които не бяха постоянни,меняха се...

За социализъм разправяше, но какво не помня. Разправяше за казашки игри и сам играеше...

Изобщо оскъдните спомени на г-н Гендов в тези места, където той се мъчи да си спомни от агитационните речи на Христо Ботев пред „тайфата“, са важни главно затова, защото отбелязват факта на образуване от Христо Ботев в Калофер на нещо като революционна ядка, с цел да се подготви известна част от младежта към революционни действия.

Бил ли е в това време Христо Ботев в непосредствена връзка с румънската емиграция, която продължава след смъртта на Раковски неговото дело, ние не знаем, но съдейки по думите на същия х. Гендов, той приел в това време плана на Раковски относно подготовката в България на демонстративно революционно движение, което е трябвало да обърне вниманието на Европа, и той говореше на своята тайфа – „че трябва да сме годни, да имаме дух и тогава Русия може да дойде на помощ. Говореше също за Сърбия и Черна гора“.

Изглежда, че Христо Ботев е бил в организационна връзка с провежданата от наследниците на Раковски в това време революционна авантюра, тъй като х. Гендов съобщава, че те вече имали в това време определен план как „да се разпространи нашата работа, подготовлението на вси страни“ и че техните събрания се посещавали от известните политически и революционни другари на Раковски, родени в Калофер – Стоил Попов и Стоян Бунев, които обикаляли изглежда тогава цяла България във връзка с делото на Раковски. Ст. Попов и Ст. Бунев са доста забележителни личности за тази епоха и посоченото от х. Гендов тяхно познаване с Христо Ботев и неговите революционни дела в Калофер, има крайно важно биографическо значение, не по-малко от тези спомени на самия Христо Ботев за неговите

срещи по това време с истински балкански хайдутути, другари на известните войводи Ангел, Лефтера и Добри Копривщенеца, за които той говори в своята статия в „Дума“ – „Примери от турското правосъдие“.

Както е известно, Ст. Попов е бил „настоятел и дописник“ в Цариград на органа на Раковски, издаван в Белград, „Дунавски лебед“. Ст. Бунев пък разпространявал неговата книга „Горски пътник“. Когато Раковски през 1867 г. организирал в Белград българска легия, около 30 български младежи събрани от Ст. Попов и Ст. Бунев тръгнали за там от Цариград.

Заедно с тия доброволци в Белград, се явил и сам Ст. Попов и връщайки се от там в Цариград, той бил арестуван от турците във Видин. Едновременно с това в Цариград заловили Ст. Бунев и още няколко българи. Преведен от Видин в Цариград, Ст. Попов, умеейки да не казва това, което трябва да се крие, и ловко заобикаляйки да отговаря пряко на въпросите, се отървал лесно от заточение. След него освободили и другите арестувани, а Ст. Бунев останал още една година в главния затвор в Цариград.

После Ст. Попов и Ст. Бунев служили 2-3 години като секретари в една търговска къща в Цариград, а след това Попов се преселил в Русе, където, външно примирен с турците, получил място на преводач в редакцията на официозния турско-български орган, издаван от Мидхат Паша, „Дунав“. Стоян Бунев пък се върнал изглежда в Калофер. Ст. Попов, макар и да бил през всичкото време след това турски чиновник, не скъсал с делата на българската революция и впоследствие бил във връзка с Васил Левски, който даже посещавал неговата къща.

Съгласно спомените на х. Гендов, Стоил Попов и Стоян Бунев били в течение на революционните работи на Христо Ботев през време на неговото престояване в Калофер – 1867-1868 г. – и именно във връзка с тия работи те, по думите на х. Гендов, се отправили тогава – Ст. Попов в Сливен, Ст. Бунев в Ямбол, където последният скоро бил арестуван.

Г Л А В А V I I I

Революционно-агитационната дейност на Христо Ботев под родителския покрив в Калофер изглежда не го задоволявала. Нему било тежко в Калофер, тегнели му изглежда упреците на неговите родители и неговата душа се стремяла към свобода.

От стихотворението, което се отнася именно към този период от живота на Христо Ботев „Към брата си“, публикувано на 12 февруари 1868 г. във в. „Дунавска Зора“ – Браила, се вижда колко тежко му е било в Калофер. Настроението, описано от него преди една година в неговото първо стихотворение „Майце си“, се усилило още повече в Калофер, под гнета на тази духовна самота, в която той се намирал там:

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани;

възкликва с това Христо Ботев, обръщайки се към брата, и накипялото в неговата душа чувство на самота се излива в бурни, вълнуващи строфи.

Мечти мрачни, мисли бурни
са разпалили душа млада;
ах, ръка си кой ще турне
на туй сърце, дето страда?

Никой, никой! То не знае
нито радост, ни свобода;
а безумно как играе
в отзив на плач из народа!

Често, брате, скришом плача
над народен гроб печален;
но, кажи ми, що да тача
в тоя мъртъв свят коварен?

Нищо, нищо! Отзив няма
на глас искрен, благороден,
пък и твоята й душа няма
на глас божий – плач народен!

При това настроение на Христо Ботев направлението на неговите лични духовни преживявания взема особено елегичен характер, той се отдава на поетическо творчество и подготвя за печат първия сборник от свои юношески произведения, за скорошното излизане на който в № 21-22 на „Дунавска зора“ от 1-8 април същата 1868 г. той дава следното:

Известие

„Имам чест да известя на съотечествениците си, какво тия дни ще се печати малкият ми труд, първи поетически опити – проза и стихотворения“.

Христо Ботев Петков

Бил ли е напечатан този сборник и ако да, то от какви произведения се е състоял той – това ние не знаем. Паметта за първите поетически опити на Христо Ботев в проза и стихове е изчезнала, както и за неговото първо публицистично излизане в страниците на ръкописния „Българин“. И само едно от духовния живот на Христо Ботев през това време ни е известно – именно, че тъгата на неговото измъчено младо сърце намерила в Калофер свършено неочакван изход в нежно чувство на първата юношеска любов, осветена от дълбоката идейна връзка със самата тая далечна Русия, която първа научила Христо Ботев и силно да люби, и силно да мрази. Когато Христо Ботев се върнал в Калофер, там със съдействието на известния Найдено Геров била назначена за учителка далечната роднина на Х. Ботев – Парашкева Шушулова, за срещата на която с Христо Ботев в Одеса ние споменахме. Тази девойка е била руска възпитаница, свършила курса на Фундуклеевската гимназия^{*} в Киев през 1866 г. Скромна и трудолюбива, тя се отдала с цялата си душа на учителството, на което нейните възпитатели я научили да гледа като на някаква мисия. Още в Киев Шушулова била момиче със слаби и болни очи. Когато отишла в Русия, през август 1860 г., тя била на 12 години, с други думи, годината на нейното раждане е била същата, в която се е родил и Христо Ботев – 1848.⁹⁰

Ето как описва тази девойка и нейната среда в Русия другарката ѝ г-жа Рада Киркович, родена Гугова: „Шушулова имаше кротък, тих характер, донякъде апатичен вследствие нейната обща болезненост. От предметите ѝ се удаваше особено историята, по езиците беше по-слаба – въобще беше средна ученичка. Четеше много. Книги вземахме главно от класната

* Първата девическа гимназия в Киев, основана през 1859 г. Приемали са се момичета на възраст от 9 до 13 години, изучавали са се Закон Божи, руски език, история, география, естествознание, аритметика, френски, немски и полски език, рисуване, ръкоделие, музика, пеене и танци. Б. ред.

библиотека, но случваше се, щото руските другари, които ни посещаваха, да ни носят и други книги. Такива ни донасяха и възпитаващите се тогава в Киевската духовна семинария и в Университета Сава Мирков, сега доктор по медицината в София, Енчев и други. От тия книги помня романа на Чернишевски „Какво да се прави?“ и „В навечерието“ от Тургенев. Всичко, което беше забранено за нас, разбира се, ни привличаше и аз помня как моят клас ми беше предал като българка, в която няма да търсят, да пазя попадналия по някакъв начин в нашия пансион портрет на Херцен, за когото ние знаехме че е изгнаник.

В нашия пансион имаше и няколко полякини. Ние знаехме много смъртно за развилите се събития в Полша през 1863 г., но виждайки техните страдания, ние ги съжалявахме. Една от тях носеше тайно траурен знак: кръст от черни карфици, забодени на обратната страна на бялата престилка, и това предизвикваше нашето съчувствие. Спомням си тежкото настроение в пансиона, когато, след потушаването на въстанието от 1863 г., превозваха покрай него през Киев ранени поляци. На нас въобще беше забранено да гледаме през прозорците на улицата, но тази вест за тяхното превозване се разнесе моментално по пансиона и ние ги съжалявахме“.

Този отзвук на обществения дисонанс, който обхванал тогава Русия, не е могъл да не възбуди неясна и трепетна тревога в младите българки, пред които е лежал трънливият път на самоотвержени възпитателки на децата на нещастния поробен български народ.

За съжаление госпожа Киркович не е запомнила как се е отразила тази тревога специално в душата на Парашкева Шушулова, но несъмнено в нейната отзивчива натура тя не е могла да не се отрази болно. По думите на госпожа Киркович Парашкева Шушулова е била по природа неинициативна, вървяла е след другите, а тези други съжалили нещастните поляци, съчувствували са на своите другарки полякини, пазили свято портрета на изгнаника Херцен и всичко забранено ги „привличало“.

Трогателен е споменът на госпожа Киркович за един от учителите, който въплъщавал в себе си изглежда всичко интересно и привлекателно, което ги вълнувало тогава в романите на Чернишевски и Тургенев.

„Между нашите учители – съобщава госпожа Киркович – особен интерес възбуждаше личността на учителя по руски език, някой си Судовщиков, който имаше несклопна външност и репутацията на nihilist. Той ни преподава малко време, но за него циркулираха между възпитаниците немалко разкази, които ни го рисуваха крайно свободомислещ човек, което ни се нравеше“.

От тия разкази, както устно добави пред нас госпожа Киркович, особено ги вълнувала историята за неговата женитба, самостоятелно решена между него и едно момиче след кратко съвместно обсъждане от тях през време на една разходка на всички жизнени задачи, които стоели на техния път.

Приказвал ли е на своите питомци г-н Судовщиков през време на уроците нещо по повод изповядваните от него нови идеи, които вълнували в това време цялата руска младеж – това госпожа Киркович не помни, но че тия идеи са били проникнали вече и в техния пансион, заставайки неговите възпитаници да се оглеждат с интерес и вълнение наоколо – това е несъмнено.

Не може да не се предположи, че на това влияние на общите социални настроения в Русия не се е поддала, макар косвено, и Шушулова, по природа нежна и възприемчива.

Шушулова свършила гимназия на 18 години и минавайки през Одеса, придружена от своите другарки българки – Рада Гугова (по мъж Киркович) и Антонина Димитриева (по мъж Енчева), – се върнала в родината си. В Одеса, където и трите се установили за няколко дни в къщата на Н. М. Тошков, момичетата били предмет на внимание от страна на живущите там българи, които отивали в Тошков да ги видят – младите представителки на възраждаща се България, които отиват да поемат тежкия кръст на учителствуването.

„Помня – ни съобщава госпожа Киркович, – че заедно с другите българи при нас дохожда и Христо Ботев, по това време още съвсем млад. Впоследствие, продължава тя, когато аз кореспондирах с Шушулова, тя ми писа от Калофер, че се срещнала там с Христо Ботев, който, възобнявайки познанството, ѝ напомнил за тяхната среща в Одеса.

Разбира се, – забелязва госпожа Киркович – тази среща беше мимолетна и би минала незабелязана в техния живот, ако не им се случило да се срещнат отново в Калофер.“

Що се касае до разказа на Захари Стоянов затова, че уж Хр. Ботев бил по-близко познат с Шушулова в Одеса и даже, че уж по поръка на Н. М. Тошков ѝ купил билет за парахода, това, както устно добави пред нас госпожа Киркович, е невярно затова, защото всички грижи за тяхното замиване взел върху себе си тогава сам Н. М. Тошков, от когото те не са се отделяли никак през всичкото време на своето престояване в Одеса.

В Калофер Христо Ботев като роднина и „стар познат“ посещавал Парашкева Шушулова през празниците в малкия женски метох, където останала да живее под покровителството на игуменката на този метох – баба Парашкева, нейна леля по баща и в същото време леля на Найден Геров. Възмущавайки се до дъното на душата си от цинично грубата характеристика на по-нататъшните отношения в Калофер между Шушулова и Ботев, направена от Захари Стоянов, госпожа Киркович ни рисува тия отношения с такива думи:

„В едно от своите писма до мен – казва г-жа Киркович – помня Шушулова ми пишеше, че във време на един изпит в женското училище, Христо Ботев, който бил там, я гледал дълго, без да сваля очи. Това възмутило старейшината, който намирал поведението на Христо Ботев неприлично, и те му направили мъмрене, на което последният отговорил рязко, че щом има очи, никой не може да му забрани да я гледа, колкото иска. Този смел отговор направил впечатление на Шушулова и тя ми писа после, че Христо Ботев отивал често при нея да беседва на разни теми, донасял ѝ книги за четене и споделял с нея своите мнения, които ѝ правили впечатление. Изобщо, както казахме и по-рано, Шушулова беше по природа симпатична и неинициативна, тя всякога отиваше след другите, не влияеше на никого. Възможно е, щото Христо Ботев да е упражнявал известно влияние върху нея с прямолинейността на своите възгледи.

Шушулова беше, макар и доста слабичка и болезнена – после тя се оправила и физически разцъфтяла в Калофер, – миловидна и при това единствената интелигентна девойка в Калофер. Като учителка и руска възпитаница тя се ползувала с известна свобода и затова Христо Ботев могъл да я посещава в метоха, но едва ли тия свиждания са ставали без свидетели, защото при нея се намирала винаги една от монахините. Но че тя е правила впечатление на Христо Ботев и сама се е отнасяла с интерес към него – това личи, макар само по това, че в едно от своите писма тя ми изпрати едно посветено ѝ от Христо Ботев стихотворение, за съжаление загубено. Какво беше това стихотворение не помня.“⁹¹

Че Христо Ботев не е бил равнодушен към Шушулова и през празниците посещавал метоха – това било, разбира се, известно на всички в Калофер, но имало ли е нещо сериозно между тях – това никой не знаел. Не знаел това и Д. Финчов, който разказва в своите спомени, запазени от г-н Н. Начев за тия посещения; това отрича и Ст. х. Гендов, който като съученик на Ботев и член от неговата тайфа е бил в тясни и близки отношения с него;

не допуска това и г-жа Киркович, която смята, въпреки Захари Стоянов, техните отношения за напълно чисти и платонични.

Връщайки се към този въпрос, Чунчев в едно от своите писма-спомени до Н. Начев разказва, че честите посещения от Христо Ботев в метоха дали повод на хората да предполагат, че между него и Шушулова е възникнала интимна любовна връзка.

„Но ние учителите – продължава г-н Чунчев, – като виждахме очебола на Шушулова и като знаехме характера на Христо Ботев, не допускахме това. Често в интимен разговор подхвърляхме Христо Ботйову за Шушулова, но той засмяно ни казваше, че подобно нещо няма и че ходил да взима от нея руски книги да чете.“

„И наистина – потвърждава г-н Чунчев – кога отиваваше или се връщаше от метоха, той винаги носеше книги в ръце“.

Голям конспиратор е бил Христо Ботев и личи, че е умел да скрива ловко от странични хора това, което по негово мнение им е било излишно да знаят. И тъй би отишла заедно с него в гроба тайната на неговата първа любов, несъмнено чисто идейна и романтична, ако с един неволен взрив на оскърбени чувства по отношение на Шушулова през 1872 г., когато, намирайки се в Галац в компания от руски и български емигранти, като научил, че Шушулова се е омъжила в Калофер за някой Лазар х. Тюлев, не беше издал трогателната история на тази любов.

Както ни разказва един друг другар и съотечественик на Христо Ботев, виждал се с него през 1872 г. в Галац или в Браила – г-н Ив. Фетфаджиев, Христо Ботев, като научил за сватбата на Шушулова, се замаял и тъй се разпалил, че бил готов да събере чета и да нападне Калофер, за да отнеме от похитителя своята избраница.

И изглежда, че в това време, обхванат цял от чувството на ревност, Ботев пише своето стихотворение: „Ней“, в което той халюцинира картината на съпружеския живот със своята възлюблена и заплашва да се справи с нейния мъж.

За съжаление, първата редакция на това стихотворение не е намерена и точната дата на неговото написване не се знае. Впрочем, датата, която посочва З. Стоянов, 1872 г., трябва да бъде призната за напълно достоверна, защото в това време Шушулова е била вече действително омъжена и, както пише Р. Киркович, даже имала дете.

Обстоятелствата, при които е напуснал Христо Ботев Калофер, се рисуват в спомените на неговите съвременници по следния начин.

Силно огорчавало даскал Ботю бурното, непримиримо поведение на неговия син в Калофер, което водило постоянно последния към сериозни стълкновения с най-уважаваните от всички хора и което заплашвало всеки час да свърши с вмешателството на турската власт. „Срамувал се (даскал Ботю) пред училищните настоятели и други чорбаджии, пък се боял и от властите... Затова той всякак се старал да го махне от Калофер, да го прати в Русия да свърши гимназията, па ако иска и университет, та после със своите дарби да бъде полезен народу.

Той все още вярвал, че най-сетне Христо ще утихне, ще се вразуми и ще може безпрепятствено да живее в Турция. Той още по-рано постоянно пишел писма до проф. Григорович, бившия негов съученик⁹², дето трябва да бъде изново приет Христо в училище в Русия. Най-сетне, през юни същата (1868) година дошла от Григорович много очакваната радостна вест, че Христофор е приет в пансиона и в гимназията в Николаев, та поскоро да тръгне, за да пристигне навреме. Възликувал от радост... учител Ботю. С оскъдните си средства приготвил на Христа дрехи и му дал около 1000 гроша и любимия си златен часовник. През юлий родители, сродници и приятели изпратили с китки цвете и радост, съвети и обилни благословии буйния Ботюв пак за Русия през Бургас да печели ум и наука... Но вместо за Бургас и Одеса Христо тръгнал за Сливен, Котел, Русе и се озовал в Гюргево“.

Както предава в своите допълнително изпратени ни спомени чрез д-р П. Стоянов във Варна, г-н Илия А. Широков, живущ впоследствие заедно с Христо Ботев в Александрия в Румъния, Ботев бил в този град на 5 юли 1868 г. и останал там цели два месеца, т. е. до началото на септември, след което отишъл в Гюргево, където Широков му дал адрес до някой Атанас Смилов. Според Широков, който предава това изглежда с думите на Ботев, той избягал от България, където уж отначало бил учител в Калофер а после служил в легиона на Садък Паша, в „Казакаля“ в Сливен.⁹³ Изглежда, че това споменаване за Садък Паша и неговия легион, с когото Ботев действително е могъл да се запознае, промъквайки се от Калофер в Румъния, както посочва г-н Н. Начев през Сливен, Котел и Русе, е дало повод на неговите биографи да описват подробно неговите отношения с Чайковски по същия

начин, както З. Стоянов описва неговата среща със самия Раковски в митическата Знаменка-Задунаевка.

Датите, които установява г-н Начев и които ни дава г-н Широков относно това, че Христо Ботев е дошъл в Румъния в 1868, а не през 1867 г., както пише З. Стоянов, се потвърждават и от това съобщение, което ни прави лично г-н Ив. Чунчев.

Както посочихме по-горе, първото запознаване на Чунчев с Христо Ботев в Калофер станало на 6 август 1867 г. и след това те – казва Чунчев – преживели с Христо Ботев в Калофер „от август 1867 г. до юни или юлий 1868 г.“ При това, според неговите спомени писмото от Григорович, когото Чунчев погрешно нарича директор на Николаевската гимназия – за това, че Христо Ботев е приет именно в тази гимназия, учител Ботю получил още пролетта, през май 1868 г. и тогава вече изглежда веднага след скандала, предизвикан в Калофер от буйната реч на Христо на празника на Кирил и Методий, започнал да го готви за заминаване в Русия.

Всичко това, взето заедно, свършено оборва живописните описания на З. Стоянов за това как Христо Ботев, бягайки от къщи през септември 1867 г. цялата зима и пролетта на следващата 1868 г. се подвизавал в Гюргево, Букурещ и Браила.⁹⁴

Указания за това, че връзките на Ботев с браилската емиграция започват именно от 1867 г. ние намираме между другото в самия Ботев. Първо, това личи от факта, че живеейки през февруари в Калофер, той изпраща от тук в браилската „Дунавска Зора“, както своето стихотворение „Към братаси“, тъй и обявлението за скорошното издаване на своите произведения, а по-нататък от неговите писма до Найдено Геров – 8 октомври 1868 г. (виж „Архивата на Н. Геров“, т. I с. 41, писмо 81) и до Ив. Драсов от 22 септември 1874 г. (виж „Съчинения“ на Христо Ботев, изд. на Ив. Ботйова-Христова и Ив. Клиничаров, с. 379).

В първото писмо Христо Ботев се оплаква на Найдено Геров, че браилчани цяла година „ме лъгаха ...“, за да им върша работа, че ще ме проводят в Прага. Най-после ми отказаха с извинение, че завещанието на г-н Петкович било лъжливо ...“, във второто пък той пише как през 1868 г. изпаднал в голяма нужда, „когато се бях положил на обещанията на знаменития патриот (който сега ще да се потурчи) Войников.“

Установяването на тия дати и обстоятелства в биографията на Христо Ботев ни позволява да се приближим до изясняването на самите причини, които са подбудили Христо Ботев да излъже този път своя баща и вместо в Русия да отиде тайно от него и от всички калоферци в Румъния.

За да получим ясна представа за тия причини, достатъчно е да си спомним какво време е преживявала тогава българската младеж, стъпила вече в редовете на революцията.

Ние говорихме по-горе за това революционно движение, което предизвикал върналият се почти едновременно с Христо Ботев от Русия Раковски. Наистина, заболявайки скоро смъртно, Раковски не е бил в състояние да ръководи по-нататъшното развитие на това движение. Действително четите, организирани от него през пролетта на същата година, минавайки в България, загивали една след друга, предизвиквайки след себе си гибелта на организиращите се в това време вътре в България частни революционни комитети, както това се случило с комитета в Свищов, но тия неуспехи не убили веднъж пробудилия се в средата на българската емиграция в Румъния, пък и в самата България революционен дух и броженето продължавало да расте, вземайки все по-застрашителни форми. Ние видяхме как то се отразявало даже в Калофер, безчувствеността на чиито граждани е довеждала Христо Ботев до отчаяние. И там се образувала революционна „тайфа“, и там младежта се обучавала на военно дело, готвейки се за борба, и там, обикаляйки България, се появявали емисарите на Раковски, като убеждавали своите съмишленици в близостта и неизбежността на народното въстание.

Нервната и революционно впечатлителна натура на Христо Ботев, заразена от общото настроение, била готова на ексцес всяка минута. Робското държане, страхът от турските репресии и низкопоклонството пред турците на тогавашната калоферска интелигенция го възмущавали. Ние си спомняме неговото стихотворение „Към брата си“, в което той излива своите чувства, пълни с презрение и негодувание срещу всички „глупци неразбрани“, включвайки в тази среда и своя собствен брат, комуто той посвещава това стихотворение и който впоследствие, както видяхме от неговата реч в Панагюрище в 1874 г., става последовател на Христо.

При това настроение Христо Ботев станал нетърпим в Калофер, и прав е бил учител Ботю, когато, опасявайки се да не се свърши това за неговия син с някакво нещастие, побързал да го отдалечи от Калофер в Русия.

Но могъл ли е Христо Ботев да мисли тогава за Русия, да седне отново на ученическата скамейка при тези условия на руската действителност, които той знаел вече добре от собствен опит? Да, и могъл ли е въобще той да се върне тогава свободно в Русия, не е ли бил компрометиран вече той пред руската полиция със своите предишни връзки с руски „нихилисти“, полски въстаници и даже с Раковски?

Ние не знаем това, както не го е знаел и страдащият за своя син даскал Ботю, мислейки, че за Христо е достатъчно само добра воля, само послушание, за да се върне спокойно и тихо по пътя на училищното преуспяване.

Обаче синовните чувства, колкото и силни да са били те в Христо Ботев, не са могли вече да заглушат пробудилото се в него още в Русия под влиянието на тогавашните революционни идеи съзнание за неизплатения дълг пред своя, изнемогващ под позорното турско иго народ. И Христо Ботев отишъл там, където го водило неговото съзнание.

Той излъгал надеждите на баща си, разбивайки неговото сърце, но заедно с това той разбил и своето, отдавайки силата на своята любов в служба на своя нещастен народ.

Там, в Калофер, заедно с неговите братя, останала и неговата „първа любов“ и той я оставил, потискайки в себе си мощния порив към за пръв път пробудилия се стремеж за нежна ласка и тиха привързаност...

И ние виждаме Христо Ботев в Румъния.

Ако можем да се доверим на цитираните показания на Илия А. Широков, Христо Ботев не е попаднал направо в Браила, която е била в това време огнище на българската революция, където, осъществявайки заветите на Раковски, войводите Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Желю и Филип Тотю събирали своите чети.

Христо Ботев преживял това разпалено време в Александрия и едва есента, не по-рано от началото на септември 1868 г., попада от Гюргево в Браила. Друга атмосфера, други настроения намира той там. Не очаквайки нито помощ, нито поддръжка от българската емиграция, която лъгала войводите с празни обещания, Хаджи Димитър и Стефан Караджа преминали Дунава на 7 юли и вече се носили слухове, че са загинали в неравна борба с турските пълчища, а в Браила се възцарили пълна обърканост и пълен упадък.

Печално разочарование обхванало Христо Ботев при вида на това и в остри, негодуващи редове клейми той впоследствие, спомняйки си това време в Браила и рисувайки тогавашните настроения в нея. Ето какво пише той за тия настроения в своето „Знаме“ от 5 юли 1875 г.:

„Не достигаше само едно: нямаше Раковски да изкове от камък или от дърво пари и да оправдае своето мнение, че и с външни чети само може да се произведе революция в България; нямаше и Комитетът да приложи на практика барем този параграф от своята универсална програма. Като наследници на единия и на другия в челото на емиграцията се въртяха няколко души подозрителни и неспособни личности,

които бяха или политически, или литературни спекуланти. Касабов и Войников издаваха в онова време – първия „Народност“, а втория „Дунавска зора“, – но и двамата бяха чужди за емиграцията, чужди на политическия въпрос... Срам и укор на нашите богати патриоти, срам и укор на всички ония, които така пламенно и самонадеяно захванаха делото и които така прозаически и така безславно извикаха: „Пас!“ Филип не можа да намери пари да въоръжи четата си и, преследван от Румънското правителство, принуди се да бяга из Румъния и да търси пенсия и земя в Русия; Желю биде излъган от одеските просяци-патриоти, от болгарските безчувствени философи и от браилските щедри на думи спекуланти и, задържан от румънската полиция, не можа да премине и да отдаде последния дълг на отечеството си... Един само Хаджи Димитър, „Черното Хлапе“ и Ванката можаха да намерят пари и без ничия помощ, а напротив – при множество завист и преследвания да преминат Дунава и да осъществят идеята на Раковски, идеята на своите решителни юнаци и идеята на всичкото свое собствено съществуване. Те изгинаха като лъвове, но след урагана, който произведеха от Русчук до Хаинбоаз, настана мъртва, глуха и страшна тишина, както отсам, така и отатък Дунава...“

И спирайки се на това мрачно време, неволно се изпречваш пред въпроса къде са отишли тогава обещанията на руските управляващи кръгове пред „стари“ и „млади“ да поддържат българското въстание, да го снабдяват с оръжие, средства, офицери и т. н., за които само една година преди това съобщавал П. Грамадов от Одеса на деятелите на Тайния комитет в Букурещ, поощрявайки го към активна революционна политика?

На този въпрос трябва да отговори историята, толкова повече, че, започвайки своето въстание, ако се вярва на П. Кисимов, войводите Хаджи Димитър, Стефан Караджа и Ванката следвали политиката на Тайния комитет и имали предвид едновременно със своето революционно излизане да се подкрепят „народните искания и по дипломатически ред“, поради което, обявявайки своето преминаване на Дунава и първата победа над турците при Хаинбоаз през юли 1868 г. на Временното българско правителство, те издали и разпространили от името на последното: 1) прокламация към българския народ; 2) адрес до всички дипломатически агенти на великите сили в Цариград и 3) втори мемоар до султана.

„Достигнаха ли тия документи – говори П. Кисимов – и особено двата последни адресите си в Цариград, твърде е съмнително, но те се обнародваха във всичката им цялост, един подир други, в броевете 36, 37 и 38 на в. „Народност“, 1868 г. С тия актове въстаниците искаха пак правдини и

преобразования под скиптѐра на султана – в духа на първия към него меоар. Но турския прѐв реформатор (Мидхат Паша) намери за по-добре да удави в кръв и тоя опит, да натъркаля на показ в Търново главите на въстаниците, избити в Балкана, да украси градовете на България и от двете страни на Балкана с бесилки и с терор да спаси тоя скиптѐр още малко време, за да се строши той окончателно в България чрез една освободителна война, подир десет години“.⁹⁵

Обществената реакция, която обхванала по това време цялата българска емиграция, не е могла да не засегне болезнено и остро и Христо Ботев. Той виждал, че неговите мечти за една победоносна революция загиват; загинали неговите мечти за народно въстание и за неговото участие в него.

С очевидност, която разкъсвала неговата душа, станали ясни тогава съдбоносните грешки на Раковски и на съвременния на неговата смърт Таен централен комитет. Но работата била вече свършена и нищо не могло изглежда да се поправи, толкова повече, че хората, които той срещнал в Браила се оказали, по неговото собствено признание нищожни, а интересите на емиграцията – дребнави и еснафски.

Дълбок упадък на духа, като психическа реакция на грубо смазания неотдавна душевен подем, завладял Христо Ботев. Без да смее да се върне дома, не смеейки и не искайки да признае своите грешки, не желаейки да проси помощ, той постъпил в началото на септември 1868 г. словослагател в браилската печатница на този дядо хаджи Паничков, който впоследствие печатал и неговия вестник „Дума на българските емигранти“, но скоро, поразен от сериозна, окончателно доубиваща неговите физически и духовни сили болест, напуснал и тази работа.

И, загубил енергия и вяра в себе си, Ботев решава да захвърли революционната работа, отправя се в Букурещ и за първи път в живота си се обръща за материална подкрепа към свои богати роднини в Букурещ и България.

Запазеното в архивата на Найдено Геров собственоръчно писмо на Христо Ботев от 21 септември 1868 г. (кн. 1, писмо 80, с. 41) си остава печален паметник на този материален и морален упадък на Христо Ботев, от който той успява да се съвземе едва след една година:

„Добрий бай Найдено – пише в това тъжно писмо Христо Ботев на своя бивш покровител, – по преди Ви бях писал и с нетърпение чаках отговор, за да изляза от това гнусно положение, в което съм паднал от как съм излязъл из училището⁹⁶, и което, ако не вземе някой участие, може да ме погуби. Аз по причина на боледуването си в Браила съм

изпаднал в такава бедност, щото освен че съм останал гол и бос, но се нуждая даже и за насъщния си хляб. Нямахме кому да се оплача и помоля да ми помогне, освен на бай Христия – нему аз припаднах със сълзи да ме снабди с разноски, за да си дойда и захвана за работа, но пред очите ми причерня, като получих отказ, когато космите ми се свиваха на главата, като виждам, че зимата ме вече захваща. Аз бях отчаян и на времена ми дохождаха такива припадки, щото, ако се повтарят, може да ме докарат до престъпление или да ме убият...”

Втората половина на 1868 г. е една от най-мрачните епохи в българската революция. Ние видяхме от предишните глави до каква безпомощност, до какъв упадък е била дошла българската емиграция със своите политически мятания от една страна на друга. Всичко замряло, всичко затихнало, отчаянието на народните маси, които не виждали вече никакъв изход от своето окаяно положение, нараствало. Би било странно, наистина, да не се намерят в това време сред българския народ такива хора, които биха станали изразители на неговите страдания и биха си поставили за цел да го изведат от задънената улица на потиснатостта и унижението, създадени от всички гореописани обстоятелства, които биха събудили неговия паднал дух и биха възродили енергията му. И такива хора се намерили. Те отишли при него с нови лозунги, с ново разбиране на борбата и при все, че те нямали нито време, нито материални и физически сили, за да проникнат с това разбиране не само в съзнанието, но и във волята на народните маси, за тях трябвало да се каже, че са направили всичко в това направление, което е било по силите им, и не е тяхна вината, че резултатите от тяхната непосилна творческа работа са били грубо смазани от вмешателството в живота и историята на българския народ на чужди нему по своите исторически традиции сили, наистина, освободили го политически от турското иго, но затова сломили го духовно и нравствено...

Тези хора, имената и идеите на които осветляват цялото последно осмолетие (1868-1876 – б. ред.) на упоритата борба на българския народ да осъществи със свои собствени сили не само своето политическо, но и пълно социално-икономическо освобождение, са двамата най-големи обществени деятели на възраждаща се самостоятелна България – Любен Каравелов и Христо Ботев, двамата блестящи публицисти и практически идейни работници за народното дело, които внасяли в своето разбиране на това дело широкия кръгзор на социално-научното мислене, осветлявали неговия хоризонт с общочовешки идеи и издигали неговото значение от малък факт на тясна национално-политическа борба до степента на едно историческо събитие, което съставлява епоха, ценна за всички времена и народи. И говорейки за Христо Ботев, за това как той от разочарован от последните неуспехи на българското движение, нервничещ и духовно разбит юноша, израства изведнъж в закален като стомана, решителен и убеден борец, необходимо е да очертаем макар в най-общи черти и идейния порт-

рет на Л. Каравелов, животът и дейността на когото, започвайки от 1868 г. и свършвайки с геройската смърт на Христо Ботев през пролетта на 1876 г., се преплитат с живота и дейността на последния по един чуден начин.

Странна съдба имал Л. Каравелов. Роден през 30-те години на XIX век в Копривщица и получил своето първоначално образование в Пловдив⁹⁷ при известния впоследствие обществен деятел в млада България и руски консул в нея по време на турското владичество Найден Геров, Л. Каравелов още свършено млад бил изпратен да продължава своето образование в Русия и от тогава вече не се върнал нито един път в родината си. Независимо от това, целият по-нататъшен негов живот и дейност са били тясно свързани с най-жив интерес към страданията и нуждите на своя народ и духовно съединени с него до самата му смърт в Русе на 21. I. 1879 г., където той е погребан тържествено близо до гроба на Стефан Караджа. Обаче, както пишат биографите на Каравелов, описвайки тази тържественост, „това е било моментно настроение. Подир него Каравелов се забрави.“⁹⁸

Още в Москва, чувствайки в себе си литературен талант, Л. Каравелов напуска юнкерското училище, където бил стипендиант, и понеже нямал зрелостно свидетелство, постъпва слушател в историко-филологическия факултет на Московския университет. От това време той влиза в тесни връзки с най-прогресивната интелигенция в Москва, която го посреща с отворени обятия в своите философско-просветителски кръжоци. В Софийската народна библиотека има документ, които удостоверява близостта на Любен Каравелов с най-добрите умове на тогавашна Русия. Ние говорим за екземпляра от известната книга на знаменития руски емигрант, издателя на „Колокол“ Искандер-Херцен^{*} „Прекъснати разкази“, изпратена изглежда на Л. Каравелов в Москва от чужбина, върху която има красноречив надпис, който говори за личната връзка и близко познанство на Л. Каравелов с А. Херцен още преди емигрирането на последния от Русия. Този надпис има такова съдържание: „Любен Каравелову в знак искренних симпатий от А. Герцена, 22 мая 1858 года“.

В 1858 г. Л. Каравелов се е ползвал вече с научна известност в Русия. Излязлата в Москва през 1855 г. негова книга „Паметници на народния бит на българите“ обърнала върху себе си сериозно вниманието на хората на науката и поставила Л. Каравелов в техните очи на мястото на предтеча на новото реалистично направление в българската етнография, което е трябвало да смени господстващото в това време романтично течение, представявано от Ю. Венелин и Г. С. Раковски.⁹⁹ И ето че от 1861 г. Л. Каравелов, продължавайки да живее в Москва, става желан сътрудник по въпросите за

* Искандер е псевдоним на А. И. Херцен (1812-1870) от 1836 г.

южно-славянската и специално българската етнография в редица руски издания: „Русский вестник“, „Библиографические записки“, „Петербургские ведомости“ и даже в официалния „Журнал министерства народного просвещения“.

Без да се гледа на крайната пъстрота в идеен и политически смисъл на всички тия издания, в които Л. Каравелов е вземал участие по това време, не подлежи на съмнение, че неговите лични обществени възгледи са били вече напълно определени и завършени в посока на дълбокия радикализъм, който съставлява най-характерната черта на цялата руска интелигенция от това време, съсловният състав на която бил вече смесен. И когато в началото на 60-те години настъпила епохата на големи обществени реформи, когато цялата руска интелигенция, разочарована от тяхната половинчатост и недостатъчност, отначало глухо, а после все по-силено и по-силено се завълнувала, Л. Каравелов не останал чужд на обхваналите тази интелигенция революционни настроения.

И още в първата половина на 60-те години – доколкото си спомня човекът от тази епоха, З. К. Арборе-Рали*, – ние виждаме Л. Каравелов във връзка с известния революционен кръжок на Каракозов-Ишутин и в обществото на известния впоследствие като другар на Бакунин г-н Арборе-Рали, запознаването на който с Л. Каравелов се извършва с посредничеството на каракозовците Николаев и Страндин в дома на един друг каракозовец – Гремяченски.

След изстрела на Каракозов срещу император Александър II на 4 април 1866 г. и неговото екзекутиране през септември, Л. Каравелов изглежда да се отдръпва малко настрана от своите революционни другари и отново се отдава на българската етнография, като приготвя за печат събраните от него български народни песни. Но тия песни не са могли да излязат тогава изглежда поради необходимостта Л. Каравелов да напусне внезапно Русия. Предадени от него през същата 1866 г. в редакцията на списанието „Чтения императорскаго общества исторіи и древностей“, те пролежали там до 1905 г. (39 години) и едва в тази година били издадени за първи път в Москва под редакцията на проф. П. А. Лавров.¹⁰⁰

В началото на следващата 1867 г. Л. Каравелов напуснал Русия почти едновременно с Г. С. Раковски, П. Хитов и Христо Ботев, отправяйки се за

* Замфирий Константинович Арборе-Рали (1848-1933) – руски революционер, анархист, ръководител на студентските вълнения в Петербург (1868-1869), разследван по делото на Нечаев през 1870. Като студент в Цюрих през 1871 влиза в групата на М. Бакунин. След 1886 г. приема румънско поданство, организира социалистическото движение в Румъния. Б. ред.

Сърбия, в Белград, където се явява като кореспондент на руския вестник „Голос“.

П. Ив. Берковски, който бил тогава в Белград, където учил в духовната семинария, като си спомня за появяването на Л. Каравелов там, казва, че той се явил между белградската българска емиграция като „предтеча на тая предполагаема комитетска акция, по нашата народна политическа съдба“, за която в това време достигнали слухове в Белград от Румъния. Според Берковски „това беше в самото начало“ на 1867 г. Неговото пристигане в Белград било събитие. Като кореспондент на руския вестник „Голос“ „той скоро обърна внимание на своите читатели в Сърбия, особено на сръбския интелектуален (образован) свят“. „Помня добре – си спомня по-нататък Берковски – че той в началото критикуваше новата сръбска литература, която беше срещнала в него за първи път своя добър, вещ и безпристрастен критик. Благодарение на това, той в кратко време се запозна и с тогавашния княз Михаил Обренович, който се занимаваше с литературата, и я поддържаше морално и материално.

Тая негова критика произведе в сръбската книжнина цял преврат, който датира известна ера“.¹⁰¹

„След като свърши горната критика – продължава Берковски – Л. Каравелов начена да пише в сръбските педагогически списания: „Вила“ и „Србадиа“, а така също и в политическия в. „Србија“. За тия вестници той пишеше на руски език, а други му превеждаха на сръбски. Най-хубавото му белетристично дело в сръбската книжнина е „Виновна ли е съдбата“. Това съчинение му спечели отлично място в сръбската литература. Но той се не ограничи само с това. В началото на пристигането в Белград (т. е. в началото на 1867 г.) Л. Каравелов се среща и запозна почти с всички българи, особено с емигрантите и учениците“¹⁰². В това време, по думите на П. Берковски, учениците българи в духовната семинария живеели дружен духовен живот, организирани от току-що излезлия от Белград след свършване на Историко-филологическия факултет на Висшето училище Никола Първанов, доста начетен и предан юноша, който образувал в Белград не само от учениците на Семинарията, но и от емигрантите литературно-обществен кръжок под формата на „читалище“, инициативата за което, както казва Берковски, принадлежала още на Раковски, а неговото окончателно устройство паднало върху студента Н. Първанов.¹⁰³ Този кръжок, който се събирал в къщата на една съмишленица на това дело, някоя си Магдалина Станкович, сръбкиня от Унгария, се издържал отчасти с нейни средства, отчасти със скромните пожертвования на някои българи. В този кръжок най-голяма роля е играл Н. Първанов, добър оратор, но освен него излиза-

ли и други студенти от Висшето училище. Съдържанието на техните речи имало винаги дълбоко патриотичен характер и се отнасяло най-много до разглеждане характера и нуждите на българския социално-народен бит. „Те, както си спомня Берковски, доволно нагледно рисуваха нашето историческо минало и представляваха нашето настояще и бъдеще...“ Впечатлението от тези речи, особено от речите на самия Н. Първанов, било много силно и Берковски, говорейки за себе си, отбелязва, че „лично в мен те произвеждаха коренна душевна промяна и преобразование... произвеждаха постепенно в моя душевен мир цели еволюции, вследствие на които моето скромно аз получи съвършено друга и нова нравствена физиономия. Едвам след този психологически в мен процес опознах себе си като човек и българин, при което съзнах напълно, за жалост, своето нищожество като индивид в света и унижителното си „гяурско“ положение – като българин, пред обществото и народите“.

Завършил Висшето училище през 1866 г. с отличие, Н. Първанов получил предложение да остане учител в Белград, но той въпреки своите лични интереси, както свидетелства Берковски, се отказал от това предложение и решил да се върне в България „да учителства в родното си място и на своите братя роби, а не на свободните сърби...“

Както говори по-нататък Берковски:

„Л. Каравелов дойде да замести нашия изгубен ученически идеал Н. Първанов, който по онова време учителстваше в Лом. Той ни казваше, че се компрометирал пред турското правителство, по причина на което не смее да отиде в България и се решил да работи по освобождението на България, според силите си. По повод на това, той изказваше своите възгледи и убеждения по начина на нашето политическо възраждане, които по принцип не се различават от ония на Раковски. Това нещо, както и новото му реноме в Белград, като български учен мъж и писател, особено неговото добродушие и откровеност пленяваха всичко честно и българско и най-вече нас, учениците, които предпочитаха идеалността, нежели практичността. В него ние намирахме нравствена храна и се въодушевявахме от неговите либерални възгледи и социално-демократически начала, които ни разказваше по повод конституционните и републиканските управления в някои образовани народи и държави. За тези му убеждения и възгледи, придружени с конфедеративна подкладка* за освобождението на балканските народи, сръбската интелигенция почна да му отдава публично и демонстративно почести и уважения, начело със своите либерални профе-

* Подплата (рус.) Б. ред.

сори. Естествено, това глаorioзно (славно) обстоятелство от неговия белградски живот влияеше много върху нашата ученическа натура; и ние, учениците българи, наченахме да гледаме на тоя патриот българин с доволно преувеличени душевни представления: малко остана да го прогласим за наш политически Месия... Присъствието на Любен Каравелов в Белград се отрази за кратко време интензивно и върху нашата емиграция в Сърбия – благодарение на неговата литературна там дейност. През него време излезе в оставка от сръбската войска моят съотечественик Еремия П. Българов. А дядо Иван Кулин, който живееше в гр. Зайчар, почна да дохожда на често в Белград, ддето се срещаше с войводата дядо Ильо и с учения – както той казваше – нов бунтовник Любен Каравелов. Най-сетне, някои от нашите емигранти наченаха да сноват между Белград и Букурещ – навярно с разни политически и комитетски мисии по нашето народно дело, защото по онова време съществуващото на български централен революционен комитет (начело на който, както мислили в Белград, стоял сам Раковски – Е. В.) не съставяше никаква тайна, а напротив той беше станал всеизвестен и дори популярен. И тъй, при такова едно възбудено душевно състояние, което се дължеше на известни психологически обстоятелства из нашата българска сфера, дочакахме в Белград 11 май 1867 г. В него ден отпразнувахме тържествено паметта на нашите братя Равноапостоли Св. Св. Кирил и Методи... В това наше народно празнуване взе дейно участие и нашият патриот Л. Каравелов. Благодарение на него, то стана доволно сполучливо и весело: освен на молебена в черква, но и на скромната ни софра в „Топчидере“ присъстваха някои от по-видните сръбски професори, държаха се обстоятелствени речи, на които главният оратор беше новият бунтовник и писател Любен Каравелов. Тоя път празнуването на единствения наш тогава народен празник стана някак по-шумно и весело, отколкото друг път, за времето на Н. Първанов. Вижда се, че шумността и веселостта при такива случаи – от характера и темперамента на техните ръководещи кръгове и лица. По повод на това обстоятелство, при празнуването, направих на минута в душата си един малък ученически етюд и паралел между Л. Каравелов и Н. Първанов. При това мое наивно философстване дойдох до това заключение, че и двамата са големи български патриоти и писатели, но първият от тях е буен и войнолюбив, а другият – кротък и миролюбив. Подобна разлика се забелязваше и в тяхното политическо „верую“: единият проповядваше: „свобода или смърт“, а другият – напред, просвещение, а после освобождение. И двамата бяха две крупни единици, които представляваха две политически школи в нашето възраждане.

Такива впечатления извлякох при това наше народно празнуване“.¹⁰⁴

Дълго време ли е останал Л. Каравелов в Белград – не е известно. Спомените на Берковски се отнасят към първите 5 месеца на 1867 г. – къде е бил след това Каравелов остава и до сега неустановено. Но като се има предвид, че по това време сръбската Омладина, която имала за задача „да буди народния живот във всички негови отрасли“ и в съгласие с политиката на княз Михаил „да подготви общо революционно движение по целия европейски югоизток, насочено срещу Турция и Австрия, променила сега донякъде тия задачи, отказвайки се да съдейства за осъществяване династическите стремежи на княз Михаила, може да се мисли, че Л. Каравелов, застанал изведнъж в положението на неин духовен водител, боейки се от преследванията на излъгалия се в своите очаквания по отношение на него княз, е бил принуден да напусне Сърбия и да се пресели в знаменития в историята не само на Сърбия, но и на Българското възраждане австро-унгарски Нови Сад.¹⁰⁵

Към това ли време или към едно по-късно се отнасят споменатите от В. Викторов-Топоров в неговата статия за „Светозар Маркович“ отношения на Омладината с Бакунин, Херцен, Мацини и др.¹⁰⁶, ние не знаем, но във всеки случай несъмнено към него се отнася указанието на същия автор за това, че около пристигането на Л. Каравелов в Сърбия сръбската Омладина е трябвало вече да вземе характер на полуконспиративна организация...

Дали излизането на Омладината и на Л. Каравелов срещу династическите и великосръбски стремежи на княз Михаил, което съвпада по време с отчуждението на букурещките „стари“ от Раковски, предвид тяхното съглашение, при съдействието на официална Русия, със сръбското правителство за образуването на едно съединено югославянско царство под скиптъра на Обреновичите, не е дело именно на самия Л. Каравелов – ние не знаем, но във всеки случай това съвпадение трябва да се счита за доста значително и показателно, тъй като ни дава възможност за една по-ясна представа за отношението между действащите по това време обществени групи в българската емиграция и млада Сърбия, духовната връзка между които е подържал именно Л. Каравелов.

Както и да е, от прегледа на историческите материали от тази епоха за нас става ясно, че всички съобщения на българските историци, поставили в заблуждения даже професор П. Н. Милюков, за съвместното пребиваване в Белград на Л. Каравелов през есента на 1867 г.¹⁰⁷ с Левски и Раковски, за образуването и ръководенето от тях на нова българска легия, за ново изгонване на Г. С. Раковски и даже за арест на Каравелов в Сърбия през септември с. г., са празни измислици.

Съгласно показанията, които ни даде лично г. Д. Начевич, дошъл по поръка на Хр. Георгиев и др. в Белград през август или септември 1867 г., той не намерил там нито Л. Каравелов, нито Васил Левски. Не ги е виждал нито един път нито между българската емиграция, нито между българските легионери и даже не е чувал нищо за тях от живущите в Белград българи. Що се касае за Г. С. Раковски, то от всички поне донякъде сериозни трудове за него, в това число и книгата на д-р Б. Петров¹⁰⁸, се установява напълно точно, че цялата 1867 г., до своята смърт в Букурещ на 21 октомври с. г., той е преживял в Румъния и даже не е могъл да излезе никъде от нея поради болестта си.

Специално във връзка с всичко това ние сме принудени да се спрем по-подробно на описанията от Стоян Заимов срещи в Белград на Л. Каравелов с Васил Левски, който, по думите на този автор, посещавайки често в Белград „дома на Л. Каравелов“, „се е надъхал в него“, като в едно „висше училище“, с нови идеи.¹⁰⁹

Нас ни се струва, че това желание на Стоян Заимов да представи по такъв начин Левски за идеен последовател на Л. Каравелов съвършено не отговаря на действителността. Преди всичко ние нямаме за това никакво потвърждение в писмата на Левски, достигнали до нас в сравнително значително количество, по-нататък – в едно от своите писма до Д. х. Попов Васил Левски, говорейки за своето пребиваване през есента на 1867 г. в Сърбия и за това как той е бил арестуван там от сръбското правителство за своя опит да организира чети за преминаване в България, не споменава нито дума за своето пребиваване в Белград, нито за срещи с Л. Каравелов¹¹⁰ и накрая, разглеждайки този принцип на революционна тактика и тези идеи, които Левски е провеждал впоследствие в своята революционно-агитаторска дейност в България, ние не виждаме в тях никакъв елемент от възгледите на Л. Каравелов, с изключение на някои общи формули, в разбирането на които Васил Левски влагал много по-крайно и рязко съдържание, отколкото това, което им придавал Л. Каравелов. По-скоро може да се предположи, че Левски е получил своето първо революционно възпитание от Раковски през зимата и пролетта на 1867 г., когато той заедно с други войводи, готвейки се да вземе участие в четата на Панайот Хитов, посещавал болния Раковски в Букурещ и „Синеци“. После, когато бил в Сърбия, той завършил това свое възпитание в обществото на получилия печална известност в историята на българското революционно движение Димитър Косовски Общи, изобразен от д-р П. Стоянов на с. 28 от неговата брошура „Град Ловеч ...“ с такива черти: „Димитър Общи е една много тайна личност. Той бил родом от града Дяково от гръцко-българско произхождение. Участвал

в Критското въстание, сетне бил в четата на Гарибалди (Ташков видял в него италианско свидетелство за това и една кесия копринена, подарена на всички гарибалдийци при влизането във Венеция), след туй го виждаме в Черна гора, в Сърбия в българската легия. Наричал се космополит и по дело аслъ е бил такъв; енергичен и мистериозен човек. Никой не му знае вярното име, владееше добре няколко езика. След толкова авантюри него обесиха в София на 15 януарий 1873 г. след като издаде всичко с цел да изненада Европа, като открие каква силна организация има Комитетът“.

Възможно е известно идейно влияние Васил Левски да е получил и от Христо Ботев, като допълнение към полученото вече възпитание от Раковски и Димитър Косовски, макар че това предположение трябва да бъде прието с уговорка, като се има предвид особено потиснатото състояние на Христо Ботев по това време, когато са се състояли неговата среща и съвместен живот с Левски в Букурещ в късната есен на 1868 г. За тази среща и за техния съвместен живот говори писмото на самия Христо Ботев, писано от Букурещ за Браила до неговия приятел Киро Тулешков: „Приятелят ми Левски, с когото живеем – пише Христо Ботев, – е нечут характер. Когато ние се намираме в най-критическо положение, той и тогава си е такъв весел, както и когато се намираме в най-доброто положение. Студ, дърво и камък се пука (Христо Ботев и Васил Левски са живели тогава, според това писмо, в околностите на Букурещ, в една изоставена, запустяла воденица), гладен от два или три дена, а той пее и се весели. Вечер дордето ще легнем – той пее; сутрин, щом си отвори очите, пак пее. Колкото и да се намираш в отчаяност, той ще те развесели и ще накара да забравиш всичките тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности“.¹¹¹

Що се касае за Л. Каравелов, по това време той е бил вече арестуван на 15 юли 1868 г. от австрийската полиция във връзка с обвиненията, предявени от сръбските власти към обединената Омладина, че е организираща убийството на княз Михаил, и се намирал в Будапещенския затвор, където останал до 4 януари 1869 г., прекарвайки в затвора 203 дни (Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 35).¹¹² Колко сериозни и основателни са били обвиненията на сръбското правителство срещу Обединената Омладина и в частност против Л. Каравелов в това, че те са били съучастници на убийците на княз Михаил – това е мъчно да се установи. По този повод проф. Скерлич казва следното: „Поради заплетената интрига и влиянията и днес мъчно може да се установи истината и да се определи отговорността за събитието от 29 май 1868 г. Изглежда, че една част от либералите са знаели за покушението. За всеки случай, след убийството, реакционните листове, подкупническият печат не закъсня да се нахвърли върху „кървавата

Омладина“ и особено върху „Застава“ на Светозар Милетич, обвинявайки ги в морално съучастничество в убийството на княза. Колевич, редактор на „Сърбия“, едва що не заплатил с главата си, а Владимир Йованович и Любен Каравелов, по искането на белградската власт, престояли седем месеца в будапещенския следствен затвор.“

Най-после, пуснат поради отсъствието на улики от австрийските власти на свобода, Л. Каравелов идва през януари 1869 г. в Букурещ, като известява за своето пристигане на българската емиграция с обявление във вестник „Народност“ от 2. II. с. г. Букурещките „стари“, заангажирани тъкмо тогава в особено ожесточена борба с образуваното в Букурещ общество на революционната българска младеж, наречено „Братска любов“, разтревожени от енергичната агитация против тях и от направлението на бившия орган на българския Таен централен комитет „Народност“, който преминал в ръцете на Ив. Касабов, решили в противовес на него да започнат издаването на свой собствен вестник. И зарадвани от пристигането на такъв опитен и популярен вече между българското общество деятел, какъвто е тогава Л. Каравелов, те му предложили да вземе в свои ръце замисленото от тях издание, имайки изглежда много слаба представа за неговите собствени възгледи.¹¹³

Л. Каравелов, в когото по това време се оформило напълно желанието да излезе със свой собствен орган и който завързал непосредствени връзки със започващата да се групира около него революционна емигрантска младеж, отговорил със съгласие на предложението на „старите“, и започнал с тях дълги преговори за бъдещото направление и характера на органа. Той поискал преди всичко името на органа да бъде девизът „Свобода“ и когато „старите“, смутени от сензационността на този девиз, не знаели как да се отнесат към него, Л. Каравелов, за да отстрани този път всички съмнения, публикува на 9 март 1869 г. в бр. 16 на „Народност“ своето първо публично обръщане към българския и другите съседни нему народи на Балканския полуостров, което представлява изложение на неговата собствена революционна програма.

„Мои братя – писал в това възвание Л. Каравелов, подписвайки го изглежда за да усили впечатлението, с дата 1 януарий 1869 г. Будапещенски затвор – само тоя народ може да бъде роб другиму, който стои по-низко с образованието си от своя господин ...

Народ и господарство, които не са в състояние да вървят напред, които се гнусят от образование и наука, трябва да паднат, да се изгубят и дадат място другиму... Българи, сърби, румънци и гърци трябва в се-

гашно време да подадат един другиму братска ръка и с общите си сили да откупят отечеството си, ако иска всеки от тях да достигне своята свобода...

Ние, българите, търсим пълна свобода, а дека има пълна свобода, там няма вражда и несъгласия... Сърбинът може да живее, както му е воля; гъркът да живее гръцки, а румънецът – румънски. Тия места, които са населени с гърци, нека се управляват гръцки, а ония, които са населени с българи – български... Ние желяем пълна свобода и за това не щем да ни се покорява и да ни робува други, така също не щем и ние да се покоряваме и робуваме другиму. Не да променим султана искаме ние, а да бъдем свободни. Историческо право, Византийска империя, Симеоново царство, Душаново царство и пр., и пр. нямат място там, дека се иде за **свобода и живот...** Ние търсим пълна свобода, свобода народна, свобода лична, свобода човешка; който мисли също, що и ние мислим, той е наш брат... Ние своето не даваме и чуждото не щем; който желяе да вземе чуждо, той не ще свобода, той не е свободен човек, а деспот... За да бъде човек свободен, трябва да желяе свободата и другиму, забравете ситните вражди, полюбете всекиго, който търси свобода, за да полюби и той вас“.

В тази програма с характер по-скоро на морална проповед, отколкото на практически план, ние не виждаме още изразени конкретните политически възгледи на Каравелов. От цялото негово възвание към „братята“ се чувства още изрядна книжност и теоретичност, които показват, че, дошъл от Русия на Балканския полуостров, Каравелов донася със себе си не само общите социално-политически и идейни възгледи на Чернишевски и Херцен, но и идеите на господстващия в това време над тях революционен панславизъм, проповядван от чужбина от знаменития Бакунин, чиито принципи по славянския въпрос са били национално-политическо освобождение на всички славянски народности, демократическа федерация, комунално устройство и организиране на славянски свободен интернационал.

Аналогични принципи, но само в по-тясна форма, засягащи само южните славяни, тяхното обединение, взаимно и със съседните им балкански народи и тяхната съвместна борба за обща свобода са изразени и в цитираното възвание на Каравелов, но в него не се посочва пътят, който трябва да се следва, за да се достигне реализирането на тези лозунги и идеали. И затова споменаването и подчертаването в този позив на дълбоко социалния смисъл на девиза „Свобода“, който Л. Каравелов е искал да направи знаме на своя орган, нямало още заплашващ смисъл за тези, които гледали малко отвисоко на безпочвения, по тяхно мнение, романтизъм на дошлия

от чужбина учен идеалист. И затова напълно разбираемо е, че поканвайки Л. Каравелов да ръководи техния орган, членовете на букурещката Добродетелна дружина не придавали сериозно значение на неговите заявления и въпреки това сключили с него договор, като поставили в последния само едно условие, че всички уводни статии с политически характер трябва да бъдат предварително прегледани и одобрени от самите издатели.¹¹⁴

Известно ли е било на „старите“ в това време, че романтизмът на Каравелов не се ограничавал вече само с философски проповеди на своите възгледи, но че сблъсквайки се с младата българска революционна младеж, той се опитвал да създаде около себе си една група, която би тръгнала с него в борба за практическото осъществяване на неговите идеи?¹¹⁵ Било ли е известно на тях, че в това време такава група вече е съществувала, че около Каравелов се групирали вече като негови съратници такива лица като В. Левски, Димитър Общи, Ангел Кънчев и че той водил по същото време преговори с Христо Ботев, който живее още в Букурещ, за съвместното редактиране на своя бъдещ орган „Свобода“? Може да се мисли, че нито „старите“, нито други представители на българската емиграция, които не са участвали в тази група, не са знаели нищо нито за нейното образуване, нито за плановете и намеренията на нейния основател Л. Каравелов, или ако са знаели, това са били само неясни слухове за едно и друго, но не за действителното положение на нещата. Може да се мисли, че възпитаният при условията и обстановката на руската революционна конспирация Л. Каравелов е вършил своята работа по основаването на една революционна народна българска партия скрито и внимателно, умеейки да пази в тайна своите действителни организационни плановете.

Доказателство за последното намираме в отношенията на Л. Каравелов и неговата група към трима доста забележителни деятели от тази епоха – Теофан Райнов, д-р Миркович и Манол Ефенди (Иванов – другар на д-р Миркович в цариградската група от привърженици на унията в 1860-61 г., начело на която стоял Драган Цанков), които им давали средства, за да започнат революционна работа (а малко по-късно може би и за издаването на „Свобода“). Около тия отношения техните участници съумели да запазят такава тайна, за която до последния ден били известни само най-откъслечни и случайни сведения, изпратени при това поради тяхното неразбиране от историците като Заимов и Клинчаров.

В края на 1868 г. и в началото на 1869 г. не само сред българската емиграция в Румъния, но и в Русия и Сърбия се разнесли тревожни слухове, които развълнували всички.

От Цариград в разни кръгове на емиграцията били получени от верни лица съобщения, че тогавашният турски министър на вътрешните работи Али Паша и неговият помощник, австрийският инструктор по вътрешната политическа полиция Шнайдер Ефенди, успели да подкупят ред българи, в това число и споменатите по-горе д-р Миркович и Манол Ефенди (Иванов), на които те поверили да организират между самата българска емиграция широк вътрешен шпионаж, за която цел бил изпратен в Букурещ със специална мисия да вербува в услуга на турското правителство шпиони измежду самите българи синът на известния български патриот и учител Райно Попович Теофан Райнов.¹¹⁶

И наистина, в последните месеци на 1868 година, според цитираното писмо на Хр. Георгиев: „от тази есен“ Теофан Райнов се озовал в Букурещ и с постъпките си изведнъж потвърдил верността на получените за него от Цариград сведения.

Той дошъл с много пари, веднага влязъл във връзка с В. Левски и Ив. Касабов и като дал 200 лири на Левски, който в това време живеел в крайна мизерия с Христо Ботев в Букурещ, той го изпратил (В. Левски) с агитационно-организационни цели в България, където трябвало да продължи започнатата от него още през есента на 1868 г. заедно с Хараламби Сяров работа по уреждането на частни революционни комитети.¹¹⁷ После, срещайки се поотделно с най-видните български емигранти измежду революционната младеж, Т. Райнов им развивал идеята за едно въстание в България, обещавайки за организирането му голяма материална помощ. С Ив. Касабов пък, който тогава издавал „Народност“, Т. Райнов уговорил за участието му в тая работа специално и му дал 300 лири, които трябвало да се изразходват, за да се основе специална революционна печатница „Свободна България“; 100 лири са били дадени на Д. Войников за неговия орган, противник на „старите“ – „Дунавска зора“, който се издавал в Браила¹¹⁸, и освен това, според Хр. Георгиев, било дадено „нещо“ и на издателя на „Звезда“, за да мълчи.

Това поведение на Т. Райнов само засилвало увереността на широките кръгове от българската емиграция, че имат работа с таен агент на Али

Паша и Шнайдер Ефенди и от него не само се отчуждили, но даже започнали високо да говорят за неговата продажническа роля.

Съдейки по показанията на Хр. Георгиев в писмата му до Н. Геров, тогава Т. Райнов, сигурно с помощта на влезлия вече с него във връзка Ив. Касабов, се обърнал към току що пристигналия в Букурещ от Будапеща Л. Каравелов и му разправил цялата работа.

За това тяхно запознаване и за по-нататъшната им съвместна работа по организиране на своя революционна „тайфа“, чийто член се оказва и В. Левски, ние узнаваме не само от цитираните вече писма на Хр. Георгиев до Н. Геров, но и от следващите, които особено добре изясняват въпроса, който ни интересува.

В писмото си до Н. Геров от 11 май 1870 г. Хр. Георгиев¹¹⁹ съобщава: „Райнов Теофан от миналата година още е на служба при началството турско „за шпионин“ и по такава служба е тука, във Влашко, и като вижда че няма нищо тука да се работи за движение в Българско, защото умните хора прости и нищожни бокалци не правят, той се сношил сега от близо с Каравелов и Касабов (с последният от начало се е сближил) и с тях правят всякакви лъжовни кореспонденции, да... уверят Началството турско, че тука уж се работи нещо такова... Райнов с Касабов миналата година типариха прокламациите, писани на турски и български, и които ги бяха дали на Дякона да ги раздава, може и сега пак такава нещо да типарят“...

В друго писмо пък от 4 април 1870 г. същият тоя Хр. Георгиев пише на Н. Геров специално за Л. Каравелов¹²⁰ „...що да кажа за другия вестник „Свобода“, що се издава тук; той се намира над други влияния, а и редактора му го познаваме, че е един луд човек, а нито може някой да го вразуми, най-паче като се помага, според както усещам, от сърбите и от друга страна и от турските шпиони Райнов и пр.“...

Разбрало се, че Т. Райнов е отивал в Букурещ наистина с пари от турското правителство, обаче историята на тия пари била такава:

Разтревожено от ръста на българското революционно движение и виждайки в него само интрига от страна на Русия, турското правителство решило, в борбата си с тая интрига, да организира специална вътрешна шпионска служба, както в самата България, тъй и сред българските емигрантски колонии. Обаче, започвайки тая работа през 1863 година с помощта на хора от други националности, то скоро се убедило в пълната невъзможност на тия хора да проникнат в тайните на революционното движение. Тогава то решило да се обърне към известния български търговец Манол Ефенди (по всичко изглежда, към същия тоя Манол Иванов, когото Бурмов в своята „История на църковната борба“ нарича сътрудник на Драган Цанков и

на д-р Миркович по българската уния от 1860-61 години) с предложение да се заеме с организирането на шпионажа в България и между българската емиграция с българи. Обаче турският министър на вътрешните работи Али Паша и помощникът му, австриецът Шнайдер Ефенди, напразно разчитали на услугите на Манол. Той веднага съобщил за това на приятелите си д-р Миркович и Т. Райнов и с тях обсъдил как да се използва доверчивостта на турската власт към него в услуга на народното освобождение. Решили, че Манол външно ще се съгласи да се заеме с организирането на шпионажа, ще вземе за безотчетно използване предложените му за тая работа от Али Паша 3000 турски лири и тия пари ще бъдат предадени на българската емиграция в Румъния, където трябвало да отиде Т. Райнов да преговаря, и още са имали предвид да използват в същото направление целия фонд, отпуснат за български шпионаж от турското правителство – 40 000 турски лири, около 1 000 000 франка. Като узнал всичко това от Т. Райнов и Ив. Касабов, без съмнение Л. Каравелов е погледнал на тая работа сериозно и решил да използва неочаквано падналите му в ръце големи средства, за да осъществи ония свои революционни планове, заради които той се е стараел да образува своя група и да издава „Свобода“. Тогава, в края на март 1869 г., образувайки самозван комитет, Л. Каравелов свиква в Букурещ учредително събрание на своята група, на която присъствал не само В. Левски, който дошъл нарочно за това от България, където бил заминал, както казахме по-горе, с пари дадени му от Т. Райнов и Ив. Касабов. Според д-р П. Стоянов в брошурата му „Град Ловеч“ това събрание е било свикано в Букурещ на 25 март и на него освен В. Левски и Л. Каравелов, присъствали още и Ангел Кънчев, П. Хитов, Общи, нарочно повиканият от Л. Каравелов Димитър Пенювич и още някои други, чиито имена д-р Стоянов не установява. Тъй като, както ще видим по-долу, тогава Христо Ботев още е бил в Букурещ, може да се мисли, че и той е присъствал на това събрание, обаче непосредствени данни по тоя въпрос няма.¹²¹

Както твърди същият тоя д-р П. Стоянов, на това събрание бил съставен и написан „проект на устава“ и основан „Тайният български революционен комитет“, и това е напълно допустимо, ако не разглеждаме въпроса с какви пълномощия и от кого се е ползвал тоя самозван комитет и какво е било съдържанието на тоя проектоустав, който е бил приет тогава за ръководство. Няма съмнение само в едно, че или на това общо събрание, или пък от избрания от него комитет с председател Л. Каравелов, но не по-рано, по подобие на сръбската Омладина, бил разрешен въпросът да се изпрати в Европа за съвети с Херцен, Бакунин, Мацини, Гарибалди и Кошут делегация, състояща се от самия Т. Райнов, от когото е зависило субсидирането

на всички работи на комитета, и от още един член – търговец от Свищов, когото от страх да не го компрометира д-р Нетлау скрива под инициалите R. Sr.

Скоро след това, на 11 май 1869 г., Л. Каравелов, подписвайки се само с буквата L публикува в бр. 24 на „Народност“ статия под заглавие „Що искат българите?“ като възражение на английския консул в Белград Лонгуърт*, който нарекъл някъде българското движение плод на сръбски и руски интриги. В тая статия се определя за първи път насоката на бъдещата дейност на току-що образувалата се в Букурещ българска революционна група, не откривайки още съществуването ѝ... „Движението между българите се почна от двайсет години насам – разяснява той в лицето на Лонгуърт на всички читатели на „Народност“ – и всеки може да види, колко са тия успели в такова кратко време. В сегашно време българите узряха до толкова, щото могат да разберат що им трябва за тяхната свобода и развитие, за тяхното щастие и благополучие. Идеята за южно-славянската федерация, или по-правилно, за Дунавската федерация, бистро се развива между българите и твърде скоро ще почне да приноси своите плодове“...

Разбира се, сега за нас е ясно, че изказаната в тия редове увереност на Л. Каравелов е била само „самовъздигаща ни измама“, че идеята не само за Дунавска федерация, а още по-малко за демократическа република, е била още чужда на съзнанието на тогавашната маса в България, която, с изключение на откъснатата от нея, социално озлобена и жадуваща за непосредствено отмъщение категория на балканските хайдутти, възлагала своите надежди на „дядо Ивана“. Обаче в тая самоизмама живяло тогава цялото революционно направление на българската емиграция и възгледите на Л. Каравелов в това отношение, както ще видим по-долу, не са били от най-крайните.

Наскоро след последното си излизане в „Народност“, Л. Каравелов подписва със „старите“ своето формално съгласие те да поемат редактирането на замисления от него орган, съставя му програма и като им заръчва да публикуват тая програма в негово отсъствие, заминава, както той после разправя, по свои лични работи в Австрия, в Нови Сад.¹²² Когато, в края на май, Л. Каравелов се върнал в Букурещ, той с възмущение разбрал, че програмата на органа, публикувана от „старите“ с неговия подпис, няма нищо общо с оная програма, която той им оставил; че е изменено самото име на органа от „Свобода“ на „Отечество“ и че за самото издаване са набелязани цели, противни на възгледите на Л. Каравелов. Възмутен от това, той пуб-

* Джон Огастъс Лонгуърт – генерален консул на Великобритания в Белград от 1860 до 1875 г. Б. ред.

ликува в бр. 31 на „Народност“ от 6 юни 1869 год. своя протест, заявява, че няма нищо общо с новото направление и девиз на букурещкия орган и завършва с декларацията, че той никога не е бил чуждо оръдие, не е продавал никога народа си и затова завинаги се отказва от участие в издаването на „Отечество“.

П. Кисимов, бившият идеолог на Тайния комитет, който заел малко по-късно, след скъсването на Л. Каравелов със „старите“, неговото място в редакцията на „Отечество“, съобщава твърде пристрастно, че с това заявление на Каравелов започнал периодът на ожесточената борба между „старите“ и „младите“.

Последните, заедно с Л. Каравелов, разполагайки само със страниците на Касабовия вестник „Народност“ и започналия да излиза под редакцията на същия тоя Ив. Касабов хумористичен илюстриран вестник „Тъпан“, повели рязка полемика против всички букурещки „стари“ и основаната от тях „Добродетелна дружина“, спъвайки по всевъзможни начини издаването на „Отечество“ и нападайки всеки публицист, който изказвал желание да стане негов ръководител. Даже „Дунавска зора“, която Д. Войников издавал в Браила, по думите на П. Кисимов, се присъединила към тая кампания, при което лийтмотивът на тази кампания бил обвинението срещу „старите“, че те, като подали през 1868 г. до Парижката Международна конференция молба от името на целия български народ, подписана от тях като негови „нотабили“, с която искали гарантиране на политически свободи, са действали в дадения случай по внушение и в интерес на Русия, своеволно злоупотребявайки с името на народа.¹²³

Обаче, въпреки цялата тая кампания, първият брой на „Отечество“, с чието редактиране се заел П. Кисимов, излязъл на 25 юли 1869 г. В това време Л. Каравелов бил вече в Одеса изглежда в обществото на същите ония патриоти – Н. М. Тошков, Н. В. Рашеев и други, които, както видяхме, още през 1866-67 година са били готови с всички средства да поддържат активното народно революционно въстание и даже окуражавали Българския таен комитет с материално съдействие в тая работа – оръжие и офицери – от страна на руското правителство. Оттам Каравелов изпраща в „Дунавска зора“ голямо писмо, публикувано в бр. 39 от 21 август, с което протестира против излизането на „незаконородената рожба на чужда политика“ и „органа на букурещките чорбаджии „Отечество“.

И докато Л. Каравелов бил в Одеса, Т. Райнов и скритият под инициалите R. Sr. търговец от Свищов, изпълнявайки взетото решение от самозвания революционен комитет, заминали за Западна Европа, за да се срещнат там с Херцен, Бакунин, Мацини, Гарибалди и Кошут.

Обаче българските делегати, които по съвета на Каравелов се явили първом при Херцен в Женева, не сполучили. Херцен им казал, че той не се занимава с българските работи и ги изпратил при Бакунин на улица Mont Chillon, където един българин имал лавка за тютюн, често посещавана от Бакунин.

Нуждата да се изясни произходът на българските революционни идеи, изразени в публицистиката на представителите от лявото крило на българската емиграция от края на 60-те и първата половина на 70-те години от XIX век, изисква да се спрем по-подробно не само на личността и възгледите на самия Бакунин, но и на общата идейна обстановка на живота, който българските делегати са намерили в Женева, когато отишли там през лятото на 1869 г.

Ето в кратки черти живота на Бакунин.¹²⁴

М. А. Бакунин е роден в с. Прямухино, Тверска губерния, Торжокски окръг* през 1814 г. и на двадесет години постъпил юнкер в артилерийското училище в Петербург. На военна служба той останал малко време и през 1835 година вече го срещаме в Москва в знаменития философско-политически кръжок на Н. Станкевич. Тогава, т. е. през годините 1836-39, Бакунин по убеждение бил консерватор и когато през 1840 г. заминал за чужбина, отивал там с единствената цел да учи.

Обаче изучаването на немската философия в Берлин и общата революционна атмосфера в Германия тогава предизвикали в Бакунин пълен идеен преврат и през 1842 г. той вече трябвало да напусне Берлин, за да не бъде предаден на Русия. През 1844 г. Бакунин бил в Париж, където завързал близки приятелски отношения с Прудон и др. Наскоро изгонен оттам от френското правителство, Бакунин се върнал отново в Берлин и от там, за да бъде по-близо до Русия и да работи за националното освобождение и обединение на славяните, той отишъл в Позен**. За тоя период от живота си самият Бакунин разказвал на г-н Арборе-Рали следното:

„Аз се мамах много тогава, мислейки, че славяните са политически по-подготвени за инициатори на славянското освобождение и обединение от нас руснаците. През 1848 г. аз правих сериозен опит да основа централно бюро от славяни в Бреслау***, а после в Прага. Това бюро трябваше да се заеме с организирането на славянското освобождение преди всичко от германо-австрийското робство, а после и от московското. Сега, разбира се, аз гледам по-широко и в нашия „Славянски съюз“ виждам същата цел на чисто социалистически принципи“...¹²⁵

* Днес Кувшиновски район на Тверска област в Русия. Б. ред.

** Днешният град Познан в Полша. Б. ред.

*** Днешният град Вроцлав в Полша. Б. ред.

През 1848 г., по думите на Бакунин, той възприел, както в Бреслау, тъй и в Прага, за програма на действие между славяните прокламацията от 1846 г., подписана в Лондон от Гарибалди, Мацини, Кошут, Ролен, Братиану и Херцен, в която всички европейски народи се подканяли да се вдигнат в името на национално освобождение, за чисто републикански идеи.

В края на май 1848 г. в Прага бил свикан Първият славянски конгрес, на който Бакунин внесъл предложение за основаване на общославянски съюз. След пражкото въстание, което завършило с разгрома на Прага от австрийците, Бакунин избягал в Германия, където се криел ту в Берлин, ту в Кьотен, а през 1849 г. се заселил в Лайпциг. Там Бакунин образувал кръжок от студенти-чехи, с цел да се повдигне ново въстание в Чехия и същевременно, отивайки в Дрезден, за да застане начело на революционното движение, което обхванало дрезденските работници, той пише знаменитото си „възвание към славяните“, с което ги кани не само към разрушение на Австрийската империя, но и към освобождаване на поляци и руси от тиранията на Николай I. От 5 до 9 май същата 1849 г. Бакунин бил провъзгласен за глава на въстанието в Дрезден и имал диктаторска власт при организиране защитата на града от пруските и саксонски войски. След това той бил арестуван в Хемниц и закаран в Алтенбургския затвор, откъдето скоро немците го преместили в страшната крепост Кьонигщайн. В тая крепост той получил смъртна присъда, смекчена от краля на доживотен затвор. Австрийското правителство обаче поискало Бакунин, за да го разследва по участието му в пражкото въстание и той бил предаден на Австрия. Закарали го окован в Прага, където се мъчили да добият показания, чрез които искали да докажат, че славянското движение в австрийските провинции е било работа на руското правителство, чийто агент бил уж „поручик Бакунин“. Интересно е, че тъкмо по това време Карл Маркс рязко нападнал Бакунин за неговия „славянски шовинизъм“, помествайки в своя „Нов Рейнски вестник“ от 14 и 15 февруари 1849 г. две статии, критика на написаното „Възвание към славяните“.

„Бакунин е наш другар – започва първата си статия Карл Маркс, – но това няма да ни попречи да критикуваме неговата брошура“.

И продължава:

„Ние повтаряме, че с изключение на поляците и русите и най-много турските славяни, нито един славянски народ няма бъдеще по

простата причина, че на всички останали славянски народи им липсват най-необходимите исторически, географски, политически и икономически условия за самостоятелност и жизнеспособност. ... Народи, които от момента на достигане първата, най-груба степен на цивилизация, попадат под чуждо господство или даже насилствено се издигат на тая първа степен на цивилизация под натиска на чуждото иго – такива народи не са жизнеспособни и никога не ще достигнат самостоятелност. ... Панслависткото движение от 1848 г. повтаря всички детинщини и мечтателски безумства на немските буршеншафти^{*}. ... Но, ако Бакунин провъзгласява сериозно безпощадна борба на живот и смърт, докато славянството не се появи на световната сцена свободно и велико, ако революционният панславизъм – където е въпросът за фантастични „славянски националности“ – се отрича съвсем от революцията, в такъв случай, ние знаем какво трябва да се прави. В такъв случай „борба, неумолима борба на живот и смърт“ с изменящото на революцията славянство, изстребителна борба и безпощаден тероризъм – не в интересите на Германия, а в интересите на революцията“^{**}

И докато Карл Маркс в цитираните по-горе статии е разсипвал панславизма на Бакунин, последният продължавал да лежи в Пражкия затвор, очаквайки съдебния процес за участието му в пражкото въстание. В края на 1850 година австрийските власти го прехвърлили в Олмюц^{**}, където го приковали към крепостните стени. Шест месеца престоял Бакунин във вериги и през март 1851 година бил отново осъден на смърт.

Наскоро след това обаче той бил предаден на Русия, което го и спасило от неизбежното наказание.

От 1851 г. до 1854 г. Бакунин лежал в Петропавловската крепост, а после до 1859 г. в Шлиселбургската, където се разболял от скорбут и загубил всичките си зъби. В 1860 г. той бил изпратен в Сибир, откъдето скоро избягал през Сан Франциско и Ню Йорк. В края на 1861 г. той бил радостно посрещнат в Лондон от приятеля си Херцен и Огарьов; впрочем, с първия от тях той скоро рязко се разделил, като се увлякъл през 1861 г. отново от национално-политическото движение на поляците.

Несполучливото пътуване на Бакунин във връзка с полското въстание през Скандинавия в Полша, неговата съвместна дейност с ръководителите на това въстание от типа на генерал Лудвик Мерославски, който поставял

* Германски студентски либерално-националистически организации. Основани през 1815 г., те са забранени веднъж с т. нар. Карлсбадски декрети през 1819, а по-късно са разпуснати и от нацисткия режим през 1935. Днес съществуват около 160 буршеншафта в Германия и Австрия. Б. ред.

** Днешният град Оломоуц в Моравия, Чешката република. Б. ред.

освобождението на Полша в пряка зависимост от хаотичното разпадане на руската държава, отдръпнали Херцен от Бакунин и когато през 1863 г., като съзнал своята грешка, Бакунин се върнал в Лондон, той бил посрещнат сухо от Херцен. Тогава той преминава в Италия, живее отначало във Флоренция, после в Неапол и тук с нови сили развива между италианските революционери и присъединилите се към тях международни комунисти своите анархистически идеи.

Тук, през 1864 г., Бакунин основава група за борба на италианците с Мацини, който предлагал да се примири светската власт на папата с републиканския начин на управление. В програмата на тая групичка, носеща гръмкото име „Съюз на социалната демокрация“, Бакунин противопоставял атеизма на религията, отричал юридическото право и провъзгласявал колективната собственост. Той обявил труда за основа на обществената организация, която трябвало да се излее в свободна федерация отдолу, вместо държавността издигал на първо място в програмата на групичката си „свободата на личността“.

През следващата 1865 г. в Неапол Бакунин организира второ общество – „Интернационално братство“, чиято програма може да се резюмира като „унищожение на държавата юридически и политически и организиране на нейно място на свободни индивиди в свободни групи и федерация на тия групи“.

Преследван от италианската полиция, през 1867 г. Бакунин бяга в Женева, където става член на Централния комитет на „Лигата за мир и свобода“. В качеството на такъв, той предлага на основаното малко преди това през 1864 г. от К. Маркс и Ф. Енгелс „Международно общество на работниците“ – Първи интернационал – проект за съюз на последния с Лигата при условие, че работниците ще поддържат буржоазията в борбата ѝ с останките на феодализма в Европа, а буржоазията ще поддържа работниците в борбата им за икономическо освобождение. Международното общество на работниците на Брюкселския конгрес през 1868 г. отказало да приеме това условие и поискало безусловното присъединяване на Лигата към него. На състоялия се след това конгрес на Лигата болшинството се подчинило на исканията на интернационала, а що се отнася до Бакунин, Елизе Реклю и други, съставляващи групата на малцинството, те, влизайки в Интернационала, поддържани в него от френските секции в Швейцария, се отделили от Лигата и образували в недрата на самия Интернационал ново тайно общество, наречено „Alliance internationale de la Democratie Socialiste“. Програмата и тоя път била написана от Бакунин и тя му послу-

жила после да сформира отново основаното от него още в Италия „братство“.¹²⁷

В същата 1868 г. Бакунин, заедно с Н. И. Жуковски, Н. Утин^{*} и други, влезли в Женева в специалната секция за пропаганда на международното общество, обаче тая секция просъществувала кратко време и вече към пролетта на 1869 г., когато в Женева пристигнал избягалият от Русия революционер С. Г. Нечаев, тя пропаднала поради принципни разногласия, възникнали между членовете ѝ, особено между Бакунин и Утин, с когото той уредил през октомври 1868 г. да издават общ орган „Народное дело“. За този Утин, против когото Бакунин бил особено озлобен и напуснал редакцията след излизането на първия брой от „Народное дело“, Ед. Бернщайн в статията си „Карл Маркс и руските революционери“ разправя като за „доверен човек на Маркс между русите“. Тоя човек по-късно през 1872-73 г. най-много съдействал за окончателното идейно скъсване и за личната разпра между Бакунин и Маркс, за което даже събрал и разработил този материал за него и С. Г. Нечаев, който Маркс после използвал за известната си обвинителна записка против Бакунин, озаглавена „Заговор против интернационала“, която предизвикала изключването на Бакунин и групата му от Интернационала.

Значението на тая брошура, както твърди Ед. Бернщайн, за тогавашното революционно движение и за живота на международната емиграция в Женева било грамадно. Даже руският вестник „Вперед“, който съчувствал на марксизма, се изказал с негодувание за нея.

Ръководената от Н. Утин в Женева групичка марксиста, която през 1870 г. влязла под името „руска секция“ в Марксовия интернационал, след скъсването с Бакунин, скоро загубила всякаква популярност сред емиграцията, както и органът на тая секция „Народное дело“. Повечето смятали Утин за подъл интригант и сплетник, което съвсем не препоръчвало образуваната от него група. Не стигало това, но, както установява г-н Арборерали, цитирайки писмото на М. А. Бакунин до Н. И. Жуковски по повод програмата на руската секция, образувана от Н. Утин¹²⁸, и тая програма била плагиат, на който, между впрочем, самият Бакунин погледнал твърде снизходително, пресмятайки важноста на самия факт – образуване на руска секция и приемането ѝ в интернационала:

„Мили ми Жук – писал по тоя повод Бакунин, – ти, разбира се, знаеш как Н. У. се възползва от нашата програма и от моята ста-

* Николай Утин, първият руски марксист, е агент на руската тайна полиция. Вижте „Карл Маркс“, биография от Франц Меринг, С., 1957 г. Б. ред.

тия за своята руска секция; по такъв начин това, което ние не успяхме да осъществим, У. го преработи по марксистически и, трябва да му се признае, тоя път той извърши твърде голяма работа за бъдещето на Международното общество на работниците... Присъствието на руси в Международното общество на работниците е важно, защото реакционните елементи в европейските държави винаги ще поддържат съзнателно и безсъзнателно руското самодържавие...“¹²⁹

И по-нататък в същото писмо към Жуковски, като че ли искайки да направи преглед на своята еволюция по въпроса за славянството от възгледите си през 1848 г. до К. Маркс, Бакунин продължава:

„Карл Маркс е напълно прав, казвайки, че германската реакция и руското юнкерство ще бъдат унищожени само тогава, когато загине и нашият... деспотизъм..., напълно е прав К. Маркс относно панславизма, който винаги е бил и ще бъде прикрит деспотизъм; руските царе са обещавали винаги на славянските народи освобождение от чуждо робство, за да ги подчинят на руския деспотизъм, и трябва да си признаем, че нашите братя славяни със своя едностранчив национализъм твърде много спомагат на царската пропаганда, както за това способстват прусците в Силезия и нашите поляци в Малоруска Галиция. Руските социалисти трябва да се борят против това зло, а още по-добре би било, ако може да се състави секция не само от руснаци, а и от чехи, поляци, сърби и българи...“

Писмото завършва с фрази, които имат твърде важно и непосредствено отношение към българите:

„При мене беше един добър българин К. (обяснение на г-н Арборе-Рали в забележката: Любен Каравелов) и аз говорих с него по тоя въпрос,¹³⁰ но той си замина и досега нищо не зная за него; говорих за същото и с „маalkия“ (забележка на г-н Арборе-Рали: С. Г. Нечаев), когото ти напръзно кориш; ние трябва да се върнем към плана си...“

Цитираното писмо носи дата – Локарно, 17 юли 1870 г. Следователно през тая година самият Л. Каравелов е ходил в Локарно, срещал се е лично с Бакунин и непосредствено с него е говорил за плановете и идеите си. Важността на тоя факт, установен със собственоръчното писмо на Бакунин, е дотолкова голяма, че ние ще се върнем, за да го разгледаме по-добре.

За сега, връщайки се към посещението на специалната българска революционна делегация в Женева през лятото на 1869 г. при Бакунин, ние

предаваме неговите подробности по съобщенията ни от д-р Нетлау спомени на Т. Райнов.¹³¹

Бакунин посрещнал българските делегати с отворени обятия:

– Скъпи братя – им казал той – прощавайте, че аз досега не съм мислил за вас, но аз ви обичам, защото съм космополит. Тогава къщата на Бакунин в Женева, както си спомня Райнов, била „гнездото, в което се зараждали революциите“, посещавана от емигранти от най-разнообразни националности; водели се разпалени, страстни спорове, по време на които гръмкият глас на самия Бакунин заглушавал гласовете на всичките му опоненти. Решавала се съдбата на света и се строели проекти за новото му социално устройство. По онова време гостувал у Бакунин споменатият вече Сергей Нечаев, дошъл от Русия, според г-н Арборе-Рали още през м. март същата година. Българските делегати се запознали твърде куриозно с него. Спорейки високо, Бакунин често викал Нечаев, повтаряйки гръмко фамилията му – „Нечаев, Нечаев!“ Българите пък мислели, че той вика на слугинята и ги кани „на чай“ и дълго не могли да разберат каква е работата. Заедно с Бакунин и Сергей Нечаев в обсъждане съдбата на българската революция, както ни предава по думите на самия Нечаев г-н Арборе-Рали, в допълнение на спомените на Т. Райнов, взимал участие тогава още и Николай Иванович Жуковски. Според разказа на Нечаев, чут лично от г-н Арборе-Рали, програмата на българския революционен комитет откъм идейна страна не само била съставена изцяло от Бакунин, но и била написана от неговата ръка и после продиктувана на българите от Жуковски, защото не разбирали почерка му. Що се отнася до тая Бакунинова програма, за нея ние имаме твърде смътна представа. Според спомените на Т. Райнов за нея, тя не се отличавала с голяма крайност. Бакунин, спрял от българските делегати в опита си да разшири агитацията до пропаганда на своите социално-бунтарски идеи, повел тогава друга политика. Той, както казва Т. Райнов, възторжено изслушал заявлението на българските делегати, че българите не мислят за социализъм, тъй като икономическите условия на живота им са добри, че те искат само свобода и прекратяване на турските зверства, и веднага пристъпил към обсъждането на чисто техническите въпроси на революцията, наблюдайки най-много на това по какъв начин да се готвят към въстание и как да го проведат.

– Пари, оръжие и въстание, – им казал Бакунин, съветвайки ги първите да събират под вид на подписки за училища, библиотеки и т. н., второ-

то да складират в означените за въстание места, които от по-рано трябва добре да са укрепени и снабдени с припаси поне за 6 месеца, а що се отнася до самото въстание, да се уреди с такава сметка, че да могат да се задържат на укрепените планински позиции не по-малко от необходимото време, та дано Европа да се притече на помощ.

Той обещал на българите в такъв случай да им изпрати даже някакъв специалист, който ще може да им ръководи въстанието.

Както си спомня Т. Райнов, Бакунин бил тогава под влиянието на Нечаев и вярвал само в прякото действие, с което се и обяснява тая леснота, с която той, като се отказал от теоретическото разглеждане на въпроса, преминал веднага към практическото му обсъждане.¹³²

И интересно е, че българската революционна група, която изпратила при Бакунин делегация още през 1869 г., се опитала да приложи в живота препоръчаната от него програма на действие.

Д-р Нетлау, по думите на Т. Райнов, разправя, че когато Т. Райнов и приятелите му се върнали в Букурещ, те изпратили в Цариград лъжлив рапорт, в който съобщавали, че уж българските революционери получили от Бакунин обещание да им даде за организиране на въстанието два милиона рубли, след което Райнов от Румъния и д-р Миркович от Лом Паланка*, където той отишъл от Цариград за осъществяването на революционните планове, всеки месец, както и по-рано, продължавали да изпращат на Манол Ефенди лъжливи съобщения за хода на българското движение и за успехите на турския шпионаж, а Манол Ефенди по тия съобщения давал отчети на главния шпионин – Шнайдер Ефенди. Тези отчети, ако вярваме на твърдението на Хр. Георгиев в писмото му от 14 юни 1869 г. до Н. Геров, ги е „правил на Райнов Дяконът“,¹³³ т. е. В. Левски.

Обаче Шнайдер Ефенди, от когото скривали пътуването на Райнов в Европа, скоро забелязал, че го лъжат и решил да установи шпионски надзор над самите помощници на Манол Ефенди. Той упълномощил за тая работа един полски емигрант, който искрено считал българите за руски оръдия и който специално за наблюдаване на Райнов в Букурещ изпратил там съгласилия се на тая работа г-н Живков, бъдещ министър на просветата в освободена България. Обаче и Живков излъгал очакванията на турските шпиони. Излязъл от границите на Отоманската империя, той откровено разкрил на букурещките революционери своята мисия и като постъпил веднага в редовете им, заедно започнали да работят по заблуждаването на турското правителство и подготовката на въстанието. И тая подготовка се извършвала по плана, даден в Женева от Бакунин.

* Днешният град Лом в България. Б. ред.

Хвърляйки, въз основа на казаното от Т. Райнов, „поглед върху реализацията на тия проекти“, д-р Нетлау съобщава:

„Манол Ефенди изпратил на д-р Миркович в Лом Паланка 500 турски лири, с които той изпратил войводата Васил Савчев при... (думата не се разбира) в Берковица, в полите на Балкана (Стара Планина), където трябвало да го срещне митрополит Доротей. В. Савчев купил воденица, за да приготвява брашно и сухари за изхранване на въстаниците. Там трябвало да бъде центърът на въстанието. Но Манол Ефенди умрял и пари вече не се получавали. В. Савчев не поискал да замине, както го съветвали, в... (не се чете) и бил предаден от Доротей. Д-р Миркович бил арестуван от видинския Паша и след големи мъчения издал целия план на Манол Ефенди. Д-р Миркович, войводата Савчев и Брайко (секретарят на Доротей) били заточени в Мосул*, а Райнов и Живков, след като узнали за арестуването на д-р Миркович, избягали: Райнов – в Цюрих, Живков – във Виена“...¹³⁴

Доколко отговаря на истината това, което е казал Т. Райнов преди 25 години след срещата му с Бакунин на д-р Нетлау, според което, като се отказал от проповядване на своите анархо-бунтарски идеи, Б. се заел да разглежда пред българските делегати само чисто практически въпроси от революционен характер, ние това не можахме засега да изясним точно, тъй като не можахме да се запознаем непосредствено с ръкописа на програмата, написана от Бакунин, който, вероятно, се пази в архивата на С. Нечаев, намираща се сега в Париж. Обаче от спомените за Нечаев на г-н Арборе-Рали, както казахме по-горе, следва, че показанията на Т. Райнов по отношение програмните съвети на Бакунин към българите съвсем не са пълни, тъй като въпреки уверението, че последният е обсъждал с тях само техническите въпроси на революцията, от думите на г-н Арборе-Рали излиза, че цялата идеологическа част на програмата е разработена от самия Бакунин. Средата на тия две противоречиви показания ние намираме едновременно в показанията на същите свидетели. От една страна в показанията на Т. Райнов, че макар Бакунин и да е смекчавал остротата на своята агитация пред българите, все пак не е могъл да не им развие поне социалистическата идеология, да не им каже някой и друг рязък възглед върху науката, изкуството, религията, да не разсипе пред тях революционерите от рода на Утин и да не изкаже най-сетне учудването си от факта, защо българите, водейки борба против гръцкото духовенство, искат да си имат свое. Последното ние не намираме в спомените на Т. Райнов, пратени ни от д-р Нетлау. Това ни събщи г-н

* Град в днешен северен Ирак. Тогава център на Мосул Вилает в Османската империя. Б. ред.

Начевич, на когото Т. Райнов разказвал за своето посещение при Бакунин още в Румъния. От друга страна г-н Арборе-Рали съобщава, че, както изглежда, тия половинчатости и недомлъвки в идеологическите упътвания на Бакунин пред българите („тая програма“, както казва г-н Арборе-Рали) не задоволили Нечаев, че той бил „против някои нейни параграфи“ и че „като се срещнал после с Л. Каравелов в Букурещ“, той даже го съветвал да усили някои пунктове, частно като се създаде Централен революционен комитет ad-hoc*, който да си присвои функциите на временно българско правителство с диктаторски пълномощия.

Тоя пункт в програмата на Бакунин изглежда е липсвал – поне Т. Райнов не споменава за него, макар и подробно да се спира на всички други организационно-технически съвети на Бакунин.

По такъв начин, като се съпоставят двата спомена – на Т. Райнов и г-н Арборе-Рали, – трябва да заключим, че Бакунин във всеки случай не се е ограничил да обсъжда с българите само практическите въпроси на революцията, той засегнал и твърде подробно разгледал и нейните обществени тенденции. И не само това – той набелязал идеологическата ѝ програма, но в последната, отстъпвайки на настроението на българските делегати, които отричали социалния характер на българското движение, той не отишъл до край – поне до оня край, който би могъл да удовлетвори С. Нечаев. От факта пък, че С. Нечаев е съветвал после Л. Каравелов да създаде ЦРК ad-hoc и т. н., може също да се заключи, че Бакунин, верен на комунарските си възгледи изглежда е настоявал за противоположния принцип на организация – изборността на Ц. К. и подчиняването му на организационния плебисцит.

Потвърждение на гореизложеното намираме в текста на програмата, публикувана в бр. 46 на Каравеловия вестник „Свобода“ от 14 октомври 1870 г., под която има забележка, че тоя текст е взет от органа на руската секция на интернационала, ръководен тогава от Н. Утин – „Народное дело“ от август същата година.¹³⁵

От писмото на самия М. А. Бакунин до Н. И. Жуковски от юли 1870 г. ние видяхме, че не много преди публикуването на програмата на централния революционен български комитет в „Народное дело“, в Женева е ходил Л. Каравелов. С него според същото писмо Бакунин говорил и за съдбата на славянството, и за голямото значение на руската секция в Интернационала, и за това, че би трябвало въпреки или паралелно с тази секция да се основе друга – общославянска, в която биха влезли и българи, и сърби. Ние ще ви-

* Буквално „по това“ (лат.) – т. е. създаден за определена текуща цел, без дългосрочни планове. Б. ред.

дим по-долу, че тъкмо по онова време Бакунин водил същите преговори и със сърбите, които на свой ред изпратили при него тогава делегати. Как се е отнасял Бакунин към образуването на руска секция при Интернационала, въпреки личното му и принципно разделяне с Н. Утин, ние видяхме от същото писмо. Той я приветствал толкова повече, че програмата ѝ, по собствено му заявление, е била лично негова програма, леко видоизменена „по марксистически“ от Н. Утин. И с това, във връзка с обстоятелството, че Бакунин нямал тогава свой руски орган, се обяснява този странен на пръв поглед факт, че българската революционна програма, несъмнено проникната от бакунинови възгледи, е била публикувана в орган, който бил считан за марксистически.

Наистина, тая програма не била издържана принципно във всички свои части и вмъкнатият от Л. Каравелов специфично български, чужд и на марксизма, и на бакунизма предговор за църковната борба, подчертавал рязко различията в разбирането на задачите на българското революционно движение между Л. Каравелов и руските интернационалисти от двата лагера – и марксистически, и бакунистски, обаче това само по себе си съвсем не подценява факта, че в българската програма, наред със специфичните български предпоставки, са изразени и отбелязани най-основните черти на бакунизма, които ѝ придават характер на бунтарска прокламация, съвсем несвойствен за Л. Каравелов като ученик и последовател главно на Н. Г. Чернишевски.¹³⁶

Съответствието на каравеловите и бунтарските положения на тая програма е поразително, изказвайки почти буквалано с думите на Л. Каравелов неговия възглед за „свещения дълг на българския народ“: „Да очистим своята земя от правителствена, чиновническа нечистота и да обезпечим своята народна, политическа и обществена свобода“. Формулирайки тая свобода само като стремеж с мирни средства и само в краен случай с оръжие да получат в отечеството си избираемо правителство, което да изпълнява волята на народа, да могат да се обединят във федеративен свободен съюз със сродните и съседни народи, подобно на Швейцарския* съюз¹³⁷ – тая програма включва в себе си и такива положения:

* Самото споменаване на „федеративен свободен съюз“ на Швейцария е твърде мъгляво, защото не е ясно какво имат предвид. По времето на Френската революция Швейцария е свободна конфедерация от 13 кантона, но швейцарските революционери, подкрепени от Наполеон Бонапарт, се борят за силно национално правителство. Устройството на Швейцария след Виенския конгрес (за края на Наполеоновите войни) през 1815 г. връща независимостта на кантоните, но по времето на „програмата“ в Швейцария вече действа федералната конституция от 1848 г. (ревизирана през 1874 г. и на практика действаща и днес), която не е съвсем

- 1) Ние причисляваме нашите чорбаджии в числото на нашите врагове и ще да ги преследваме навсякъде и всякога;
- 2) Ние не щем да работим ни с едно деспотично правителство, ако това правителство и да бъде съставено даже от нашите рождени братя; и
- 3) Наши съюзници трябва да бъдат само поробените и измъчените от тежки трудове и от сиромашия народи, каквито сме и ние сами.

В тия последни положения звучи явно бунтарският глас на Бакунин, признаващ само труда за основа на обществената организация; и това потвърждава съобщението на г-н Арборе-Рали, според което именно на Бакунин принадлежи честта да формулира идейната страна на българската революционна програма, поне в първоначалния ѝ вид до пристигането на самия Л. Каравелов в Женева – програмата от 1869 г.

Тая програма, както съобщава същият Арборе-Рали, още тогава предизвикала неудоволствието на Нечаев и той при първата си среща с Каравелов при преминаването си през есента на същата година през Румъния, убеждавал последния да усили повече нейната революционно-бунтарска същност, като придаде на самата организация на Централния комитет възможно по-боева и диктаторска форма.

От пътуването на Л. Каравелов в Женева през 1870 г. и срещата му, както изглежда, не само с Бакунин, но и с групата на Н. Утин, се вижда, че ако агитацията на С. Нечаев по отношение на Л. Каравелов и да е имала известно влияние през 1869 г., от 1870 г. то се е прекратило и публикуваната от последния във в. „Народное дело“ програма потвърждава това съображение. Как се е отразила тази агитация на С. Нечаев върху българското революционно движение ще приказваме по-долу, сега пък в допълнение на гореизложеното ще посочим, че през същата 1869 г., след като Нечаев дошъл заедно с един български делегат от Женева в Румъния, на път за Русия, сред българската революционна емиграция, която се групирала около Л. Каравелов, започнала да циркулира още една проекто-програма, много по-рязка и бунтарска.

„свободна“, тъй като е пряко следствие от швейцарската гражданска война (1847) между католическите кантони, които съвсем не схващат протестантските кантони като „сродни и съседни народи“, и федералното правителство. На практика тя усилява централната власт на федералното правителство, като му дава право да печата пари, да регламентира митническите такси и да провежда външната политика. Тъй или иначе, действащото тогава (а и сега) устройство на Швейцария е конституционно и когато то влиза в сила, Каравелов е едва на 14 години. Васил Левски от своя страна смята, че който пише конституция трябва да се наказва със смърт. Б. ред.

Днес са известни две редакции на този устав, които се отнасят към едно по-късно време – 1871 г. Една от тях, ловчанска (по местонахождение), писана от ръката на В. Левски, е публикувана от Д. Страшимиров в неговия „Архив на Възраждането“, т. I, с. 84-94; другата – троянска, която носи името „Наредба на работниците за освобождението на българския народ“, цитира Марковски в своите спомени. Изглежда, че първоначалната редакция е редакцията на Левски, озаглавена „Уставо-проект“, и трябва да се мисли, че основите именно на този проекто-устав са били обсъждани като схема на събранието на 25 март 1869 г., за което говорят в очерците си за В. Левски и д-р П. Стоянов, и Стоян Заимов. По съдържание двете редакции не се отличават по нищо една от друга, измененията засягат само определени отделни параграфи; що се касае пък до духа на двете, до известна степен трябва да се съгласим с мнението на г-н Д. Страшимиров, че „по стила, по неумелите изрази и наивната фантазмагория за равноправие, за република и пр. и по всичко друго, този екземпляр от проекто-устава иде още веднъж да потвърди предположението, че той е рожба на самия Левски и на някои негови приближени из България (наивни политически мечтатели и фразеолози като него), а не на съвместната работа на Л. Каравелов, В. Левски и Ангел Кънчев, както твърдяха по-ранни наши историографи“.¹³⁸

Ние възприемаме това мнение на Д. Страшимиров с уговорката, че, признавайки на основание нашето разглеждане възгледите на Л. Каравелов, че последният не може да бъде автор на дадения проекто-устав, ние считаме тенденциозна оценката на Д. Страшимиров, в когото ние виждаме стремеж да се класифицират идеите, прокарани в този документ, от гледна точка на своите собствени, несъгласни с него възгледи. При оценката на историческите документи и идеите на различните исторически дейци изследвачът е длъжен да избягва субективни отношения към тях и да не ги съди от гледна точка на епохата, в която живее сам той, а с оглед на епохата, в която е създаден даден документ или е работил известен деец. Изразите на Д. Страшимиров „неумели изрази“, „наивна фантазмагория“, „мечтатели“, „фразеолози“ и пр., не ни обясняват нито духа, нито произхода на документа и за да определим неговия произход, ние трябва да вървим по други пътища.

От друга страна може ли да се счита В. Левски автор на този проекто-устав? Не се наемаме да твърдим и това, защото, първо, ние знаем, че проекто-уставът, както впоследствие и самата програма и окончателният устав на БРЦК са изработвани и одобрявани не от единични личности, а от събранията на революционерите – колективно, представляващи в окончателната си форма тази средна линия, която се е получавала като резул-

тат от борбата на различните направления и групи в тия събрания. Това е компромисното положение, върху което те най-после са се съгласявали, и второ, ние не знаем, тъй като дошлите до нас редакции на проекто-устава се отнасят и двете едва към 1871 г., в такава ли форма той е бил през 1869 г. и изменен ли е в редакцията си до и след срещата на българските делегати с Бакунин, Мацини и Нечаев; не знаем дали те са участвали в изработването на неговата идейна основа.

Тъй че, относно тоя проекто-устав и неговия произход ние твърдим за сега само едно: че той е бил представен и поддържан несъмнено от цяла група, а не от едно лице, че е бил представен в противовес на Каравелово-комунистическата програма, което личи от сравнението на техните съдържания, и трето, че при съставянето му е несъмнено влиянието на ония анархо-бунтарски идеи, които в Русия са получили нарицателното име „нечаевщина“, по името на идеолога им С. Нечаев. Това ние подкрепяме със следното:

За цел на българската революция, според този проекто-устав, се признава коренното преобразуване на тогавашната деспотско-тиранична система в народно управление, демократическа република, в която трябва да има съгласие, братство и съвършено равенство между всички народности пред закона, създаден от самите тях и одобрен чрез всеобщо гласоподаване.

Заради това, според проекто-устава, се извършва и самата революция и със съгласието на болшинството от българския народ се избира и съставя Българския централен революционен комитет за нейното провеждане.

Такава е идейната страна на предлаганата от проекто-устава революционно-социална програма, практическата ѝ пък част е подчертана в отдела „длъжности на войводите“, където се казва, че последната им длъжност е: „да вдигнат народните байраци и да провъзгласят народната свобода и балканската република“.

И „Наказателният закон“ на този проекто-устав е толкова строг към този, който би посмлял да се откаже от неговите идейни основи – демократическа балканска република, – колкото е рязко и следното положение от него: „Ако някой презре и отхвърли – гласи точка 3 от този закон – по начертаната държавна система демократическа република и състави партия за деспотско-тиранска или конституционна система, то и таквиз ще се наричат неприятели на отечеството ни и ще се наказват със смърт“.

Г Л А В А Х И V

От септември 1868 г., от тогава, когато ние виждаме Христо Ботев в състоянието на пълна душевна потиснатост, до последните дни на август 1869 г., както ще видим по-долу, неговият дух се пробужда с нова сила; като че ли е минало малко време, но това, което е преживял Ботев в течение на него, се равнява на дълги и мъчителни години.

През този период, в обстановката на тежка душевна борба, се завършва духовният ръст на Христо Ботев. От юноша той става възрастен мъж; от поривист млад човек в последователен борец за определени социално-политически идеи, в практически и праволинеен революционер.

Пръв етап на тази духовна метаморфоза на Христо Ботев е почти окончателното скъсване с баща му. Дълбоката трагедия, вечно повтаряща се между старото поколение, което напуска живота примирено, и младото, което жадува да се бори за нов живот, достига тогава най-високата си точка в отношенията на Ботев-баща и Ботев-син.

Без съмнение, убит от измамата на сина си, който вместо в Русия се намерил в Румъния, даскал Ботю научил, най-сетне, къде е неговият син и в какво положение се намира. Горчиво, пълно с упреци и жалби писмо написал тогава вероятно той на своя буен син Христо. И вероятно не за неговия „неизпълнен дълг пред народа“ е писал даскал Ботю, а за своята болест, за скорошната си смърт, за многочисленото семейство, което остава без средства и искал от Христо да помисли за своите задължения като брат и син...

Упорита, жестока борба се извършва в душата на Христо. Той прави отчаяни усилия над себе си, иска, мъчи се да подчини своя дух на изискванията на живота в името на семейната привързаност, но, както ще видим по-долу, в него вземат връх други начала и той напуца семейството, отива на другата страна – там, където го влякла с неудържима сила основната черта на неговата природа – крайна стремителност и революционност.

Обаче отначало изглежда, че побеждава гласът на семейната привързаност.

Разочарован в българската революция от събитията през лятото на 1868 г., паднал силно духом и намерил се в крайно отвратително материално положение, след болестта си в Браила, Христо Ботев съобщава на баща си за своето постъпване в Медицинското училище в Букурещ.

Как е постъпил Ботев там със своето четирикласно образование не знаем, но тъй като сам той говори три пъти за това в своите писма и до

баща си, и до Н. Геров (за същото говори и Хр. Георгиев в писмата си до Н. Геров), трябва да вярваме.¹³⁹

Всеки случай, както виждаме от датите на писмата, посочени в забележките, Христо Ботев е останал в Медицинското училище в Букурещ малко време, след което веднага съобщава на баща си своето желание да се върне в къщи и да стане учител в България.

Едновременно с това той пише и на Н. Геров, когото молил да му помогне да осъществи това свое намерение и в същото време се старал да се оправдае пред него за стоенето си в Браила и за напускането на Медицинското училище.

„Добрий бай Найдене! – му пише Христо Ботев от Букурещ на 8 август 1868 г. – с последното си до родителите им известях, че съм сторил намерение, да си дойда, защото надеждата, която имах, да свърша образованието си в някой университет, се разби като в камък подводен: едно, че браилчани, като ме лъгаха цяла година, за да им върша работа, че ще ме проведат в Прага, най-после ми отказаха с извинение, че „завещанието на г-н Петковича било лъжливо“ (!!!), и друго – здравето ми изисква да напусна тукашното медицинско училище, което аз избрах по неволя, като ми отказаха браилчани.¹⁴⁰ Вий, бай Найдене, трябва да знаете туй училище, но не зная съгласни ли сте, че то е добро, за да убие здравето и способностите на един що-годе развит момък. Както и да е, ще Ви се моля, при другите добрини, що сте правил за мене, да притурите още една – да ме препоръчате на някоя община за учител; както, напр., на Карловската или Заралийската (Старозагорската – б. ред.), които, както се научавам, имали нужда от учител. Аз Ви уверявам, бай Найдене, че познанията ми не щат ме засрамя в предаванията на гимназиалните предмети, защото откак съм оставил 5 кл. на гимназията – ето три години – аз съм се трудил и готвил за учителско поприще“...

Обаче, както изглежда, Н. Геров не повярвал на писмото на Ботев и запитал за това Хр. Георгиев, от когото получил следната характеристика на нашия герой:

Буку. 1868 Дек. 1.

Господ. Найдене Геров,

... Христо Ботйов, доколкото можах да разбера за него, е малко лекичък на ума... той зле сторил още дето напуснал Одеса и не стоял там да си довърши науките, от после без никаква основа стоял по Браила да слугува на издателите на Зората, дето най-сетне достигнал

и гол, и бос, оттам, като дойде тука, влязъл в Медицинското училище, но и там не стоя, докато да види да си намери друго място или друго средство, ами напусна и сега да влезе пак не може, и днес за днес като дрехи зимни няма, няма нужните за преживяване и сегиз-тогиз му давам аз, той, за да влезе при някой търговец, освен дето не му тегли сърцето, но не е и способен за такова нещо, аз се трудя дано го настани в Александрия за втори учител, но не знам ще ли се случи, като той не знае влашки, иначе какво може да стане с него и аз не знам“.

Ваш Хр. Георгиев (Из Архивата на Н. Геров, кн. I, писмо 459, с. 288).

Господ. Найдене Геров,

„В ответ на частното ви от 22, ще да ви кажа за писмото, що ми пращате за Христо Ботев, му го дадох чрез Георгия Наш: за него ви казах, че да влезе пак в медицинското училище, освен че не може, но и няма какво да научи в това училище, той няма да може да бъде учител и в Александрия, дето има готово място сега, защото не може да даде изпит, и така казвам, че за него друг цяр няма, освен да се върне назад и да намери там нейде да стане учител, защото, доколкото можам да узная от него, той няма наклонение на друго, освен на учител, на хайляска работа“...

Ваш Хр. Георгиев (Там, писмо 460, с. 289).

Погрижил ли се е след това Н. Геров да настани Христо Ботев, който порано молил за това, а сега същото съветвал и Хр. Георгиев, учител някъде в България – това ние не знаем, но знаем едно, че тогава сам Христо Ботев нямал вече никакво намерение да се връща в къщи и престанал свършено да пише на баща си.

Какво се е случило между тях – това и до сега си остава неизвестно, но изглежда че известна част от вината лежи и върху бащата на Ботев, защото той, без да скрива неспокойствието си за буйния, но все пак горещо обичан син, пише тогава на Н. Геров – 28 ноември 1868 г. (т. I, писмо 69, с. 36):

„Не зная що стори син ми Христо, та ми не прати до сега писмо. Страх ме е да не се е докачил от писмото ми и да ми се разсърди; ако Ви е писал нещо за него г-н Хр. Георгиев, то Ви се моля да ми известите. Преди 5-6 дена приех от него писмо, писано на 13 ноември, в него ми пише, че постъпил в медицинското училище и иска да пиша на Хр. Георгиев или г-жа Елисавета да го подкрепят за първата година, защото средствата му били твърде малки.

Моля Ви се, г-не Найдене, сторете милостта пишете в Букурещ до г-на Христия, да привика сина ми, да го посъветва и да му даде надежда, че ще го подкрепя и ако има нужда да му даде някой грош за арашлък, и аз от гола душа ще се наплатя“...

Обаче грижите на бащата не трогват вече буйния Христо и той продължава да мълчи. Тревогата на даскал Ботю се усилява. На 6 март 1869 г. (писмо 70, с. 36) той пише ново отчаяно писмо на Н. Геров, молейки го да узнае поне нещо за Христо:

„Господине Найдене! – се обръща даскал Ботю към него – много ми е тъжно, че не приехме до сега от сина си Христо някое писмо. Ако знаете нещо за него, молим да ни известите приятно било, или неприятно. Ако ли не знаете, то Ви молим да изпитате по-скоро, да ни известите. Лоши предчувствия понякога ме овладяват за него. Мене ми се иска да найдем средства да го оттеглим от Влашко. Моля Ви се да ни отговорите.“

Наскоро след това, с писмо от 2 април 1869 г. Хр. Георгиев съобщава на Н. Геров (писмо 468, с. 294, том I):

...„Христа Ботйова го препоръчах уж в Александрия за учител, но какво направи там, вярно не знам да ви кажа“...

Обаче и след това Христо продължава да мълчи, а баща му, вече съвсем болен, пише още веднъж на същия Геров (т. I, с. 37, писмо 71):

„Г-н Найдене! Умолявам Ви като получите писмото ми, в което приключвам и едно друго за сина ми Христа, който се намира в Александрия (близо до Букурещ във Влахия) да му го изпратите колкото е възможно по-скоро, защото става няколко писма му писвам, а той не ми отговаря. Твърде в лошо положение се намирам, г-не Найдене, и само не знам до кога ще се мъча. Пишете на г-на Хр. Георгиев да се постарай да изпрати писмото на Христа. С този ваш труд ще ме задължите премного, за повече прощавайте.“¹⁴¹

И по повод на това писмо Хр. Георгиев пише на Н. Геров – 26 юли 1869 г (т. I, с. 229, писмо 477) – „на Христо Ботйова писмото ще му го пратя в Александрия и ще кажа да му искат ответ...“

Семейната драма, която се чувства зад всички тия писма, свършила трагично – на 29 август 1869 г. даскал Ботю починал, без да дочака отго-

вора на своя син, който бил получен в Калофер едва на 3 септември. В това писмо Христо Ботев изглежда ободрявайки и утешавайки баща си, му съобщава, че вече е напуснал Александрия и от 13 август е назначен от румънското правителство учител в Измаил и че правителството се канело уж „да го тури на по-голяма служба и чест“.

Домашните на Христо Ботев се отнесли с голямо недоверие към това съобщение и Н. Геров, препращайки му чрез Хр. Георгиев писмо от тях, с което му известявали за смъртта на бащата и за тежкото положение на цялото семейство, пита по този повод Хр. Георгиев „дали е истина (това), или той не хваща място никъде?“

Но Хр. Георгиев отговаря на този въпрос късно – едва на 10 октомври 1869 г., когато, както твърди той, Христо Ботев бил вече учител в Измаил. От отговора на Хр. Георгиев не личи, обаче, дали Ботев е бил учител там през август и даже през септември същата година и това ни позволява да споделяме скептицизма на Н. Геров в това отношение. Какво е ставало през това време със самия Ботев и какво го е заставило да напусне учителстването в Александрия и да се пресели в началото на август 1869 г. в Измаил?

За съжаление, поради липсата на повече или по-малко съгласувани биографични данни за този период от живота на Ботев, на тия въпроси ние можем да отговорим само с предположения.¹⁴²

Ние мислим, че, като се скарал с баща си и се отказал от мисълта да се върне в родината си, от една страна, и не изживял още отчаянието, което предизвикали в него събитията от лятото на 1868 г., Христо Ботев просто решил да се отдаде на самостоятелен трудов живот в Румъния, избирайки си професията на учител, та по такъв начин да си осигури най-последно независимо положение от всички свои роднини и близки, които не го разбирали и затова му били чужди.

При това ново настроение на Христо Ботев не се чува вече гласът на тази семейна привързаност, която малко по-рано го подтиквала да се върне при своите, но същевременно мълчи още и сподавената от неотдавнашните душевни страдания нужда от обществена борба. Така продължава до август 1869 г., когато тази нужда се пробужда в Христо Ботев с нова сила, предизвиквайки в него бурно проявление на революционни чувства и поетически талант, намерили могъщ израз в написаното тогава от него стихотворение „На прощаване“.

Не си спомням къде, но като че ли в един от хвърчащите социалистически листове по повод празнуването паметта на Христо Ботев – 18 май – ние прочетохме нещо за възможността за непосредствена връзка между М. А. Бакунин или някой от най-известните му съмишленици и Ботев.

Това ни заинтересува, защото струваше ни се, че за пълното разбиране личността на Ботев и условията на по-нататъшния му живот и дейност, съвсем не е достатъчно само да се прибегне към влиянието на руската публицистика и революционна литература от онова време или да се посочи духовната връзка на Христо Ботев с балканските хайдути. Всичко това ни се струваше недостатъчно, за да очертае Христо Ботев не само като последовател в личния си живот на известни социално-революционни идеи, но и като фактически проводник за тяхното осъществяване в условията на практическата борба, която той повел след своята душевна криза, на почвата на непосредствено засягащия го като българин въпрос за националното и политическо възраждане на народа му.

Чувства се, че когато той влязъл в тая борба, не е бил сам, че около Христо Ботев по онова време е имало някой, когото той е последвал, приспособявайки общочовешките идеи към българската действителност, превръщайки революционния романтизъм на руското бунтарство в практическа и безпощадна борба на българския революционер за всестранното освобождение на своя народ.

Ясно е, че сред оная тълпа от тайнствени псевдоними, обиколили впоследствие Христо Ботев, които по думите на самите му биографи със своето идейно въздействие „циментирали у него идеята за борба против тиранията, силните на деня и против обскурантите (мракобесниците – б. ред.)“, е трябвало да има някой по-силен и определен от самия Ботев, който турил край на неговата духовна обърканост и запалил в него пламъка на нова вяра, пламъка на безпощадния и праволинеен бунт.

Може ли да бъде Л. Каравелов това лице, или някой от другите, заобикалящи го съмишленици, при отиването му в Букурещ в началото на 1869 година? Сигурно не, защото ние видяхме, че нито борбата на Каравелов със „старите“, нито организирането на собствена революционна група, нито, ако се вярва на Т. Райнов, поканата за съредакторство в замисления от Л. Каравелов орган „Свобода“ – нищо не увлякло Ботев и не могло да го

задържи в Букурещ, когато с помощта на роднината си Хр. Георгиев, той получил учителско място в Александрия.

На 25 март 1869 г. в Букурещ се състояло учредителното събрание на Каравеловата група, на което възможно е да е присъствал и Христо Ботев, а вече на 2 април същата година ние го виждаме в Александрия, където той остава непрекъснато до август, до внезапното си отпътуване в Измаил.

Говорейки по тоя повод с д-р П. Стоянов през 1912 г. във Варна, който при своите изследвания за В. Левски се интересуваше от същия въпрос, ние чуваме от него едно предположение, което ни се видя правдоподобно. Именно от него узнахме за първи път, във връзка с посещението на българските делегати през 1869 г. при М. А. Бакунин в Женева, че след това посещение С. Нечаев, който тогава живял у Бакунин, преминал през Румъния за Русия, ползвайки се от българските връзки, дадени от българските делегати на Бакунин; че в Румъния С. Нечаев се видял с много български революционери и даже с Л. Каравелов, чието писмо до Нечаев той сам видял и чел у Арборе-Раи, руски емигрант в Букурещ, и че следователно няма нищо странно и неочаквано, ако той се е видял и с Христо Ботев, чийто духовен образ ни се струва много приличен на Нечаевия.

Заинтересувани от обстоятелствата на тая възможна среща, ние се обърнахме с подробно писмо до известния биограф на Бакунин – д-р Макс Нетлау, живущ тогава в Лондон, с надежда да получим от него разяснение по този въпрос.

Съдържанието на тоя отговор на д-р Нетлау, който ни потвърждава, че Нечаев наистина в края на юли или началото на август 1869 г. излязъл от Женева с един български делегат, R. Sr., и бил в Румъния, в общи черти е изложено в нашия труд там, където говорим за неговите отношения с Л. Каравелов и за отношенията му спрямо устава на Българския централен революционен комитет.

Както споменахме пак там, тоя отговор на д-р Нетлау е в значителна степен повторение на спомените за посещението на българските делегати през 1869 г. в Женева при Бакунин на единия от тези делегати – Т. Райнов, дадени от него на д-р П. Стоянов за допълнение и разяснение на сведенията, съобщени малко по-рано за същия факт от г-н Стоян Заимов в неговото „Минало“, в „Етюди върху записките на З. Стоянов“ и в сп. „Мисъл“ от 1895 г. кн. VI в статията „Патриотизъм и шпионство“.

За съжаление, в тия спомени непосредствени указания за личната връзка между Нечаев и Христо Ботев ние не намираме, но въпреки това, косвените доказателства за това наше предположение бяха такива, че превърнаха нашите подозрения в пълна увереност.

Всъщност, отхвърляйки най-разнообразните предположения на биографите на Ботев за това къде, как и защо той е бил през август 1869 г., ние от съобщението на неговия собствен брат – Стефан – до Найдено Геров от 11 септември 1869 г. (вж. „Из Архивата на Н. Геров“, кн. I, писмо 77, с. 99) виждаме, че Христо Ботев сам е съобщил тогава на своите близки, че на 13 август т. г. той е бил вече в Измаил. В Измаил в същото това време трябвало да се намира и Нечаев, относно когото Т. Райнов в спомените си съобщава: „С помощта на R. Sr. (втория посетител при Бакунин) Нечаев скоро след това (в оригиналния френски текст на преразказаното от д-р Нетлау – „bientôt après“), през август 1869 г., заминал за Русия през Измаил“.

„Bientôt après“ – това значи на скоро след посещението при Бакунин на българските делегати и заедно с един от тях. Това посещение, както казахме по-горе, е било през юли 1869 г., а отпътуването на Нечаев от Женева, заедно с единия от делегатите през август, по-право, в началото на август, защото като дошли при Бакунин в края на юли, българските делегати престояли при него, както пише Т. Райнов, всичко само „пет-шест дена“.

Това съвпадение на дати и места в писмото на Ботев до роднините му и в спомените на Райнов, прави за нас срещата на Христо Ботев в Измаил със С. Нечаев не само възможна, но даже и неизбежна, и ние сме готови да предположим, че доктор Чобанов, който по думите на Заимов, бидейки за Христо Ботев „нещо повече от другар и приятел“, бил в същото време преведен от Александрия в Измаил, че той сам е повикал при себе си Ботев, като узнал, че в лицето на тайнствения измаилски гост, съпроводен от Женева с един от българските делегати на Българския централен революционен комитет, се криел човек, пред когото тогава благоговееел още Бакунин.¹⁴³

В това си стадий нашата работа за Христо Ботев попадна в ръцете на проф. Ив. Шишманов, който я представи в Българската академия на науките пред събранието на историко-филологическия отдел. И тук, на това събрание, нашето предположение за личната връзка на Ботев с Нечаев се потвърди по най-блестящ начин, защото се оказа, че у един от академиците г-н Н. Начев, който във връзка с неговата работа за миналото на град Калофер се интересувал и от биографията на Христо Ботев, има писмен документ, установяващ не само срещата, но даже кратковременното съжителство на Христо Ботев с Нечаев в Браила, у покойния дядо хаджи Паничков.¹⁴⁴

Тоя документ – собственоръчно писмо на хаджи Димитър Паничков – още на следния ден след споменатото по-горе заседание на Историко-филологическия отдел, беше любезно предоставен от г-н Н. Начев на наше разпореждане, вследствие на което ние имаме сега възможността да дадем в настоящето изложение следния откъслек от него:

„...бяха се наплашили от волонтири (доброволци – б. ред.) – българи във Влашко и никой не ги прибираще, нито приказваше с тях и щом се покаже някой хъш: „върви при дядо си хаджи Паница – вашенци са всички при него, той ще ви храни...“ За това аз ги прибрах на квартира, но Хаджи Димитър и Караджа в моята кошара ношуваха. Аз намирах с какво да ги храня. Попитайте за г-н Бойка Нешев. Лесно вадех турски паспорти за тях. На турското консулство секретарят беше арменец Николаки. Лесно се споразумявахме за паспорт, па и руските социалисти-нихилисти като Нечаев, Петровски, Шапченко и други (вадех паспорти турски, сръбски, че отиват в Русия уж за учение), които имаха седалище в Англия, град Довер, от там пращаха чрез мен до социалисти вестници „Колокол“ и други книги за липованите^{*}, а аз във Влашко бях липован, ходех в липованска църква. Едно време русите подушиха, че Нечаев и Петровски са в Браила, даваха награда 4000 рубли да ги обадят.¹⁴⁵ Един свещеник, мисит^{**} в Браила – Тодорачи – много ме подмами да взема парите и да ги издам, ала не възприех. Извадих им паспорт сръбски за ученици; заминаха за Русия със сръбски паспорт и подир малко ми проводиха 5 наполеона злато с адрес: „Вещи, 5 наполеона“. После писаха на Л. Каравелов да ме пита; получил съм тия пари в една кутия от Швейцария, минаха през много правителства до Браила и на гюмрюка^{***} ги отвориша и много ме изпитваха – „пращах ги на ученик в Цюрих и не го намерили, връщат ми ги“. И тях хранех, бях им оръдие, аз им носех тайни писма в Одеса. На адрес до... Шутунов, с когото говорих (подкапитан). То дълга и широка работа – няма кой да ме пита и да ги слуша.

Това знае Киро Тулешков и когато бях в Одеса, той управляваше печатницата ми в Браила. Те – Киро и Ботев голяма роля играеха и аз се преструвах, че уж нищо не разбирам, че инак за мене опасно беше. „Кога срещнете господин Стоян Заимов, той сега е висока личност, но жал ми е, че господство му има влияние пред г-н Начолов, от когото зависи дано ми се отпуснат поне 10-15 лева пенсийка. Г-н Заимов не пом-

* Липовани – едно от православните отцепнически изповедания на т. нар. „староверци“ или „старообрядци“, отделили се от Руската църква след реформите на патриарх Никон през XVII в. и заселили се в различни части на Румъния, Молдова, Украйна и България. Б. ред.

** Емисар, посредник (рум.) Б. ред.

*** Митница (тур.) Б. ред.

ни ли колко души седяхме на софра у дома да обядваме лозови листа и булгур – хубава манджа! Така и Тулешков и Ботев. Жена ми (бог да я прости) переше ги и готвеше. Ще ви пратя едно писъмце от Ботев, който, като видял Заимов, че бедства в Букурещ, го убедил да го проводи в печатницата ми да издава вестник, когато печатах „Хитър Петър“. И нарекохме „Михал“ и не побързах да му отговоря – Ботев повторно писа, което писмо, ако ти го проводи, да го четеш и да се смееш със съзми“.

В тази част на откъслека от ценното писмо на Д. Паничков, която трябва да се отнесе към август 1869 г., когато Нечаев за пръв и последен път се връща през Румъния в Русия, за да може, според твърдението пред нас на известния руски емигрант Вл. Черкезов, да бъде в Москва на 11 септември същата година, ние намираме, следователно, тези указания: 1) че дошлият от Швейцария в Румъния Нечаев през август 1869 г. е живял известно време у Д. Паничков в Браила в обществото на българските революционери, между които е бил и Христо Ботев; 2) че Нечаев и някой си Петровски, с помощта на Д. Паничков, който се отказал да ги предаде за 4000 рубли на руското правителство, заминали за Русия със сръбски паспорти и 3) че по повод възнаграждението на Паничков, във връзка с неговите разноски за препращането им през границата, те се свързали впоследствие с Л. Каравелов, който през време на престояването на Нечаев в Румъния не е бил, както видяхме по-горе, в Букурещ, но който, което се вижда от по-нататъшните им отношения, е знаел цялата работа и цялото пътуване на Нечаев.

Що се отнася до останалите съобщения на същото писмо, за другите отношения на Христо Ботев, Д. Паничков и браилската емиграция към руските революционери в Довер и Одеса, то тях ние отнасяме към много по-късен период – 1871 и 72 г. – оставяйки, между другото, открит въпроса за второ посещение на Нечаев в Румъния и за новите му срещи с Христо Ботев и Каравелов, на която мисъл ни навеждат спомените на г-н Арборе-Рали, където той предава съдържанието на едно писмо на Нечаев до Бакунин за това как Л. Каравелов живее и работи в Букурещ, издавайки вестника си и набирайки го заедно с жена си Наталия, с какво философско спокойствие те понасят всички лишения и даже предава песента, с която в това време Каравелов се насърчавал – песента за чистата съвест, необходима на бореца за свобода, и за дебалата тояга за подлещите. Оставяме открит и въпроса за по-нататъшните отношения на Нечаев и Каравелов до намирането и пуб-

ликуването на самото писмо на Каравелов, което е видял и чел в Букурещ в г-н Арборе-Рали д-р П. Стоянов, който първи ни съобщи за него.

Ето какво ни съобщи лично г-н Арборе-Рали по този повод: „Писмото на Л. Каравелов до Нечаев, което аз съм показвал на д-р П. Стоянов и на д-р М. Нетлау, дълго се пазеше у мене, но после някой го взе – не помня, д-р Нетлау ли, или Добруджану-Геря^{*}.¹⁴⁶ Това писмо – пет-шест ситно написани листа – строго литературно по съдържание там, където Каравелов очертавал изгледите и състоянието на българската революция и настроението на българското селячество, било пълно с изяснение на редица технически революционни въпроси. Между другото, той подробно разглеждал въпроса за необходимостта от устройството на голяма, тайна печатница на турска територия, в Тулча, която би обслужвала едновременно и българската, и руска революция.¹⁴⁷

Частно пък, връщайки се на въпроса могъл ли е да се срещне Нечаев с Каравелов, както твърдят г-дата Арборе-Рали и Т. Райнов, през август 1869 г. в Букурещ, когато, както видяхме по-горе, Каравелов е бил в Одеса, ние считаме за нужно да изкажем следните съображения. Съобщението, че Л. Каравелов се намирал през август 1869 г. в Одеса, ние черпим, както се каза по-горе, от „Дунавска зора“, брой 44 от 15 октомври 1869 г. В този брой на „Дунавска зора“ е публикуван поздравителният адрес, препечатан от чешкия вестник „Народни листи“, до чешкия народ, изпратен от одеските българи – 15 август с. г. – по случай откриването в Прага на паметника на Ян Хус. Този адрес е подписан и от Л. Каравелов като „българин, живущ в Одеса“. За да бъде този ден в Одеса, Л. Каравелов трябвало да отпътува от Букурещ не по късно от 8-9 август. Приблизително в същото време трябвало да се върне от Женева R. Sr. с Нечаев. Така че Каравелов е могъл да се види с Нечаев за един-два дена към 10 август. Но той е могъл да се види с него и в края на същия месец, след като се е върнал от Одеса, в Браила или Измаил.

Във всеки случай, че Каравелов се е видял през август 1869 г. с Нечаев именно в Румъния, а не в Русия, не в Одеса – това се установява от следните спомени на г-н Арборе-Рали, печатни и ръкописни, а също и от приведените от него думи на Бакунин по този повод: „Скоро след заминаването (на Нечаев), говорил Бакунин на г-н Арборе-Рали, аз получих от него писмо от Русия на дадения му от мене адрес, в което ми известяваше, че благополучно преминал границата, за което му помогнал много българинът

* Константин Добруджану-Геря (род. Соломон Кац, 1855-1920) – роден в Украйна румънски марксист, политик, литературовед, основател на Румънската социалдемократическа работническа партия. Б. ред.

Каравелов, чийто адрес аз му дадох. Това беше единственото писмо, което получих от него до второто му пристигане при мен¹⁴⁸“.

Същото потвърждава и друго възпоминание на г-н Арборе-Рали за С. Нечаев, което той слушал за него през 1870 г., лежейки в Петропавловската крепост в Петербург, във връзка с процеса на Нечаев, от затворения там Ткачов, който съобщил на г-н А. Рали, че когато Нечаев през септември 1869 г. дошъл в Москва, донесъл от Л. Каравелов за московските студенти-българи някакви прокламации. Тях той скрил в книжния магазин на Черкезов в Москва, където служил един от членовете на нечаевския кръжок, когото запознал с Нечаев самия г-н Арборе-Рали, – Успенски. Най-после, в споменаваната от нас неведнъж статия на г-н Арборе-Рали за Бакунин в „Минувшие годы“, ние срещаме още едно доказателство: ...„Мандатът, даден му от Бакунин, а също така препоръките до Л. Каравелов в Букурещ, спомогнали много на Нечаев.“¹⁴⁹

Връщайки се, след разглеждането на всички тези факти, към ония части от цитираното писмо на Д. Паничков, в които се говори за престояването на С. Нечаев в Браила, ние оставаме с убеждението, че в съобщенията на това писмо, без съмнение, има пропуснати неща – пропуснато е да се характеризира ролята на Л. Каравелов по препращането на С. Нечаев през границата и неговите отношения във връзка с това, както със самия Паничков и цялата българска емиграция, така също с Христо Ботев и Нечаев. Като косвено потвърждение на това, че тези връзки са съществували е заявлението на Паничков, че възнаграждението му по паспортите от С. Нечаев е станало посредством Л. Каравелов, който, следователно, бил напълно в течение на всички мероприятия в това направление на Д. Паничков. Същото това писмо по отношение на Христо Ботев изяснява още един важен факт – че срещата му с Нечаев въпреки своята непродължителност съвсем не е била така мимолетна, каквато последният е имал с Л. Каравелов, и че те, според нас, трябвало да престоят заедно под гостоприемния покрив на Д. Паничков не по-малко от две седмици, докато последният приготвял на С. Нечаев и Петровски сръбските паспорти.

Последното ние установяваме на основание факта, че Христо Ботев определя деня на пристигането си в Измаил – 13 август, където той трябвало да свари вече Нечаев; а от споменатото по-горе съобщение на руския емигрант Вл. Черкезов се вижда, че на 1 септември същата година Сергей Нечаев е бил вече в Москва. Това значи, че той е излязъл от Измаил или Браила не по-късно от 25 август и е прекарал, следователно, с Христо Ботев заедно около 12-14 дни.

Присъствието на Христо Ботев в Браила, а не в Измаил, потвърждава още веднъж нашето мнение, че през август 1869 г. той още не е бил учител в Измаил и че той съобщил това на баща си само за да го успокои по отношение своето положение.

Към този период – август 1869 г. – ние отнасяме духовния подем на Христо Ботев, прекратяването на колебанията му и смятаме, че именно тогава личното влияние на С. Нечаев, увличащ и заразяващ хората със своята революционна страст и непреклонност, е направило от Христо Ботев праволинеен революционер. И това поставя пред нас въпроса, на който трябва да отговорим, за да изясним изцяло значението и размерите на духовната метаморфоза у Ботев, която той е преживял по онова време. Въпросът стои така: могъл ли е С. Нечаев за такъв сравнително кратък срок, който той имал на разположение в Браила и Измаил, да стане действителна причина на това превръщане и да наложи на цялата следваща революционна дейност и живот на Ботев този отпечатък, който в Русия отдавна е получил нарицателното име „нечаевщина“. Според нас – да. И за да се убедим в това, достатъчно е да се вгледаме що за човек е бил самият Нечаев.

Сергей Нечаев бил учител в църковното енорийско училище в Петербург, когато за пръв път започналото през 1868 г. революционно движение сред студентството му спечелило широка популярност между студентските кръжоци от тази епоха. По време на безредиците, станали в Петербург през февруари и март 1869 г., С. Нечаев, който бил вече по убеждение ярък анархист-народник, застанал начело на тези вълнения, като се старал да им придаде по възможност по-рязка революционно-политическа окраска. След свършването на вълненията С. Нечаев, който замислил по това време една широка революционна авантюра, се отправил в чужбина и от там, живеейки у Бакунин в Женева, продължавал с прокламации и писма да зове петербургското студентство да не изоставя революционното дело. Възгледите му относно задачите, поставени тогава пред руските революционери и способите за тяхното осъществяване, са изложени в неговите издания, носещи общото заглавие „Народна разправа“. Те поразяват със своята фанатична неотклонност, премахваща всичките рамки на приетия морал. Поразяват със своята безпощадност и със суровия си аскетизъм в името на революцията, като ни напомнят кладите на Инквизицията и гневните проповеди на Савонарола. Съгласно тези възгледи С. Нечаев зовял петербургската младеж към пълно отричане на личното благо; зовял я да обяви революцията заради самата революция. „Изграждането на новото – по думите на Нечаев – е задача на бъдещите поколения; задачата пък на днешното поколение е „да отстранява препятствията, като не щади никого и нищо, и преди всичко да не щади себе си“.

Тази „програма“ на Нечаев потресла даже такива хора като Бакунин и Огарьов, които повярвали за известно време в него.

С тяхната помощ той даже успял да получи за организирането на въстание в Русия фонда от 1000 фунта стерлинги, който бил оставен на А. И. Херцен от някой си Бахметьев – прототип на Рахметов в романа на Чернишевски „Какво да се прави?“ в пълно разпореждане за революционно-обществени цели.

Колкото и слабо да били уведомени българските делегати, дошли през 1869 г. при Бакунин, обаче и те забелязали влиянието, което Нечаев имал по онова време и върху самия Бакунин. По думите на Т. Райнов, тога-

ва Бакунин през цялото време им проповядвал социализъм, нито дума не обелил за анархизма и, възразявайки против образованието и изкуството, извикал: „Защо им е (на българите) да узнаят, че Александър Македонски е живял!“ Обяснявайки това поведение на Бакунин, Т. Райнов забелязва в скоби: „Под влиянието на Нечаев, Бакунин тогава вярвал само в пряката акция и бил разочарован от така наречената теория на революционерите от рода на Утин – в този смисъл трябва да разбираме неговите резки забележки“.¹⁵⁰

Заедно с това, както предава г-н А.-Рали, „увлечен от необикновената енергия (на Нечаев), Бакунин решил да го направи представител на руския клон на всемирния революционен съюз“. Ето какво говори по този повод самия Бакунин на г-н А.-Рали:

„Да въведа Нечаев изведнъж в „Alliance“ аз не желаех, защото тогава аз още не предвиждах да открия в него руски отдел. Затова аз реших да го направя представител на едно особено революционно общество, в което биха влезли от една страна всички негови другари в Русия, а въвн от Русия аз бих бил съединителното звено с всички наши от Международното общество на работниците. За това беше поръчан особен печат с надпис „Alliance revolutionnaire européenne“^{**} и пълномощието, което аз дадох на Нечаев беше подписано лично от мен. С това пълномощно, всъщност лично мое, той замина за Русия. Наскоро след заминаването му, казва Бакунин, аз получих от него писмо от Русия на дадения му от мене адрес с известие, че той благополучно преминал границата и че много му е помогнал за това българинът Л. Каравелов, чийто адрес му дадох аз...“¹⁵¹

Ето с какви думи се отзовава Бакунин за Нечаев в писмото си до Огаръв, даже по-късно, когато окончателно вече се разделил с него:

„Нечаев е един от най-деятелните и енергични хора, каквито аз съм срещал някога. Когато трябва да се служи на това, което той нарича дело, той не се колебае и спира пред нищо и е също така безпощаден към себе си, както и към другите. Ето главното качество, което ме привличаше и дълго караше да търся неговото сътрудничество. Има хора, които казват, че той е просто авантюрист; това не е истина! Той е фанатик, предан, но същевременно много опасен и съжителството с него може да бъде само гибелно за всички... Той е страшен честолюбец, без да съзнава това, защото е отъждествил революционното дело

* Вижте с. 120. Б. ред.

** Европейски революционен съюз (фр.) Б. ред.

със самия себе си; но той не е егоист в баналния смисъл на тази дума, защото много рискува и води мъченически живот на лишения и нечуван труд. Той е твърде опасен, защото ежедневно нарушава доверието и изменя, от което е трудно да се опазим, защото едва можеш да дозиращ възможността от това. Заедно с това Нечаев е сила, защото е грамадна енергия; с голямо съжаление аз се разделих с него, тъй като служенето на делото ни изисква много енергия и рядко я срещаш тъй развита, както в него“.

И по-нататък, когато С. Нечаев, през септември същата 1869 г., като заминал в Русия, пропаднал с първото си революционно начинание,¹⁵² а после за втори път се скрил в чужбина и бил предаден от Швейцария на руското правителство, същият Бакунин писал за него на Огарьов:

„И тъй, старият приятелю, нечуваното стана ... Впрочем, някакъв глас ми говори, че Нечаев, който погина безвъзвратно и без съмнение знае, че е загинал, този път ще извика от дълбочината на своето съществуване, объркано, замърсено, но съвсем не подло, цялата си първобитна енергия и доблест. Той ще загине герой и този път на нищо и никому не ще измени. Такава е моята вяра. Скоро ще видим дали съм прав. Не зная за теб, но мен ми е страшно мъчно за него ... Той беше човек с рядка енергия и когато ние с тебе го срещнахме, в него гореше пламъкът на любовта към нашия беден, забравен народ; него истински го болеше за нашата историческа народна беда.“

И „вътрешният глас“ не излъгал Бакунин. Известно е как Нечаев се държал пред съда; той високо протестираше против явното насилие, чрез което Русия сполучила да добие предаването му от Швейцария и – сочейки портрета на Александър II – викал, „че той не се признава за поданик на този деспот!“ Осъден на каторга, Нечаев бил заточен в Петропавловската крепост, но даже там, в този каменен ковчег, се проявила необикновената сила на неговия характер: постепенно той подчинил на влиянието си войниците и стражарите, които го пазели, и когато през 1879 г. в същия затвор били докарани двама народоволци – Ширяев и Мирски – Нечаев вече могъл да влезе с тях във връзки и да завърже преписка с Изпълнителния комитет на „Народна воля“. Нему били безгранично предани около 20 войници от крепостния гарнизон и той замислил с тяхна помощ грандиозен план не само за своето освобождение, но и за всички други затворени в крепостта. Обаче този план се сблъскал с приготовленията на „Народна воля“ за акта на 1 март. Изпълнителният комитет предложил на Нечаев сам да реши

кое от двете предприятия да се постави на пръв план и той дал гласа си за 1 март, отказвайки се от свободата си; при това Нечаев умее да запази в писмата си най-весел тон и усилено доказвал, че неговата работа няма да загуби нищо с отсрочването, макар че очевидно било обратното. Когато отношенията на Изпълнителния комитет със затворените в крепостта били най-сетне открити, положението на Нечаев дотолкова се влошило, че станало даже невъзможно за него и скоро след това той умрял.

Такъв бил С. Нечаев в живота си и в описанията на Бакунин. Човек, който подчинява другите на своята воля с един поглед, фанатик, който не щади ни себе си, ни другите, живо олицетворение на революцията, който вярва и заставя другите да вярват в неговата непоколебима сила, неуморим борец, готов на всеки риск в името на идеята, и не само на риск, но и на престъпление.

И колкото по-кратки били срещите с него, толкова по-силно впечатление правел той на хората, защото в първите минути той поразявал с целостта на своето настроение, ярка външност, огнена сила на очите и блестяща реч, дишаща непреклонна увереност; и само след като хората поживявали с него, само тогава се проявявала неуравновесеността на неговата натура и парадоксалността на съжденията му. Тогава разочарованието настъпвало сред окръжаващите го и тяхното преклонение се заменяло с негодувание. И хората се разделяли с него, за да не се срещнат вече, но, разделяйки се, все пак оплаквали изчезването на очаровалия ги мираж и горчиво съжалявали за неговата, nepолучила разумно приложение в живота, първобитна енергия и доблест.

И Ботев като поет, като човек с чувствителна душа, при това близък на Нечаев с полученото в Русия революционно възпитание, не е могъл да се не подаде на очарованието на неговия могъщ и красив на пръв поглед образ. В него той видял какъв трябва да бъде истинският революционер. Той не е могъл да не знае, че Нечаев отива в Русия, че отива на борба, която завършва само със смърт, отива, презирайки тази смърт, изпълнен от същото това чувство на неизпълнен дълг пред народа, което само година преди това заставило Ботев да напусне своя дом. И тогава същото това чувство се пробужда в него с нова сила и този път се преработва от съзнанието му в твърдо, като гранит, убеждение, което не оставило вече Ботев до самата му смърт.

И това убеждение, тази нова вяра, поставяща кръст на неговото минало, той излива в силни и поетични образи в своето знаменито стихотворение „На прощаване“, в което като че ли, оправдава целия си по-сетнешен живот.

Там, в това стихотворение, отговаряйки на своята майка, баща и братя на техните покани да се върне при тях, да се отдаде на семейството и мирен труд, той решително отхвърля всичко това, обричайки се на великия подвиг – борба за народна свобода и правда. Не бива да се плаче, да се тъжи загуй, че той, Христо, станал хайдутин, и не само хайдутин, а и бунтовник, а да се проклина черното турско насилие, което застава тях, нещастните изгнаници, да се скитат по тежка чужбина, никому ненужни, никому немил и отвсякъде гонени! Знае Христо, че е мил и драг като първо чадо на майка си, но знае също така и това, че утре може млад да загине, кога трябва да премине с четата си тихия бял Дунав.

Но какво да се прави? ... Друг не може да бъде Христо. Със сърце мъжко, юнашко, го е родила майка му – и това сърце не може да остане спокойно, когато зли турци оскверняват бащиното му огнище и всичко мило и близко.

„Ах, мале – майко юнашка!“ – се обръща той към своята майка, „прости ме и веч прощавай!“ Гласът народен го зове на борба с тирана враг и той е готов да се хвърли като буря насреща му за всичко, що му е „мило и драго“ – „за теб, за баща, за братя“, „за честта, майко, юнашка!“

И само за едно той моли майка си: ако той загине, да не слуша ония, които ще кажат за него: „нехрани-майка излезе!“

Не, тя не трябва да слуша такива, а да запази неговия образ чист и достоен, да разказва на братята му, че той е паднал, загинал затова, че не скланяла глава пред турци. И нека братята му отмъстят тогава на злодеите за неговата смърт, за гибелта му.

Ако ли, майко, не можеш
от милост и туй да сториш,
то, га се сберат момите
пред *нази*, майко, на хоро
и дойдат моите връстници
и скръбно либе с другарки,
ти излез, майко, послушай
със моите братя невръстни
моята песен юнашка -
защо и как съм загинал
и какви думи издумал
пред смъртта си и пред дружина...
Тъжно щеш, майко, да гледаш
ти на туй хоро весело,
и като срещнеш погледът

на мойто либе хубаво,
дълбоко ще ми въздъхнат
две сърца мили за мене -
нейното, майко, и твоят!
И две щат сълзи да капнат
на стари гърди и млади...
Но туй щат братя да видят
и кога, майко, пораснат,
като брата си ще станат -
силно да любят и мразят...
Ако ли, мале, майноле,
жив и здрав стигна до село,
жив и здрав с байряк във ръка,
под байряк лични юнаци,
напети в дрехи войнишки,
с левове златни на чело,
с иглянки пушки на рамо
и с саби-змии на кръстът,
о, тогаз, майко юнашка!
О, либе мило, хубаво!
Берете цветя в градина,
късайте бръшлян и здравец,
плетете венци и китки
да кичим глави и пушки!
И тогаз с венец и китка
ти, майко, ела при мене,
ела ме, майко прегърни
и в красно чело целуни -
красно, с две думи заветни:
свобода и *смърт* юнашка!
А аз ще либе прегърна
с кървава ръка през рамо,
да чуй то сърце юнашко,
как тупа сърце, играе;
плачът му да спра с целувка,
сълзи му с уста да глътна...
Пък тогаз... майко, прощавай!
Ти, либе, не ме забравяй!
Дружина тръгва, отива,
пътят е страшен, но славен:
аз може млад да загина...
Но... стига ми тая награда -
да каже нявга народът:

умря сиромаш за правда,
за правда и за свобода...

В това стихотворение, което се отличава не само със силата на своята експресия, но и по идейна дълбочина, е изложена цялата революционна и идейна програма на Ботев, която се оформила в него, без съмнение, под впечатлението на срещата и разговорите с Нечаев, под впечатлението на неговото заминаване от Румъния в Русия.

Кога е написано „На прощаване“ – това става напълно ясно от гореизложеното. Датата на неговото написване, без съмнение, се отнася към есента на 1869 г. и това се установява не само от направения по-горе анализ на душевните преживявания на Ботев от този период, както и в предишната 1868 г., но и от следното пояснение към събраните съчинения на Ботев, което З. Стоянов дава в своя предговор към последните. Ето това пояснение: „В предисловието на нашата книга „Христо Ботев“ ние бяхме обещали да приложим и съчиненията му на края в същата тая книга. По причина, че тя стана голяма, ние ги оставихме и днес ги издаваме отделно.

Повечето от стихотворенията на поета имат три издания; първо във вестниците: „Дума“, „Свобода“, „Независимост“ и „Будилник“; второ – в особена книга, издадена от самия им автор през 1875 г. в Букурещ, преди той да мине в България, под заглавие; „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова“; и трето издание от Д. В. Манчев в Пловдив от 1880 г.

Във второто издание самият автор е направил някои поправки в своите песни, особено в стихотворенията „Майце си“ и „Към брата си“. Ние туряме и двете, първообразните и поправените, а в ония, гдето се срещат малки изменения, показваме ги в бележка“.

Обръщайки се след това пояснение на З. Стоянов към неговия сборник от произведенията на Христо Ботев, ние намираме в него към стихотворението „На прощаване“ забележка, според която първата му дата – 1868 г. – е поправена от самия Ботев на 1869 г., което напълно потвърждава нашите изследвания. В издадените „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова“, препечатани през 1880 г. в Пловдив от Д. В. Манчев под редакцията на Ботевия брат Кирил, тази дата погрешно е означена 1879 г. Несъмнено това е печатна грешка и трябва да се поправи на 1869 г.

Напълно обективно потвърждение на това, че „На прощаване“ е написано не само през 1869 г., но именно през есента на същата година, когато Ботев вече бил изживял обзелия го душевен кризис и когато той с небивала още енергия се определил под непосредственото въздействие на нечаевските бунтовнически схващания, ние намираме в идеологическата оценка

на това стихотворение в интересната статия на г-н Хаджов „Развой на една идея“, списание „Училищен преглед“, кн. 7-8, от 1915 г., с която ние успяхме да се запознаем едва тогава, когато бяхме напълно завършили собствените си изследвания. Според тази оценка на г-н Ив. Хаджов, „На прощаване“ в сравнение с „Хайдутин“ представлява втори етап не само в поетическото, но и в идейното развитие на Ботев, достигнало висшата си степен в „Жив е той“, публикувано за първи път в 1873 година. И г-н Хаджов допуска като нас автобиографичността на всички тези произведения, в това число и „На прощаване“, отличавайки последното от „Хайдутин“ по това, че в него за пръв път се появяват две разбирания на възпявания от автора герой. За роднините и близките му той все още е само „хайдутин“, който мъсти за тях на коварния турчин; за самия него – автора – това е преди всичко „бунтовник“, т. е. „ратник за политическа свобода“. За самия себе си героят-автор в това произведение е „съзнателен борец за свободата на своя народ, за която и жертва своя живот“. Както пише по-нататък в статията си г-н Ив. Хаджов: „От изтъкнатото до тук става ясно, че в „На прощаване“ занимаващата ни идея се явява усложнена и повече определена откъм своето съдържание: подвигът се дава ясно като момент в борбата за политическа свобода, ясни са подтиците на подвига, както и неговите цели. Деецът на подвига се явява вече съзнателен носител на идеята за свобода и неин вдъхновен служител“. По-високо развитие на тази идея г-н Хаджов вижда в следващото стихотворение на Ботев – „Жив е той“..., в което той вече окончателно „е прозрял в онова общочовешко, което крие в себе си възпяваният подвиг, когото издига и поставя в рамките на общочовешкото“. Що се отнася до дадената фаза на неговото идейно развитие, което се представя от специално интересуващото ни стихотворение „На прощаване“, то по този повод г-н Хаджов казва: „Съдържанието на стария образ – на хайдутината – се попълня (в това стихотворение) с нов елемент – на бунтовника. Значи, образът, ако можем така да се изразим, се одухотворява, като се представя вече служител на една идея, изработваща се като тежнение на момента – борба за свобода и правда. В тази формулировка на идеята е ясно влиянието на Русия и нейните свободолюбиви веяния от времето на 60-те години. Самата дума „права“ в тази ѝ форма, със съдържанието и значението, що има в Ботйовото творение, може да дойде само от Русия“. Това твърдение на г-н Ив. Хаджов е особено ценно за нас, свързвайки неговата оценка на идейното съдържание „На прощаване“ с нашето предположение, че тласъкът за написването му е бил даден на Христо Ботев от С. Нечаев – един от най-типичните изразители на „руските свободолюбиви веяния“, но не на 60-те години, както

пише г-н Ив. Хаджов, а на 70-те, идейното различие между които е твърде голямо, за да бъде позволено смесването им.

В края на август 1869 г. С. Нечаев напуска Браила и заминава за Русия по революционна работа, а Христо Ботев, което личи от писмата на Хр. Георгиев в архивата на Н. Геров, се връща в Измаил и там от 10 октомври 1869 г. постъпва като учител.¹⁵³ Съобщавайки за това на Н. Геров, Хр. Георгиев споменава между другото, че писмата за Ботев той препращал в Измаил до г-н Шопов, чието име, като роднина на Ботев, ние срещнахме вече в спомените на Г. Смилов, когато той разказва, че именно този Шопов през 1866 г. е могъл да нареди Христо Ботев учител в румънска Бесарабия, в с. Задунаевка, Измаилски окръг. Следователно, много е възможно и сега, през 1869 г., същият този Шопов, който благодарение на своето милионерско положение се ползвал в Измаил с голямо уважение, да му е помогнал да получи учителско място този път даже в самия Измаил.

Че това място е било по-добро, че измаилската община е била богата и не е могла да не плати на Ботев цяла година заплата, както пише З. Стоянов, в следствие на което уж той, напускайки внезапно Измаил на 11 май 1871 г., бил принуден с хитрост да вземе изработените си пари от богатите измаилски съотечественици¹⁵⁴ се вижда от това, че Христо Ботев дотогава го е ценил сам, че даже се отказал да го промени за мястото в Карлово, България, което му издействал Н. Геров.¹⁵⁵

Обаче по-доброто място, получено от Ботев, и учителското поприще в Румъния, за което той така мечтал през изтеклата година, преди да се срещне с Нечаев, като за единствен начин да запълни своя живот, сега вече не го удовлетворявали. И в Измаил той вече не се ограничавал само с интересите на местния български колониален живот и дребнави заяждания с измаилските „чорбаджии“, както в Александрия, а напротив, възобновил революционните си връзки с цялата емиграция и особено с Л. Каравелов и неговата революционна група. И когато в края на 1869 г. било „свикано главното събрание на представителите от всички други комитети из България в Букурещ“ и „изработеният по-напред от Комитета“ устав бил поднесен като проекто-устав на събранието, което го гласувало и в окончателна форма приело в заседанията си от 10 до 25 декември с. г.¹⁵⁶, – на това събрание в Букурещ бил и Христо Ботев, за което свидетелства един от участниците в него – Н. Обретенов.¹⁵⁷

„Товага – съобщава г-н Обретенов – за пръв път аз се запознах с Христо Ботев, който по това време беше дошъл от провинцията в Букурещ и не се бави дълго време в него. На заседанията, които се състояха в хотел „Дачия“, в канцеларията на Д. Ценов и в редакцията на в. „Свобода“, издаван от Л. Каравелов, Христо Ботев не присъства и аз го видях само в писалищната стая на Л. Каравелов, където той беше заедно с Олимпий Панов. Там заедно приказвахме по всичките комитетски работи и изглеждаше, че Христо Ботев е напълно в течението им.“¹⁵⁸

На това събрание, както изглежда, е станало генералното сражение между привържениците на бунтарския проекто-устав, които възприели поправката на Нечаев за образуването на Временно българско правителство с диктаторски пълномощия, и привържениците на Каравелово-Бакуниновата програма, което свършило с приемането на компромисни програма и устав, с избор на задграничен централен комитет и учредяване на вътрешно българско правителство, при което самата програма и устав били приети условно, временно, до утвърждаването им от ново пленарно събрание от представителите на вътрешните организации, след предварително обсъждане и плебисцит на последните взети решения.

Характерът на компромисните изменения в основните законоположения на българската революционна организация, направени на това събрание, най-добре личи от самите документи, отнасящи се до последното – от устава и програмата на БРЦК, издадени след събранието в специална брошура с дата „Женева 1870 г.“, и в пояснителната статия към нея, издадена също в Женева в същата 1870 г. и пусната с подписа на БРЦК; статия, за която няма съмнение, че принадлежи на каравеловото перо, озаглавена „Български глас“.

По въпроса къде в действителност са печатани, както програмата с дата Женева 1870 г., тъй и брошурата „Български глас“ със същата дата, и до сега всички български историографи, разчитайки на твърдението на съвременниците – най-много на Кириак Цанков и Стоян Заимов – са били твърдо убедени, че и програмата, и брошурата са издадени от Л. Каравелов в самия Букурещ през 1872 г., при което указанието „Женева 1870 г.“ било направено от него уж да скрие от турските шпиони мястото на Централния революционен комитет. Тенденциозните показания по този въпрос на съвременниците, които не се стесняват да извратят публично в печата по партийни съображения историческия факт, днес вече могат да се признаят за несполучливо покушение върху чистотата на историческото безпристрастие. Като съпоставяме всички споменати вече обстоятелства,

предшествващи появяването в Букурещ на печатаната във вид на брошура революционна програма, а именно преговорите на българската делегация с Бакунин през 1869 г., престояването на С. Нечаев същата година в Румъния, пътуването на самия Каравелов през 1870 г. в Женева и публикуването на първоначалната революционна българска програма в утинското „Народно дело“, ние твърдим, че програмата, издадена във вид на брошура, и брошурата „Български глас“ са издадени и печатани също в Женева и че датата им – 1870 г. – е действителна.

В каква печатница в Женева са могли да се отпечатаат тези български издания, имало ли е специална българска печатница, или една от руските емигрантски, снабдена за изпълняване поръчките на българските революционери с български шрифт – по този въпрос непосредствени указания от онова време не са останали. Но тъй като на съвременниците от тази епоха не било известно съществуването на специална българска печатница в Швейцария, то ние сме в правото си да предположим, че българите са ползвали някоя от руските печатници. И като потвърждение на това наше предположение може да служи фактът, че още в началото на 60-те години от миналото столетие в Женева е била устроена от руските емигранти голяма образцова печатница, в която, между другото, се печатал Херценовият „Колокол“ и която изпълнявала поръчки на всевъзможни славянски диалекти. В бр. 2 на руското приложение към „Колокол“ от 1 февруари 1868 г., ние намираме за това следното обявление:

ОБЯВЛЕНИЕ

„Обръщаме особено внимание на читателите си, че Свободната руска печатница в Женева приема, извън поръчките за печатане на руски, поръчки на полски, сръбски, френски и английски езици. Печатницата е снабдена с нови шрифтове и може да отговаря не само за точното и красиво изпълнение, но и за сравнително по-евтината цена на поръчките.

Подробна тарифа за цените на печатането на различните езици и на различна хартия желаещите могат да намерят в печатницата L. Czernicki Pré-l'Evêque, 40 Geneve.“

Изглежда, че през 1868 г. тази печатница е нямала още нужда от български шрифт. Обаче, когато през 1870 г. в нея, както предполагаме, са постъпили поръчките на Л. Каравелов, лично дошъл тогава в Женева, не е било много трудно да се допълни асортиментът от славянски шрифтове с няколко български юсове. Корекцията на българския текст са могли да направят в

Женева, както самият Л. Каравелов, тъй и всеки от учащите се или живущи в този град българи студенти или емигранти.

Като сравняваме тази, печатана във вид на брошура през 1870 г. в Женева, програма с първоначалната програма от 1869 г. и с проекто-устава, ние виждаме в нея някои значителни изменения, които имат характер на приспособление и отстъпка към нивото на тогавашната среда и смекчаване на твърде общите и радикални формули. Там въпросът за бъдещето управление на свободния народ не се предрешава като форма на демократическа република, а се оставя неопределен „до онова време, дорде българското освобождение не стане дело свършено“ (т. 1). По въпроса за отношенията със съседните народи в лозунга „югославянска или дунавска федерация из свободни земи“ са зачертани двете прилагателни „югославянска“ и „дунавска“ (т. 3). Изоставена е първоначалната представа за тази федерация, като за нещо „цяло“, подобно на „Швейцарския съюз“, а напротив, подчертано е само, че в бъдеще „всяка народност, както и всеки човек, да запази своята свобода и да се управлява по своята воля“ (т. 5). Силно е смекчено и отношението към чорбаджиите. То вече не е като принципно признаване на всички български чорбаджии за народни врагове, които трябва да се преследват навсякъде и всякога, а се утвърждава, че такива врагове ще се считат само тези „български изроди и чорбаджии, които пречат на народната ни цел“ (т. 8).

По-нататък, по отношение на това да не се работи ни с едно деспотично правителство, макар то да се състои от наши кръвни братя, положението е сведено само до споменаване на турското правителство и на тези турци, „които го подкрепят и бранят“, при което особено е подчертан изразът, че „ние не въставаме против турския народ“ (т. 10).

И най-после, по отношение на това кой да се счита за съюзник на българското дело, е зачеркната първоначалната социално-икономическа база, по която линията на сътрудничеството се установява по понятията „тежък труд“ и „бедни народи“, толкова бедни, колкото „сме и ние сами“, а се поставя друга, политическа и утилитарна – „ние считаме за приятели всичките народи и народности, които съчувстват на нашето свещено и човешко дело, без да гледаме на вяра и народност.“ (т. 10)

Това са, така да се каже, изменения от първи род. Измененията от втори род – това са усилването на революционната тактика и усвояването от нея принципа на непримиримост по въпроса за самата организация на борбата за осъществяването на приетата програма. В този смисъл онази точка от първоначалния проекто-устав, че към оръжие ще се прибегне само в краен случай, сега се заменил с категоричното заявление, че за да бъде

изпълнена тая цел (указана в т. 1 на поправената програма, като освобождаване на България „чрез революция морална и с оръжие“), се позволява всяко средство – пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт и пр.“ (т. 2).

И най-после, изменения от трети род, като че ли допълващи предишните, са вмъкването в тази програма на три цели заключителни точки от проекто-устава, които са имали, както изглежда, значение да примирят с всички направени изменения лицата, които са могли да останат недоволни от тях.¹⁵⁹

Тези три точки и забележките към тях са следните:

1. Централният революционен български комитет в името на всички ония, които са го избрали, упълномощили и овластили, уверен в своята тайна полиция и в силата на нейното оръжие, прогласява:

Само Централният български революционен комитет има длъжност да даде знак за общонародното въстание, а друг никой няма никакво право да издава революционни прокламации и да буни народа без знанието на Българския централен революционен комитет.

2. Никой от българските войводи или чорбаджии няма право да представлява българския народ пред другите народности или да прави уговорки с тях без знанието на Централния комитет.

3. Никой няма право да съставя какъвто и да е революционен комитет без знанието на Централния комитет.

ЗАБЕЛЕЖКА

Настоящият устав се нареди, одобри и потвърди с общото съгласие на упълномощените представители от частните Български революционни комитети и ще трае до захващането на революцията, когато, с общото съгласие на централния и частните комитети, ще се измени според обстоятелствата. Когато се захване революцията, то БРЦК ще свика депутати от всичките частни комитети, за да нареди друго устройство. С една дума, тогава силата на тоя устав пада и се заменя с друг военен закон, когото войводите, със съгласието на централният комитет, ще наредят според обстоятелствата.

Нека ни помага Бог и нашата мишница! Напред!

От това колко силно Л. Каравелов преди приемането на разгледания по-горе устав в края на 1869 г., а също и след това, през 1870 г. в своята брошура „Български глас“, издадена едновременно с устава в Женева, е подчертавал верността на своите предишни идейни позиции; от това как е защищавал в нея Л. Каравелов тези свои позиции, навеяни му от оная духовна близост към обществените течения в Русия през 60-те години и социално-полити-

ческите възгледи на А. И. Херцен, който, както е известно, се разделил в 70-те години на XIX век с М. Бакунин, от това най-после колко рязко след две години Л. Каравелов прекъснал преписката си с Бакунин, Огарьов и Нечаев, а след година и половина и с Христо Ботев – ние заключаваме, че нито личността и възгледите на С. Нечаев, нито разделилите се по-късно от него идейни приятели Бакунин и Огарьов са оказали някакво влияние на Л. Каравелов. Съвършено по друг начин, както видяхме в миналата глава, се отразило това влияние върху Христо Ботев, а посредством него и върху подготовения вече да възприеме нечаевските идеи от дружбата си с Д. Косовски (Общи) Васил Левски и оная революционно настроена младеж в България, която се групирала около тях. Първото следствие от нечаевската агитация в Браила е бил този проекто-устав, който те са представили през декември 1869 г. пред Общото събрание на революционните делегати в Букурещ. Решенията на годишното събрание в Букурещ на Временното правителство през март 1871 г., с които революционната организация признавала и постановила да се провежда в живота като средство за борба „черният терор“ и експроприацията, а по-нататък – комунистическата агитация и връзките на Христо Ботев с руската емиграция в Браила, Измаил и Галац, а в България – рязката агитация между вътрешните комитети от страна на Левски за социален бунт и за връщане от компромисната програма на 1869 г. към проекто-устава, всичко това е по-нататъшно естествено развитие на тези начала, които били лансирани от С. Нечаев между българската революционна младеж през времето на неговата лична, къса по време, но мощна по сила агитация в Браила.

И когато, както предава г-н Арборе-Рали, през 1870 г. С. Нечаев съобщава на Бакунин радостната вест (откъде съобщава – това е неизвестно), че в Букурещ се е образувал и приел проекто-програмата, изработена от Бакунин, Български централен революционен комитет, това в същност не отговаряло на действителността. Временно тържествувал Нечаев, възгледите пък на Бакунин били потъпкани и сподавени, както от възгледите на самия Л. Каравелов, тъй и от представителите на самата България, които искали по-практическа и активно-революционна програма.

Но и победата на Нечаев не била дълга. Подложена на плебисцит в 1871-72 г. в самите организации в България, програмата на Българския централен комитет била отново смекчена още повече в нейната идейна част, нейната тактика приела още по-ограничено съдържание – непосредствена подготовка на въстание, но въстание чисто политическо; и в края на краищата тя била утвърдена, както ще видим по-долу, в такава форма, коя-

то много малко напомняла първоначалната програма на Бакунин и нямала нищо общо с проекто-устава.

През цялото време, докато се извършват въпросните промени с програмно-уставните перспективи на българското революционно движение, Христо Ботев си остава до руската граница на Дунав. Върнал се от букурещкото събрание към края на 1869 г. обратно в Измаил, той остава там като учител, до м. май 1871 г.

Впрочем, ако се вярва на неговите биографи, през лятото на 1870 г. той прекъсва учителската си дейност в Измаил и отива за няколко месеца на някакъв пустинен остров на Дунав, между Измаил и Тулча, където прекарва ваканцията си сред природата в една рибарска хижа, в съжителство с дошлия при него тогава неизвестно откъде тайнствен „Иван Иванович“, руски емигрант, негов познат, като че ли още от Русия.

Търсейки действителното име на последния, ние попаднахме на сведения за двама руски емигранти, които прекарвали впоследствие целия си живот в Румъния и от които единият даже умрял в Тулча. Ние допускаме, че един от тях е бил самият този „Иван Иванович“. Обаче, без да знаем точно времето на тяхното емигриране от Русия в Румъния, ние не можем да поддържаме категорично своето предположение и го предоставяме за изследване от страна на бъдещите биографи на Христо Ботев. Първия от тия емигранти ще наречем Иван Иванович Феодоров, принуден да избяга за принадлежността си към някаква секта (неговият син д-р Ив. Тодоров и досега живее в Варна), а втория – д-р Петър Александров (истинската му фамилия Ивановски), руски бакунист, бунтар, който крил дълго време след емигрирането си от Русия истинското си име и живял в дунавската делта при липованите така, както живеят обикновените рибари. Там той се криел, докато през 1876-77 г. руските войски се намирали в Румъния, и едва през 1878 г. се преселва в Тулча, заявява за своите лекарски познания, държи изпит в Букурещ, който му дава право на практика в Румъния и остава в Тулча до края на живота си. По-късно го посещавал от време на време Вл. Г. Короленко, жената на когото е негова сестра. Той бил през цялото време в другарски връзки с останалите да живеят в Румъния руски емигранти З. К. Арборе-Рали и К. Добруджану-Геря.

За съжаление нашите разпитвания на последните за това дали някой от двамата – Феодоров или Александров-Ивановски – не е могъл да бъде този „Иван Иванович“, който е бил с Христо Ботев в дунавската делта през лятото на 1870 г., не дадоха никакви резултати, защото, макар те и двамата да са познавали тия хора, обаче дошли в Румъния много по-късно от тях. Те не са ги питали за Ботев и за това кога и как са попаднали в Румъния.

И тъй, кой е бил този „Иван Иванович“ и случайно ли се е срещнал с него в дунавската делта Христо Ботев, който, по думите на някои биографи, го познавал като че ли от по-рано – това си остава и до сега неизвестно. Но присъствието в дунавската делта на руски емигрант в това време може да бъде обяснено много лесно, тъй като на руските бунтари не била чужда и по-късно мисълта за революционна работа между липованите,¹⁶⁰ а в това време, както видяхме от писмото на дядо Паничков, руските социалисти даже му изпращали специална литература за тях.

Вършил ли е при това Христо Ботев, както пишат някои от неговите биографи, агитационна работа между тия липовани и цигани – това също си остава неизвестно, и ние в края на краищата знаем само това, че през есента на 1870 г. Христо Ботев заема отново длъжността учител в Измаил, където заедно с него се преселил и приятелят му Иван Иванович.

Обаче преди връщането си в Измаил, Христо Ботев, както изглежда, възобновява отношението си с браилската и галацка емиграция и поддържа живи връзки с Л. Каравелов. Ние не знаем откъде г-н Ив. Клинчаров, като говори за този период от живота на Ботев, научва, че през 1870 г. браилската емиграция пратила Ботев като делегат за сбирката на „Книжовното българско дружество“, където „се срещнал... с Каравелов и се разбрали“.¹⁶¹ Нито по какъв повод е станала тая среща, нито в какво Ботев и Л. Каравелов тогава са „се разбрали“ – нищо от това г-н Клинчаров не ни обяснява, а напротив, към своето съобщение за изпращането на Христо Ботев в Букурещ от браилската емиграция прибавя характерното „чини ми се било“, по повод на което г-н Н. Милев в своята академическа рецензия за труда на г-н Ив. Клинчаров, справедливо забелязва: „а нам ни се чини, че история по този начин не се пише“.¹⁶² Въобще никакви данни за това, че Христо Ботев през това време, 1870 г., е ходил в Букурещ и лично се е срещал с Л. Каравелов, ние не намерихме¹⁶³ и предполагаме, че хипотезата на г-н Ив. Клинчаров за делегирането на Христо Ботев там от страна на „браилската емиграция“ произлиза от недостатъчното обяснение, което той дава на откъслечните сведения за това, че Христо Ботев действително е бил през това време, в края на юни и юли 1870 г. и в Галац, и в Браила, вземайки участие при обсъждането от тамошната емиграция на общото политическо положение на България и задачите на революцията, и поддържал, наистина, оттам енергична преписка с Л. Каравелов като сътрудник на „Свобода“! Изучавайки този въпрос, ние прегледахме броевете на каравеловата „Свобода“ и в потвърждение на нашите предположения намерихме следното:

От 15 юли 1870 г. в бр. 34 до бр. 38 на „Свобода“ ние виждаме на страниците му едно след друго няколко стихотворения на Христо Ботев, пуб-

ликувани за първи път с инициали „Х. П-в“. Тия стихотворения са: „Майце си“ в бр. 34 на „Свобода“, „Към брата си“ в бр. 36, „Елегия“ в бр. 37 и „Делба“, посветена от Христо Ботев на самия Л. Каравелов, в бр. 39.

В същото време и в същия брой на „Свобода“, където е поместено стихотворението „Майце си“, е публикуван без подпис един позив на галацката и браилска емиграции „до Българския революционен комитет в България“, озаглавен „Да се разберем“. Тук привеждаме най-характерните места от него.

До Българския революционен комитет в България

ДА СЕ РАЗБЕРЕМ

„Ние показахме и делом това, щото говорим словом – **Свобода или смърт**“.

Братя! Като виждаме, че сте останали крайно оскърбени от познатите глупави, нечовешки и небългарски постъпки на някои частни лица, които живеят днес в Румъния, по причина на смътното решение на Черковния въпрос и нападат жестоко против всички румънски българи, то ние считаме за света длъжност да ви отговорим и братски да ви открием истината.

Ние правим това, за да не се случат между вас и нас втори път разногласия, неспоразумения и изобличения. В това време, когато вие викате против нас (румънските българи), то казвате, че ние живеем в свободна конституционна земя, че можем да говорим, да пишем, да желаем и да изказваме своите убеждения свободно и няма кой да ни кара да работим против съвестта си и да говорим това, което не чувстваме, и че ние сме длъжни да ви научим как да се борите с нашите общи душмани и как да изобличавате техните злодейски дела. Наистина, глупаво би било, ако ние се откажем от това и ако речем, че всичко, което говорите, не е истина; но и тук можем да кажем, че съществуват някои изключения. Ние сме вече доказали с дела, че сме готови да извършваме своите обязанности, т. е. да направим това, което вие също мислите да извършите; ние доказахме, че не се боим от нищо и от никого и сме готови да леем своята кръв за своето отечество до тогава, дорде тая българска кръв тече по жилите ни и дорде в ушите ни звънтят българските ридания...

...И така молим ви да бъдете осторожни и да не давате значение на простите слухове; да бъдете внимателни и да не давате значение на това, което са прави от частни лица и никога да не мислите, че румънските българи съчувстват на гнилото турско правителство... Помнете

само това, че първата пушка пукна и първата сабя се извади от румънските българи, които така също казаха и първата дума: „Свобода или смърт“.

Знайте така също, че вашите братя, каквото и да захванат да работят, то за всичко ще се допитат до вас и за всяко едно нещо ще искат вашето съгласие...

Ние, румънските българи, всякога ще вървим напред и ще ви показваме пътя; а от вас зависи да турите основание на българската свобода, т. е. ние ще ви начертаем плана, а вие ще извършите самото дело. Нашата длъжност е да вървим напред и да търсим своята свобода, а правдата винаги ще победи неправдата, светлината всякога ще надвие над тъмнината, а умът – над тъпоумието.

Ние трябва да си гоним светата цел с постоянство, ревност и твърда воля... Против твърдата воля ни една сила не може да устои... Нам ни е твърде драго, като гледаме вашите умни постъпки и ръкопляскаме на твърдото ви постоянство за всяка една народна работа. Ние се надяваме, че скоро лично ще ви изкажем своите радости и ще ви кажем „добра среща“ на бойното поле; надяваме се скоро да паднем във вашите обятия и да съединим силите си против нашия общ душманин:

„Свобода или смърт“, мили наши братя, и добро виждане.

Галац, 30 юни 1870 г.

От българската емиграция в Галац и Браила

Дали този позив е написан от самия Христо Ботев ние ще оставим да решат ония, които по-добре от нас ще могат да вникнат в духа на неговия език, но това, че в него се изказват редица мисли, а главно това настроение, което преди година намери такъв силен израз в знаменитото Ботево стихотворение „На прощаване“, ни заставя да мислим, че Христо Ботев не е могъл да не бъде на това събрание, на което се е съставял този позив и да не е взел участие в редактирането му.

Съобщението на г-н Ив. Клиничаров, че по онова време отношенията на Христо Ботев с българската емиграция и с Л. Каравелов са продължавали, е толкова очевидно, тъй като ние вече го срещнахме в Букурещ „в курса на всички комитетски работи“ през време на генералното събрание на българските революционери на 25 декември 1869 г., когато се утвърждавал уставът на Българския централен революционен комитет.

И характерът на тия отношения изпъква най-ярко в поместеното в „Свобода“ Ботево стихотворение „Делба“, посветено на Л. Каравелов, в което той подчертава еднаквостта на своите убеждения и чувства с тия на Л.

Каравелов и завършва своето обръщение към него с пламенния ободряващ призив:

Напред сега с чувства и мисли
последната делба да делим:
да изпълним дума заветна –
на смърт братко, на смърт да вървим!

През есента на 1870 г., както казахме вече, ние виждаме отново Христо Ботев учител в Измаил, където той се върнал след свършването на ваканцията, заедно с тайнствения си другар „Иван Иванович“. Тук, по думите на Захари Стоянов, Ботев се променя съвсем външно и от дългокос комунист от пустинния дунавски остров, който презира всички условности, се превръща едва ли не в млад светски човек – води открит живот, облича се добре, посещава постоянно своя роднина богаташ Георги Шопов, влиза в богатите български къщи в Измаил и въобще става предмет на внимание и уважение от страна на цялото местно общество.

Вземал ли е участие през това време в работите на българската революция Христо Ботев, продължавал ли е да развива сред българската емиграция в Измаил мислите и идеите, които току що били изказани в позива на галацката и браилска емиграция и в неговото собствено стихотворение „Делба“, поддържал ли е писмени връзки с Л. Каравелов и продължавал ли е да сътрудничи в „Свобода“ – това ние не знаем, но че въпреки своя открит и като че ли разсеян живот в Измаил, той продължава да работи над осъществяването на тия неизвестни и тайнствени планове, които в това време прокарвал в живота Л. Каравелов – това се вижда от следното:

През август 1869 г. С. Нечаев, както казахме по-горе, се върнал в Русия по революционна работа. Оттам още през декември с. г. той избягва отново зад граница, в Швейцария, с чужд паспорт, придружаван от известната революционерка г-жа Александровска.

След пристигането му в Женева, в Париж умрял А. И. Херцен (9 януари 1870 г.), за което Л. Каравелов съобщил веднага чрез „Свобода“ бр. 13 от 22. I. на българските другари. И тогава С. Нечаев възобновява преписката си с Л. Каравелов, която продължава, както посочихме, до 1872 г., когато Л. Каравелов, който кореспондирал едновременно, както съобщава в спомените си Т. Райнов, и с Бакунин, и с Огарьов, прекъсва свършено и с тримата. От съдържанието на писмото на Л. Каравелов до С. Нечаев, съобщено ни от г-н Арборе-Рали и цитирано от нас преди малко, се вижда, че Л. Каравелов, който стоял вече начело на образувания от него Български централен революционен комитет, все още продължава да се съветва с него по редица технически въпроси, които били във връзка с неговата дейност и предполагал да продължава да работи в тясна връзка с руските революционери, с хода на руското освободително движение. Характерно е, че именно

Л. Каравелов разглежда подробно в това писмо въпроса за уреждането на турска територия, в Тулча, на една голяма тайна печатница, която би обслужвала едновременно нуждите на българската и на руската революции.

Знаел ли е Христо Ботев в това време за тия планове и за връзките на Л. Каравелов с Бакунин и Нечаев? Ние не се наемаме да твърдим това, но което е несъмнено, което напълно ясно следва от всички смътни сведения, които ни дават биографите на Ботев за този период от неговия живот – 1870-71 г., – когато той е бил учител в Измаил, е, че през това време неговият живот далеч не се е ограничавал с живота на млад светски човек. Напротив, близостта на Измаил и Христо Ботев до руската граница, неговите несъмнени връзки още от Браила с дунавски контрабандисти и т. н. правят този пункт твърде важен за руската революция, а самия Христо Ботев и неговия тайнствен съжител „Иван Иванович“ – негови пазители. В тия загадъчни връзки, които са съществували тогава между Христо Ботев, Иван Иванович и преминаващите през Измаил ту в Русия, ту от Русия неизвестни лица от руски, украински и полски произход, биографът на Ботев Захари Стоянов придава особено значение на тогавашния учител в еврейското училище в Измаил, с когото Ботев уж тъй се сдружил и толкова много го обичал, че не го наричал иначе освен „ангелска душа“.

За съжаление, както говори същият Захари Стоянов, „както за него, така и за Иван Иванович, за Флореско*, когото читателите ще да срещнат по-нататък, Христо Ботев не искал да говори по-подробно. Няма съмнение, че тия са били хора нелегални, за тежко престъпление избягали от своето отечество Русия, така щото и имената си скрили. А кое е най-тежкото престъпление в Русия? Социализмът, конституционализмът и всички въобще хора, които желаят да се промени в тая държава татаро-монголската система. Дали тия Иван Иванович, Флореско и други още, повечето малоруси, които са се явявали при него от време на време, са били военни, учени, студенти и пр., тая тайна била известна само Ботйову, който я занесъл със себе си в гроба“ (Захари Стоянов, с. 147).

С тия нелегални хора, които са могли да изпращат при Христо Ботев и лично известният му С. Нечаев, и М. Бакунин чрез Л. Каравелов, той пре-

* Други източници сочат, че под имената Флореско и Главко в Галац е живял руският революционер Н. Ф. Меледин, който бил арестуван през май 1872 г., но не е бил изпратен в Русия, а е останал в Румъния и даже е служил като помощник началник на станция Галац до 1879, когато получава разрешение да се върне в Русия, ако се предаде в разпореждане на полицията. Вижте *Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев, 1927-1934.* – Б. ред.

карвал цялото си време в Измаил, свободно от училищни занятия, когато не трябвало да бъде в местното общество. И трябва да се мисли, че всички тия връзки на Ботев с руските революционери, работата му да ги обслужва по дунавската граница и в Измаил, били известни на Л. Каравелов и влизали в общия план на дейност в полза на руската и българската революции, който бил установен по взаимно съгласие между Л. Каравелов и Христо Ботев от една страна и М. Бакунин и Нечаев – от друга.

И ако това е било действително тъй, излиза, че „светският“ начин на живеене, усвоен от Ботев в Измаил, е бил породен не толкова от пробудилата се в него нужда от известен комфорт, колкото от изискванията на обикновената революционна конспирация.

За да разберем какви причини са заставили Христо Ботев да напусне съвършено неочаквано Измаил през пролетта на 1871 г., 11 май, ако вярваме на Захари Стоянов – оставайки и учителското място, за което, както видяхме, той толкова държал, ние трябва да хвърлим макар най-общ поглед върху тези събития, които се извършвали тогава както сред българската емиграция в Румъния, тъй и в самата България.

Годините 1870-71, както е известно, са били време на разцвет на апостолската дейност в България на В. Левски, Ангел Кънчев и Общи. Подготовката на вътрешната организация под ръководството на Л. Каравелов от Букурещ вървяла бързо и успешно. Те обикаляли непрекъснато цяла България, създавали нови връзки, възобновявали старите, събирали средства, устройвали частни революционни комитети и т. н. През март 1871 г. се състояло в Букурещ първото годишно събрание на цялото временно българско правителство, което според избора на учредителното събрание през 1869 г. се състояло от Л. Каравелов, Христо Големият, В. Левски, Д. Общи, А. Кънчев и П. Хитов. Както съобщава Стоян Заимов в неговата биография на Левски, на това събрание, освен посочените лица, присъствали също и председателят на Ловчанския български революционен комитет Марин поп Луканов и завеждащият границата Н. Обретенов от Русе (Стоян Заимов, „Биография на В. Левски“, с. 113).

Това събрание, под давлението главно на В. Левски, А. Кънчев и Общи, решило, както казват българските историографи, да се измени, да се направи много по-бойна революционната тактика в България, като признало необходимостта от политическия терор и политическата експроприация.

И тогава с подписа на двете учреждения – Временното българско правителство и Централния революционен комитет в България – това събрание пуска едно писмо за изнудване с дата 10 март 1871 г., което след това, преписано в десетки екземпляра от самия него, В. Левски пръска по

цяла България. Новата тактика, приета главно с цел да бъдат заставени българските първенци-чорбаджии да почувстват силата на революционната организация и необходимостта да я поддържат по възможност най-широко, предизвикала, разбира се, негодуванието на мнозина. Даже между самото Временно българско правителство по повод на нея изглежда нямало нужното съгласие. Това несъгласие, както личи главно от писмата на В. Левски до П. Хитов и пloeщци*, публикувани от г-н Д. Страшимиров в неговия „Архив на Възраждането“, се усилвало още повече от бунтовническата пропаганда, която въпреки Букурещ и несъмнено без участието на Л. Каравелов, водили тогава В. Левски, А. Кънчев и Д. Общи в самата България.

Както посочва в своите спомени Ив. Марковски, В. Левски, който се върнал след мартенското събрание през 1871 г. от Букурещ в България, започнал да провежда в Ловеч и Троян не тази програма и този устав, които били приети официално на Общото събрание през 1869 г. и публикувани в женевското издание от 1870 г., а онзи проекто-устав, който ние приписваме на съвместното творчество на Нечаев и Ботев и който пропаднал на това събрание. Този проекто-устав, наречен „Наредби и пр.“, В. Левски заръчал да препишат от неговия ръкопис през есента 1871 г. в Троян, както казва Марковски¹⁶⁴, членовете на троянската организация Бочев и Х. Калчев за троянския комитет и за Общото комитетско събрание. Екземплярът, написан от ръката на самия Левски, който се отличава от троянските копия по това, че в него една част от точките са отделени от общото съдържание на „Наредбата“ и са поставени най-напред, под заглавие „Уставо-проект“, бил оставен от Левски в самия Ловеч, а сега се пази в музея на Възраждането в София. Изглежда за тия троянски копия говори малко по-късно В. Левски в писмото си от 29 септември 1871 г. до Д. Х. Попов в Турну Мъгуреле.¹⁶⁵

Борбата между революционното направление в българската емиграция в цялост и нейните по-умерени кръгове станала особено разпалена след мартенското събрание през 1871 г. Още преди това, когато през 1870 г. браилската емиграция изпратила съчувствен адрес на Вътрешния централен революционен комитет, т. е. на В. Левски, А. Кънчев и Д. Общи, а Христо Ботев ободрявал самия Л. Каравелов, когото враговете на революционното направление считали виновник за крайностите на последното, посвещавайки му „Делба“, във в. „Свобода“ започват да се печатат дълги кореспонденции от Браила, Измаил и Галац, в които неизвестни другари на Л. Каравелов разкриват пакостната кампания, която повели тогава срещу него браилските и галацки „стари“ и особено някои членове на браилско-

* Групата български революционери около Райчо Попхристов в Пloeщ. Б. ред.

то Книжовно дружество. Тази кампания станала още по-силна, след като през октомври 1870 г. в „Свобода“ била публикувана препечатаната от „Народное дело“ програма на БРЦК Решенията от март 1871 г. и приетата след това от привържениците на Христо Ботев в Румъния и на В. Левски в България практика на революционно заплашване и изнудване, налели още повече масло в огъня, и „старите“, които имали в ръцете си солидни капитали, се отказали да подкрепят, както официалното, представлявано от Л. Каравелов, направление, тъй и неговия вестник „Свобода“ и на 11 май 1871 г. „Свобода“, лишена от своите материални източници, спира. Съобщавайки за това на В. Левски в България, членовете на плоещкия комитет го уведомяват, че „Свобода“ умряла и Каравелов отишъл не знам де си и по причина на неговите луди работи се оттеглили Д. Павлович и Д. Ценович“. Рязко нападали те приписваните от тях на Каравелов възгледи и тревожно питали В. Левски проникнали ли са вече Каравеловите „луди работи“ в България, обвинявайки го, че се е поддал напълно под влиянието на Л. Каравелов и само от него чака и програма, и устав, всичко, което му е угодно. Те викат В. Левски да дойде на събрание в Румъния, поддържани изглежда и от члена на Временното правителство Панайот Хитов, участието на когото в тази кампания възмущава особено В. Левски.

Пълно с негодувание и дълбока скръб писмо му пише В. Левски от България на 10 май 1871 г., което завършва със заплашване.¹⁶⁶

Дълго циркулярно писмо по повод интригите на плоещци, П. Хитов и други пише В. Левски пак тогава до различни хора в Румъния, нападайки жестоко тези, които са готови да принасят жертви само на думи. Горчиви истини казва В. Левски на своите кореспонденти.¹⁶⁷

В това писмо В. Левски се отказва да приеме поканата на плоещци за събрание в Румъния, казвайки, че той сам не може да представлява България, където се лее кръв, когато те, емигрантите в Румъния, могат да се съберат колкото искат. Всички работи, повтаря той, от името на Централния комитет в България, трябва да се решават с гласуване и ако те се събират в Румъния да вършат нещо, за това трябва да съобщават на вътрешната организация, както последната трябва да съобщава на тях за своите работи и да ги решават по общо съгласие и с общо гласуване. Разбира се, В. Левски отхвърля с негодувание тяхното предположение, че той е играчка в ръцете на Каравелов – „отворете си очите хубаво в писмата ни – рязко възразява той – по кой ред искаме тия работи (програми, закони и пр.), па и от кого и да било там от вас и по одобрението само на Каравелов, Райнов, Живков и Д. Попов ли? или по одобрението на тукашното ни вишегласие?“

Спирайки се пък на обвинението на пloeщци, че той, без да се споразумее с всички участници в делото, работи произволно в България по своя програма и си служи с неутвърден печат (изглежда, става дума за употребявания тогава в Ловеч комитетски печат, на който българският лъв бил без корона), В. Левски ги порицава.¹⁶⁸

В същото време, възмутен от интригите против Л. Каравелов и ободрявайки го, В. Левски в писмото си до Д. Попов от 27. VII го моли да му предаде, че „ако съм жив, скоро ще го викнем да се провикне със „Свобода“ за нас по нашето мнение в Българско...“

По духа на преписката на В. Левски с Д. Попов се вижда, че последният е бил от един лагер с него и с Каравелов и затова към него се обръщали за разяснение на конфликта на Л. Каравелов с букурещките първенци и другите привърженици на Левски. Интересни са в това отношение писмата до Д. Попов от Ив. Драсов – Чехия, един от най-близките бъдещи революционни другари на Христо Ботев. В тия писма, както и в цитираното вече циркулярно писмо на В. Левски към пloeщци, се споменава като негов и на Л. Каравелов противник същият Т. Райнов, който бил през 1869 г. при Бакунин и още тогава муговорил, че българският народ е далеч от социализма и че той се стреми само към национално освобождение. Изглежда сега Райнов влязъл заедно с другите в борба с това направление, което в лицето на Л. Каравелов, Левски и други прокарвало противоположния възглед и мечтаело да завоюва по революционен път изведнъж във всички балкански страни, в това число и в България, пълна демократическа република и даже Дунавска федерация на свободни земи.

Това се потвърждава от второто писмо на Драсов до Попов от 9.VII с. г., в което той, като му съобщава „с една дума за всичко какво и как вършат тамошните ни първи (в Букурещ) ... ни са противоположни на мнението“, пише на Попов, че Живков, Райнов и другите викат Левски да отиде при тях в Румъния, за да приказват за нещо, при което от тона на Драсов личи, че лично той не разбира за какво може да приказва с тях Левски и върху какво ще се съгласяват, когато техните възгледи са различни.¹⁶⁹ И в това време, когато Левски от една страна и Ив. Драсов от друга, в писмата си до Д. Попов питали тревожно за „Свобода“, ободрявали Л. Каравелов с надежда за скорошна помощ (Левски), съветвали Попов да се погрижи за започването на някой друг вестник вместо „Свобода“ със същото направление (Драсов), в това време падналото знаме било подхванато от Христо Ботев в Браила, който напуснал Измаил и решил да излезе самостоятелно на публицистичното поприще. На 10.VI.1871 г., т. е. точно един месец след като лишената от средства „Свобода“ преустановила временно своето съ-

ществуване, излязъл бр. 1 на Ботевия вестник „Дума на българските емигранти“.

И още в първия брой, в уводната статия „Наместо програма“ Христо Ботев подчертава рязко социалния характер на борбата, която трябва да води българският емигрант за всестранното освобождение на своя народ „като прав и законен наследник на класическия ни хайдутин“, следвайки в дадения случай тези лозунги и идейни изисквания, които ние видяхме публикувани в женевското „Народное дело“ и в каравеловата „Свобода“ под формата на „програма на българския революционен комитет“ и в дейността на В. Левски.

В същия брой 1 на „Дума“ Христо Ботев препечатва своето стихотворение, посветено на Л. Каравелов „Делба“, като че ли подчертавайки с това, че в „Дума“ не е противоположен на възгледите на Каравелов, не е враг на неговите идеи, а напротив – представлява само естествено продължение на неговата „Свобода“, предназначена преди всичко за самите български емигранти в Румъния, за тяхното социално-революционно възпитание. „Свобода“, както е известно, имала предвид по-широк кръг читатели, предимно в самата България и затова по своя вид спадала повече към типа на социално-литературно-политическите седмичници, докато „Дума“ била подражание на рязко полемичните и агитационни руски периодични издания, които излизали зад граница.

По-нататък Христо Ботев споменава само още един път за Л. Каравелов в своята „Дума“ и то тогава, когато той, като узнал за неочакваното спиране на „Свобода“, настоявал пред Л. Каравелов, подобно на В. Левски, ободрявайки го в бр. 3 на „Дума“ да възобнови по-скоро нейното издаване. Като казва, че той е започнал с малко средства издаването на „Дума“, с по-малко, отколкото е била започната и излизала „Свобода“, че редакторът на „Дума“ не живее по желанието с любовници, както тези, които разпространяват тия слухове, Христо Ботев завършва своята бележка с вярата, че „свободните хора под всичките меридиани съчувстват един другиму и нашите емигранти няма да ни остават да мълкнем“... и заключава, обръщайки се към Любена: „Бързай, побратиме Каравелов!“ Но изглежда обстоятелствата не позволявали на Л. Каравелов особено да бърза и неговата „Свобода“ започва отново едва на 4 октомври 1871 г., когато вече „Дума“ – по неговата собствена бележка в „Свобода“ бр. 22 от 13 ноември с. г. – „потъна в Лета, защото нямаше що да дума и кому да дума“.

И тъй, от май 1871 г., ние виждаме Христо Ботев отново в Браила, в компанията на неговите стари приятели Киро Тулешков и дядо Д. х. Паничков, в бурното общество на българските хъшове и руските емигран-

ти, към които се присъединява и някой си Флореско, който дошъл в Браила от парижките барикади на комуната от 1871 г. и действителното име на който си остава неизвестно,¹⁷⁰ но който по-късно се нарекъл Заполски.

В обществото на този Флореско-Заполски, Иван Иванович и други тайнствени емигранти протича по-нататъшният живот на Христо Ботев в Браила, в печатницата на дядо Паничков, около когото в това време, както винаги, се трупат и обикалят всички попаднали по една или друга причина в Браила български изгнаници. Именно в това време изглежда се развива в Браила тази трескава дейност на българските и руски емигранти, в която, по думите на дядо Паничков, главна роля играят Христо Ботев и Киро Тулешков, а сам Паничков, както преди това на Нечаев и Петровски, им служи за оръдие.

Този бурен период от живота на Христо Ботев в Браила, в обстановката на „доброволната нищета“, по повод на която той сам писал впоследствие, че тя „уби и таланта ми, и живота ми“, свършил с катастрофа. Не успял да излезе от печат бр. 4 на „Дума“ – 17 юли 1871 г., когато Христо Ботев заболява тежко от тиф. През времето на неговото боледуване издаването на „Дума“ продължават неговите другари и бр. 5 излиза целият под редакцията на Флореско-Заполски, на 28 август с. г. След като оздравял Христо Ботев мисли още известно време да продължава издаването на своя вестник, но нови работи го отклоняват от това и той се отдава напълно на тях.

На 4 октомври 1871 г. била възобновена пак Каравеловата „Свобода“ и от нейните страници били отправени нови горещи позиви към въстание, убеждавайки, че не трябва да се надяваме нито на князе, нито на Бога, а само на своите сили в борбата за щастието и свободата на българския народ.

В същото време от самата България започнали да пристигат една от друга по-радостни вести. Вътрешната организация растяла и укрепвала. Събирали се значителни средства. По адрес на емиграцията в Румъния от там се носили все по-често недоволни гласове и под влиянието на всичко това в нейната среда се забелязва най-сетне нов революционен подем. Относно браилската и галацката емиграция, начело на която по това време стоял Христо Ботев, ние установихме началото на този подем – 30 юни 1870 г., когато те подали до Българския революционен комитет своето заключение по въпросите на момента, заявявайки готовността си при първи повик от България да дадат за народното дело всичките си сили и своя живот. Подготвена по-нататък от „Дума“, тази емиграция се противопоставила рязко на „чорбаджилъка“ и към края на 1871 г. се групирала по-здраво около Христо Ботев. И обхванат отново от революционния подем, уверен този път в силите на самия български народ и в близостта на неговото въстание, Христо Ботев се заема да подготви чета от браилските и галацки хъшове, уверен твърдо, че ако сега, при първи знак от България, се повтори опитът на Хаджи Димитър, то успехът на цялото въстание ще бъде обезпечен.

„Веднъж – пише Захари Стоянов – тая идея заседнала в главата му, той издал заповед по кръчмите и градините, че където има гладно, голо и недоволно, да се стяга за напролет. Все по това време, прочут вече от своята „Дума“, галацките българи го избрали за свой представител в браилското „Книжовно дружество“, гдето той развил с удивително красноречие най-жизнените въпроси и цели на това дружество. Денем заседавал в дружеството, разисквал въпроси за прогрес, наука и литература, вечер, щом се мръквало, тръгвал по затътените кръчмички да прави съвещания с хъшлаците-комити“. В това съобщение на З. Стоянов несъмнено има много преувеличение, с което той иска да прикрие недостатъчното му фактическо съдържание, но все пак ние с голям интерес възприемаме цитата на З. Стоянов, който добре

илюстрира настроението, в което се е намирал тогава Христо Ботев в Браила, обхванат от назряващия сред браилските и галацки хъшове революционен подем. Както предава З. Стоянов по-нататък по думите на тогавашния приятел на Ботев и бивш учител в Галац Велико Попов, в съвещанията му с хъшовете тогава не малко участие взимали групиралите се около него руски комунисти – Флореско, А. Шапченко и още едно малорусче, избягало от Киевския университет, с които Ботев „имал особени планове и цели“. По указанието на З. Стоянов, целта на тия събрания била създаването на някакво си социалистическо общество, което би имало своя печатница, своя библиотека и пр.

Това общество щяло да се намира във връзка с другите организации, които работили за освобождението на България (З. Стоянов, „Опит за биография на Христо Ботев, с. 170-171). Не сме чели никъде успели ли са наистина Христо Ботев и Флореско да създадат такова „социалистическо-хъшовско общество“. За това не съобщава и г-н Клинчаров. Но като оставим настрана донякъде хумористичното съобщение на З. Стоянов за плановете и намеренията, които по думите на В. Попов по това време са имали Христо Ботев и заобикалящите го руски комунисти, ние самите не намираме нищо, което да не ни е известно от по-рано. Такова „социалистическо-хъшовско“ общество всъщност вече съществувало – именно организацията на Българския революционен централен комитет, с всичките му разклонения в и вън от България, с неговите взаимоотношения с руската революция, с връзките му с водителите на освободителното движение на цяла Европа от Гарибалди и Мацини до Бакунин и Нечаев, с декларациите му против чорбаджиите, за република и Дунавска федерация, с признаването на „черния терор“ и политическите убийства.

От началото на 1872 г. до края на същата година, както рисува, най-вече според показанията на Велико Попов, Захари Стоянов, в живота на Христо Ботев настъпва епоха „една от най-мрачните, отчаяните, авантюристичните, пропадналите“, пълна за него с всякакви познанства с подозрителни хора, организиране на различни грабежи, писане на заплашителни писма и даже разбиване на каси. По това време, както говорят биографите му, Христо Ботев със своите приятели постоянно снове между Браила и Галац и организира цяла редица авантюри, за да могат да се намерят средства за поддържане на народното движение.

По възпоминанията например на Иван Вазов,¹⁷¹ който се срещал с Христо Ботев в Браила и Галац, той със своите постъпки, с резките си изявления, порицаване на богатите, нападки на правителството и пр. предизвикал недоволството на браилското общество, за което трябвало да отиде в Галац и да прекрати в Браила издаването на вестник „Дума“.

От всичко досега изложено е ясно, че от такава невярна представа за Христо Ботев в галацкия период трябва веднъж завинаги да се откажем. Ние вече видяхме как е могъл не много преди това да се изказва Христо Ботев, как рязко и праволинейно е поставял въпросите и как точно е формулирал възгледите си. В галацкия период Христо Ботев се оформил окончателно и като социалист-революционер, който преследва задачите на всемирния социален бунт, и като практически революционер, който се стреми преди всичко към всестранното освобождение на своя поробен народ и се готви за активна въоръжена борба за неговата свобода. З. Стоянов в своето събрание на съчиненията на Ботев отнася неговата „Молитва“ именно към този галацки период – към 1872 г. И това психологически е напълно вярно, защото галацкият период е времето, когато под влиянието на заобикалящата го в Галац руска комунистическа* среда и под въздействието на възприетата от него доброволна бедност в него с особено напрежение се е появила жаждата не само за протест, но и за активна борба за осъществяване на своите социални идеи още тук, в обстановката на заобикалящия

* Авторът има предвид тук и по-нататък в текста руските анархисти около Бакунин и Нечаев (вижте следващата страница) – те са единствените по това време руски застъпници на революционната организация. За руски комунисти като такива може да се говори чак след преименуването на Лениновата РСДРП(б) в РКП през 1918 г. Б. ред.

го живот, незабавно във всеки момент на своето собствено съществуване. И съзнавайки цялата трудност на този подвиг, съмнявайки се в издръжливостта на своя собствен дух, той пише тогава пълна с тревожно настроение молитва към този Бог, на когото единствено той се е покланял – бога на разума, защитника на робите и нещастните.

Духът, който е създал тая „молитва“, не е могъл да се намира в състояние на упадък и апатия. Всеки неин ред излъчва смелостта на отрицанието, решителността на борбата, гордостта на самосъзнанието. Липсва само увереност в собствените сили, но тя е заместена с вярата в силата на разума и в неизбежната близост на неговото тържество. И на пръв поглед се получава като че ли нещо свършено неразбираемо: „авантюристичният живот“ и „белите“ на Христо Ботев бодат всички в очите. От външна страна животът му в Галац е „една от най-отчаяните мрачни и пропаднали“ епохи от неговата биография. Полицията го следи, чорбаджиите му отмъщават с презрение за ненавистта му към тях; името му се произнася, както пишат биографите на Христо Ботев, „с предпазливост“ и т. н. И същевременно, въпреки това, както казва Иван Вазов,¹⁷² него не го мразят, а уважават; а З. Стоянов твърди, по думите на Велико Попов, за всеобщото „уважение и респект“ по отношение на Христо Ботев от страна на галацките българи. И разгадката на това с нищо ненаруσιμο „уважение и респект“ в душите на галацката и браилска емиграции, ние намираме в описания от Иван Вазов, по думите на очевидци, в неговата повест „Немили-недраги“ епизод, когато Христо Ботев, излизайки пред румънския съд да защитава четирима българи – браилския учител Владиков, поета Бръчков и двама други обвинявани, че са ограбили касата на Петреску в Браила, произнася реч, която ние можем да вземем за негова собствена защита*.

Ясно е, че човекът, който в „Дума“ викал цялата българска емиграция в Румъния на велика социална борба, който сам се готвил с четата си да срази турците, и който, най-сетне, умее да защити народното дело и борците, които не живота си, а и честта си даже са били готови да дадат за него – тоя човек не е могъл да не бъде обичан от българската младеж, не са могли да не го уважават даже ония, на които са се виждали странни и чудни връзките му с руските комунисти, чиито идеи им са се стрували опасни... „Връзките“ на Христо Ботев с руските комунисти и тяхната съвместна революционна дейност, която продължава изглежда и през галацкия период, както по-рано в Измаил и Браила, насочена към използване на дунавската

* Ив. Вазов. Немили-недраги, гл. XIV: „Тоя адвокатин беше сам Ботев, нарочно дошъл от Галац“. Б. ред.

граница за всевъзможна революционна контрабанда в Русия, привлекли най-накрая вниманието на руското правителство.

Връзките на българския революционен комитет с руските бакунисти и с Нечаев били открити и когато през 1872 г., както съобщава в своето „Минало“ Заимов, румънското правителство по искане на Турция решило да екстернира Л. Каравелов, руският посланик Зиновиев определено подчертал пред Кириак Цанков, който се явил пред него да действа в защита на Л. Каравелов, че последният за отношенията си с Нечаев и за преписката си с руските революционери е записан в черните списъци на посолството и затова то не може да се намесва в съдбата му. Впрочем, румънското правителство, което съчувствало и прикривало през цялото време българските революционери, намерило начин да откаже на турското правителство да предаде Л. Каравелов без помощта на руското посолство и предпочело вместо това да изгони от Румъния някой си г-н Бедескини, който несъмнено е играл двойствена роля и както съобщила „Свобода“, се обръщал „до мнозина с увлекателни предложения“ и им развивал „твърде смели планове за общославянско освобождение“.

Дейността на руския шпионаж, разбира се, не е могла да не докосне и Христо Ботев. Той даже бил лично посетен в Браила през 1871 г. от специално командирован за него чиновник от III полицейско петербургско отделение.¹⁷³

Година и половина след екстернирането от Румъния на Бедескини, руското правителство, раздражено от пречките, които румънските власти правили на руския шпионаж, поискало екстернирането на всички руски емигранти от пределите ѝ, а главно на човека, който се намирал около Ботев в Галац, и заедно с него открито изповядвал своите комунистически възгледи – Флореско. В Галац, по думите на лично познаващия Флореско г-н Иван Вазов, Христо Ботев бил особено близък с него и се намирал под неговото силно влияние. Като чу от нас за Нечаев, г-н Иван Вазов беше готов дори да предположи, че Флореско – това е именно Нечаев, тъй като, именно по думите на г-н Вазов, „Флореско, това лице упражни решително влияние въз неговата душа“.

И наистина, образът на Флореско, какъвто ни го дава по личните си спомени г-н Иван Вазов, е толкова оригинален, че действително може да се допусне Ботев да е видял в него не по-малко силна личност от Нечаев, ако не самия Нечаев.

Въпреки уверенията на г-н Иван Клинчаров за ослепителната красота на Флореско, по думите на г-н Вазов „Флореско имаше зловещо лице, гледаше все в долу и на гърба под дрехата си носеше постоянно револвер“.

Той рязко и открито признавал себе си за комунист и никога не пропуснал случая да заяви това.¹⁷⁴ През 1872 г. руското правителство поискало от Румъния да предаде тоя загадъчен, с неизвестно минало човек, който ненавиждал всички и на всички внушавал ужас. И той бил изпратен, а Христо Ботев, както казва пак Иван Вазов, бил затворен. По съобщението на Захари Стоянов (стр. 186) този арест на Христо Ботев е станал във Фокшан* по искането на галацкия руски консул. Обвинили го в комунистическа агитация, но по липса на улики след три месеца затвор по етапен ред бил преведен от Фокшан в Браила, където бил пуснат на свобода, според г-н Иван Вазов „чрез трудовете на някои достоуважаеми българи“.

* Град Фокшан, център на област Вранча в днешна Румъния. Б. ред.

Намесата на руския консул в живота на Ботев прекъснала отношенията му към руската революция и направила невъзможно неговото по-нататъшно стоене близо до руската граница, затова, когато бил освободен, той побързал за Букурещ, където тогава Л. Каравелов, преизбран за председател на Българския централен революционен комитет от пролетното събрание на делегатите през 1870 г., се канел да започне да издава вместо „Свобода“, която престанала да излиза на 28 ноември 1872 г., „Независимост“, чийто първи брой излязъл през февруари 1873 г.

Самата промяна в названието на централния комитетски орган като че ли подчертава идейния завой, който изглежда тогава окончателно се формирал във възгледите на Л. Каравелов, като го заставил с още по-голяма сила и увереност, отколкото по-рано, да се установи на своите сравнително умерени социалистически възгледи в противовес на крайните бунтарски възгледи на лявото крило на образуваната от него през 1868 г. революционна група.

По-горе ние достатъчно изяснихме произхода и характера на възгледите, които съставлявали социално-политическото верую на Л. Каравелов. Подчертахме неговата постоянна опозиция на възгледите и практическите изводи от тях на българските бунтари, подчертахме и това, че върху мирогледа му нито настроението от 70-те години, нито идейните влияния на Бакунин и Нечаев не оказали сериозно въздействие. И ако сега говорим за идеен завой при Каравелов, това трябва да се разбира не като измяна на предишните му убеждения, които си останали все същите, а като приспособяване на тия убеждения към условията и изискванията на общите исторически обстоятелства от онова време, които правили безполезна борбата за осъществяване на революционните принципи в тяхната чистота. В тоя смисъл и самата промяна в името на революционния орган от „Свобода“, за което само преди четири години Л. Каравелов повдигнал непримирима разпра със „старите“, с „Независимост“ има определено значение. И това значение се подчертава още по-силно, ако се вгледаме в духа, който имал „Свобода“ в последните дни на излизането му и който „Независимост“ наследил от него. Той се отличавал рязко от „Свобода“ в първите години.

Всъщност в „Независимост“, както и в „Свобода“ от 1872 г., вече изобщо не стои на дневен ред въпросът за социалните приоритети в битата на българския народ, за борбата му с чорбаджийството, а въпросът за брат-

ството, равенството и свободата на народите, които трябва да се обединят в едно за тяхното политическо освобождение от чуждото иго, става пак по-скоро политически въпрос – външен, а не вътрешно-социален. Също и по отношение на бъдещото устройство на общекитията на освободените от това иго народи, свършено се замълчава по въпроса за формите на вътрешно управление, а се издига само девизът за тяхната външна конфедерация, без да се прибавят понятията „демократическа“ или „републиканска“. За предишната „Дунавска федерация на свободни земи“, демократическа република и за един съюз, подобен по вътрешното си устройство на Швейцарския, не става и дума, затова пък се начертава конкретен политически план, според който се предполага следната подялба на турската империя (а заедно с това и на Австро-Унгария): „България, Тракия и Македония ще да съставят едно цяло, а Сърбия, Босна, Херцеговина, Хърватия, Черна гора, Стара Сърбия, Срем, Бачка и др. ще съставят друго цяло; Румъния ще добие Ердел, Трансилвания и Източен Банат; Гърция ще вземе Тесалия, Епир, островите и част от Мала Азия; Албания ще бъде независима, а Цариград ще бъде свободен град“... Същата идея, за първи път така конкретно изказана от Л. Каравелов в брой 43 на „Свобода“ от 8.IV.1872 г., се повтаря от него почти дословно, само с малки вариации в бр. 42 на „Независимост“ от 7.VII.1873 г.

И при все това, на всички народи и държави, които се споменават в този проект, се препоръчва да съставят „едно цяло, т. е. тясна конфедерация“, чиито форми и принципи не се установяват, но която все пак се признава единствено необходима за бъдещето обединение на балканските народи, защото без нея „всичките наши мечти и желания няма да принесат никакви утешителни резултати“. Интересно е, че щом въпросът се касае за конфедерация на освободените по един или друг начин от турското иго балкански народи и преди всичко, разбира се, на българския народ, разногласие вече не е съществувало даже между Л. Каравелов и неговите неотдавнашни принципни врагове. И наистина, две години след това, ние ги виждаме в един лагер – Л. Каравелов да снове между Русия, Румъния и Сърбия в грижи за образуването в Сърбия в помощ на генерал Черняев и на руската армия нова българска легия, а „старите“ в лицето на умерената група, които възлагали всички свои надежди на Русия, да се провикват не по-малко убедително от Л. Каравелов, че „Турция трябва да падне, а на Балканския полуостров трябва да се основе силна конфедерация от сгрупирани народи и да се нарече „Дунавска конфедерация“.¹⁷⁵ И когато Л. Каравелов илюстрира новото си разбиране за тази конфедерация, ние виждаме, че след 1872 г. той влага друго съдържание в това понятие, на кое-

то той придава само политическо значение, изправвайки от социалното им съдържание даже такива лозунги като „свобода и равенство“.¹⁷⁶

Какъв род „свобода“ и „равенство“ е имал предвид Л. Каравелов, е ясно от статията му, публикувана в бр. 47 от 1873 г. на „Независимост“. От тая статия личи, че разбирането на Л. Каравелов за „крайната свобода“ се свежда само до изключително политическата свобода, лишена от социален оттенък. Окастрен е и принципът за демократическата неприимиримост. Съвсем иначе са разбирали въпроса за „дунавска конфедерация“ тези, които влизайки в революционната партия, образувана от Л. Каравелов, представлявали опозиция на неговата умереност. Те оставали върху почвата на широко революционните идеи от 70-те години в руската общественост, пренесени в средата на българската емиграция от руските изгнаници, ученици на Бакунин, Нечаев и от самите тях. Според тяхното мнение, изразено малко по-късно от Христо Ботев в статиите му в „Знаме“, „както нашата революционна партия и всичкия тоя български народ (освен неговите предатели и изедници) се е убедил вече, че онзи, който по своето положение е естествен враг даже и на онзи нищожен либерализъм, с който така наречените прогресисти вървят подир развитието на общочовешката свобода, не може да бъде доброжелател на тогава, който мисли да тури своя живот на широките основи на тая свобода и който не желае да бъде слуга или роб нито на чужди, нито на свои някои притеснители...¹⁷⁷ И затова „само разумният и братски съюз между народите е в състояние да унищожи теглилата, сиромашията и паразитите на човешкия род, и само тоя съюз е в състояние да въдвори истинска свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо. Докато народите са разделени помежду си с машинациите на своите всевъзможни империи, конституции и републики... гледат един на други като врагове, дотогава не ще има щастие на земята, не ще има бял ден за човека...“¹⁷⁸ Тоя съюз между народите, както и специално съюзът между южните славяни, е възможен само тогава, когато „всеки народ запази своите етнографски граници и когато всеки един остане свободен в своята собствена къща“ и когато този съюз бъде основан „на такива начала, на каквито трябва да се основе свободата на народите, свободата на личността и свободата на труда“. Обаче... за образуване на такъв съюз не са готови народите „на тоя юг“...

Учението на конфедералистите-държавници съвсем неочаквано се спъва от факта, че тия народи нямат представители на собственото си мнение и изразители на своята същинска воля, защото „правителствата и на тия държави не са се занимавали с друго нищо, освен да подражават на благоразумния Метернихов девиз „разделяй и владей...“¹⁷⁹, защото „ни в една

от гореказаните малки държави, идиотическият консерватизъм на правителствата не е отстъпил още мястото на идеята за братския и свободния южнославянски съюз или, ако и да е направил това донякъде, то изключителният и егоистическият патриотизъм е прелял тази идея в гърнето на някакви си исторически завоевателни права“...¹⁸⁰ И затова пропадат като неосъществими и като свършено ненужни за заинтересуваните народи всички широки проекти на конфедералистите-държавници „проповедници на южнославянския съюз и строителите на Дунавската конфедерация“ и на сцената излиза само единственото за балканските народи разрешение на „Източния въпрос“ – това е народната революция на най-поробеното и най-измъченото от всички други българско племе, която „ще бъде началото на оная знаменитата катастрофа, която ще очисти Балканския полуостров от старото и гнило гюбре (тур.) – б. ред.) и... ще даде място на южнославянската братска и чиста свобода“.¹⁸¹ Тази гледна точка защитават представителите на другото течение сред българската емиграция, които ние ще наречем **федералисти народници**.*

По такъв начин разликата между южнославянските конфедералисти-държавници от революционното направление и представителите на неговото ляво крило федералистите-народници, привърженици само на напълно определена форма на тая конфедерация – южнославянска демократическа република – се заключава в положението, че докато конфедералистите и държавниците, повдигайки на въстание народа, свързват развитието и изхода на това въстание с политиката и помощта на съседните държави и правителства, подобно на Раковски, възлагайки на тях своите най-големи надежди, федералистите-народници пренасят центъра на тежестта на целия „Източен въпрос“ върху самия български народ, чиито интереси се признават за враждебни на тези държави и на тези политици и от успеха на борбата на който народ с варварското турско иго зависи въпросът ще бъде ли издигнато „на босфорския булевард зданието на свободата“, в широк демократически смисъл, „Южнославянска конфедерация“, или не.¹⁸² В тази борба съюзници на българския народ трябва да бъдат **не правителствата на Румъния, Сърбия и Гърция, не „Великите сили“ или „братска“ Русия** –

* „Народници“ и „народничество“ е кабинетен термин. На практика нито един руски или български писател или публицист не нарича себе си „народник“, много от тях дори протестират против този етикет. Тъй като основното деление през този период е между революционния анархизъм и останалите, противни на него, предимно национални, локално затворени възгледи за обществените промени (по-късно там се включват и марксистическите противници на анархизма), подобни термини вероятно са използвани предпазливо, за заобикаляне на забранени от цензурата революционни идеи и понятия в различни издания. Б. ред.

„тая мнима защитница на славянството“,¹⁸³ **а самите народи** от съседните на България страни, които са повикани да споделят с българския народ „бъдещето на Балканския полуостров“. ¹⁸⁴ И в частност, връщайки се на въпроса за взаимното сътрудничество в борбата за освобождение между българи и сърби, тези две главни племена, „в ръцете на които се намират двата края на оня гордиев възел, който ние сме привикнали да наричаме източен въпрос“, ¹⁸⁵ противниците на конфедералистите даже и тук не разчитат на сръбския народ въобще, а само „на оная част сърби, която се преследва от белградските великани в лицето на „Труд“ и „Бъдаще“.

Тези органи, според г-н Г. Бакалов, който е изследвал тяхното съдържание, са изразители на същите две течения конфедералисти-държавници и федералисти-народници в Сърбия. Те съответстват на „Независимост“ от последната година и на Ботевото „Знаме“. И докато „Бъдаще“ „е бил омладински орган от либералното крило, в който обаче и Маркович е вземал известно участие“, „Труд“ е издаван от Светозаровия приятел Пера Тодорович под редакцията на самия Маркович“. Солидарността на Маркович и „Труд“ с българските федералисти-народници е удостоверена в кн. III, г. III от 16 януари 1875 г. на „Труд“, в който е препечатана, съпроводена със съчувствена рецензия, уводната статия на Христо Ботев от бр. 1 на неговото, „Знаме“, по повод направлението и съдържанието на която са изказани думите: „на всички, които искат да чуят няколко правдиви и искрени думи за страданията на нашите братя българи, препоръчваме тоя вестник“.¹⁸⁶

По-долу ще видим, че Св. Маркович, когото Бакалов разглежда в статията си паралелно с Христо Ботев, по възгледите си е в същата степен ученик на руските идеи от съвременната му епоха, каквито са и представителите на двете български революционни течения – конфедералисти-държавници и федералисти-народници – Л. Каравелов и Христо Ботев. Но при това ще отбележим една съществена разлика между тях: Св. Маркович като Л. Каравелов е бил ученик и последовател преди всичко на Н. Г. Чернишевски, но докато Л. Каравелов в общите си идейни позиции минал от Чернишевски към социал-радикализма на Херцен и на тази плоскост направил преход към тясно-българския национализъм и се примирил с „освободителния“ руски царизъм, Св. Маркович последвал отначало Утин, а после П. Лавров, посредством чийто етически социализъм възприел революционно-класовите комунистически концепции на Карл Маркс. Именно, посочвайки това идейно приближаване в разбирането на историческите фази на Св. Маркович към Карл Маркс, което го поставило в редовете на маркиския интернационал, въпреки чисто бакунистките му представи за съдбата на южнославянските народи, М. Бакунин нарича, както ще ви-

дим по-долу, Св. Маркович „немски държавник“. Обаче, бидейки „немски държавник“ в смисъл, че предпочита социално-икономическите възгледи на К. Маркс пред тия на Бакунин, Св. Маркович, както вече видяхме и ще видим по-нататък, по въпроса за съдбата на южното славянство, не само продължавал да споделя идеите на бакунизма, но ги и провеждал на практика, борейки се за федерация и комунално устройство на балканските народи. Именно това сближава Св. Маркович с Христо Ботев, който лично заявява в статиите си своята солидарност по дадения въпрос със Св. Маркович. Тъй че, излиза като че ли Св. Маркович в идейно отношение е звено между Л. Каравелов и Христо Ботев от една страна и между тях, руските революционери и европейските социалисти – от друга.

Връщайки се след това към съпоставката на възгледите за южнославянска конфедерация на направлението от революционното течение на българската емиграция, които ние за по-кратко ще наречем направления на Л. Каравелов и Христо Ботев, ние ще видим доколко едностранчива и недостатъчна е представата на д-р Б. Минцес в студията му „Държавно-политичните и социално-стопанските идеи в българската доосвободителна литература“, според която разликата във възгледите на Христо Ботев и Л. Каравелов се заключава само в това, че първият изповядвал „революционния федерализъм“, а вторият „национален революционизъм“. Без съмнение, тази разлика е много по-дълбока.¹⁸⁷

Ние не можем да установим точно кога и как се е появил антагонизмът между двете течения на революционното направление, но във всеки случай несъмнено е, че още в първите дни след пристигането си в Букурещ, след освобождаването му от будапещенския затвор, Л. Каравелов, който запазил в себе си традициите на „Сръбската Омладина“ и вероятно продължавайки връзките си с нея, не е оставал чужд на идеята за координиране революционните действия на българския народ със сръбската политика. Непосредствено потвърждение на това е приведеното от нас свидетелство на П. И. Берковски, че именно „конфедеративната подкладка“ във възгледите и убежденията на Л. Каравелов по въпроса за освобождението на балканските народи му е създала още през 1867-68 г. популярност във всички кръгове на сръбското общество – от читателската публика до двореца,¹⁸⁸ а косвено потвърждение е писмото на Хр. Георгиев до Н. Геров,¹⁸⁹ според което връзките на Л. Каравелов със сърбите от Букурещ още през 1869 г. са предизвикали сред политическите му противници твърде недобросъвестното подозрение, че той е агент на сръбското правителство. И ние знаем, че в продължение на цялата по-нататъшна революционна дейност на Л. Каравелов това подозрение, породено несъмнено от неясната за

неговите съвременници тайнственост на връзките му с непознатите на тях сърби, се възобновява неведнъж и тъй като доказателство за продажността на Л. Каравелов инсинуаторите не могли да представят, всичките си подозрения свеждали до неговата жена Наталия, най-близката сътрудница на Л. Каравелов във всичките му работи и негова ярна другарка в живота, по рождение сръбкиня.

И за да се разбере колко дълбоки са били причините, които са заставили Л. Каравелов, а може би и Христо Ботев, да скриват от своите съотечественици отношенията си със сърбите, ние смятаме, че е необходимо да направим още едно отстъпление от главната тема на нашия труд.

От самата забележка, която направил Христо Ботев в „Знаме“ за надеждата му в Сърбия само на „оная част сърби, която се преследва от белградските великаши (великосърбски шовинисти – б. ред.) в лицето на „Труд“ и „Бъдаще“, се вижда, че сред сръбската интелигенция от онова време е ставал същият процес на идейна диференциация по въпроса за взаимните отношения между балканските народи, тяхното освобождение и по-нататъшно общо бъдеще, какъвто ние вече наблюдавахме в българската емиграция. И наистина, времето, когато Омладината в Белград е обединявала всички и даже от една страна, работейки за културно-националното развитие на своя народ, от друга е била готова да поддържа идеите и желанията на династическия либерализъм на мечтаещия за югославянска корона княз Михаил – това време отдавна било минало. В Сърбия, както и в България, проникнали радикалните руски теории от 60-те години; тия теории, които изхождали от дълбоко реалистични схващания на човешките отношения и обществените процеси, заразили сръбската интелигенция със същия дух на непосредствено отрицание и революционен протест, същността на които те носели в себе си. И преди всичко това отрицание засягало отношенията на сръбската интелигенция към идеите на властолюбивия княз. Опозицията към последния на Омладината намерила особено ярък израз в агитацията, която започнали в нейната среда от началото на 1867 г. „докторът, радикал и републиканец Драгиша Станоевич и българският емигрант и ученик на руските „реалисти“ Каравелов“.¹⁹⁰

Както видяхме по горе, тая опозиция завършила за княз Михаил с катастрофа и Л. Каравелов заедно с още един негов другар в Омладината, Владимир Йованович, били арестувани в Нови Сад по искане на сръбското правителство от австрийските власти като морални подстрекатели за убийството на княза. Дали наистина агитацията на Любен Каравелов, д-р Драгиша Станоевич и Владимир Йованович е имала толкова остър характер, че да им бъде приписано интелектуалното авторство на това дело,

ние не знаем, но знаем, че именно към годината, когато то е станало, проф. Скерлич, историкът на Омладината, отнася този „срив“, който след това настава в нейните опозиционно либерални и квазирепубликански предстиви. И този „срив“ става още по-решителен под впечатлението на злобата, с която след убийството на княз Михаил „реакционата подкупническа преса не закъсня да се нахвърли върху „Кървавата Омладина“, особено върху „Застава“ на Св. Милетич, обвинявайки ги като морални съучастници в убийството на княза. Калевич, уредникът на „Сърбия“, едва не заплаши с живота си, а Йованович и Каравелов, по искане на белградската власт, престояха седем месеца в будапещенския затвор“.¹⁹¹

Като се върнал в Сърбия едва през 1870 г., Вл. Йованович застанал отново заедно с д-р Драгиша Станоевич начело на Омладината, обаче през това време възгледите им били значително замъглени и под тяхното политическо ръководство по-предидшната ярко опозиционна Омладина постепенно се изродила в обикновена политическа радикал-конституционна партия, със задача да състави кабинет, влизайки в компромис с короната. Не цялата Омладина обаче тръгнала подир своите толкова явно вече благо-разумни водители – част от нея, която се пръснала през 1868 г. в чужбина, новата младеж, която дошла на нейно място във Висшата школа в Цюрих, Женева и други места, продължавали да пазят в себе си духа на идеите, които е завещал на родината им авторът на „Виновна ли е съдбата?“ и неговият вдъхновител Н. Г. Чернишевски. И трябвало да се яви лице, което да заеме останалото вакантно след Л. Каравелов място на духовен водител и да я обедини в едно цяло с връзките на един широко определен, цялостен революционен мироглед. Това лице е бил Св. Маркович, който после станал основател на сръбската социалистическа партия – личност, както споменахме вече, близка по дух и по революционно възпитание не само на двамата представители на съвременното му българско социално-национално революционно направление Л. Каравелов и Христо Ботев, но и на корифеите на цялото съвременно нему руско социално-революционно и европейско социалистическо движение от Чернишевски и Лавров до Бакунин и Маркс. Въпросът за техните идейни взаимоотношения и за това доколко техните взаимни влияния са се отразявали върху практическата революционна дейност на всеки един от тях, осветявайки я със светлината на еднаквите им стремежи по различните пътища към една и съща цел, е въпрос, достоен за специално проучване. За съжаление, върху всичко това ние нямаме досега нито един систематичен труд, даже в руската и европейската литератури и материалът, който хвърля светлина върху този въпрос, е разхвърлян по отделните монографии и статии на малкото специалисти или съвременници,

очаквайки своето критично разглеждане и съпоставяне. Още по-зле е въпросът в историческата литература на България и Сърбия, чиито интелектуалци би трябвало да се интересуват по-рано от всички други за това как и откъде са проникнали в техните страни идеите за всеобщо освобождение и социално преустройство.

В тази литература, и то по-скоро в Сърбия, отколкото в България, ние можем да забележим само зачатки на такъв интерес, които, с изключение на два-три труда на проф. Скерлич, изобщо не са успели да дадат никакъв положителен резултат досега.

Още през 1866 г., Св. Маркович, който бил в близки приятелски връзки с бъдещия другар по затвор на Л. Каравелов, Вл. Йованович, след като завършил Висшето училище в Белград, се отправил за Петербург, където става студент в Института за пътищата и съобщенията. Св. Маркович отива в Русия напълно обхванат от либерално-националните и културнически идеи на Омладината, чийто член бил той още като ученик, и увлечен от стремежа да отдаде силите си, за да „буди народния живот във всичките му отправления“, той мислел да се посвети в бъдеще на пътно строителство в родната си страна. В Русия обаче бързо попаднал под други влияния и като прекарал в студентските групички в Петербург школата на революционното възпитание, през 1868 г. е голям привърженик на радикално-социалните идеи на Н. Г. Чернишевски. Именно сега Маркович все по-често се връща към въпроса за реакционните тенденции на славянофилството, за необходимостта от борба с либерално-националистическата идеология и призовава сръбската младеж да образува „нова, млада радикална група, която не само би продължила борбата за уставност и демокрация, но която би отишла и по-далече, в смисъл на духовно освобождение и социален напредък“.¹⁹²

Времето, когато Св. Маркович отишъл в Русия, било особено не-радостно в обществен смисъл. Не само политическа, но и морална реакция царила тогава там. Видният революционер и историк от това време П. А. Лавров наричал тази епоха, по думите на проф. Скерлич, „време глупаво, спотаено и безжизнено“.¹⁹³ Но всред мрака, който царувал тогава в Русия, когато се конфискували съчиненията на Мил* и Вундт** и романите на Виктор Юго, все пак идеята за един радикален обществен протест не е замирала и дълбоко в низините, в редовете на обидените и угнетените революцията продължавала, както и по-рано, да печели нови апостоли и борци. С тази „подземна Русия“, както я нарича руският революционен писател Степняк-Кравчински, трябвало незабавно да се срещне Св. Маркович след пристигането си в Петербург и влиянието, което тя упражнила върху него, преобразявайки съвършено идейната основа на неговите възгледи, било

* Джон Стюарт Мил (1806-1873) – английски философ и икономист, застъпник на идеята за възможно най-голяма свобода на личността от държавата. Б. ред.

** Вилхелм Максимилиан Вундт (1832-1920) – немски лекар, философ, един от основателите на съвременната наука за психологията. Б. ред.

решаващо. От мирен сръбски национал-културник той станал носител на идеята на революцията и възмутен от репресиите, които сръбското правителство упражнило след убийството на княз Михаил, той обявява война на цял свят.

Във връзка с тия нови настроения Св. Маркович като Христо Ботев решава да напусне училището, говорейки, че специалните знания са излишни за този, който мисли да се занимава с политика и да даде силите си на народната борба. След това той остава още една година в Русия, за да си събере малко пари, а после се кани да отиде в Швейцария „да изучи добре немски и френски езици и да се запознае по-отблизо с братята революционери“.¹⁹⁴ Събитията, които се развили през февруари и март 1869 г. във връзка с агитацията на С. Нечаев и Ткачов между петербургското студентство, ускорили заминаването на Св. Маркович от Русия и в началото на април с. г. той бил вече в Цюрих. В Швейцария, която по това време представлявала приют за политическата емиграция от цял свят, Св. Маркович, който попаднал веднага в нейната бурна среда, се отдава всецяло на усвояване идеите и стремежите, с които тя живяла тогава.

С жар започнал да чете той политически и социално-икономически книги, забранени и недостъпни в Русия, посещавал всевъзможни реферати, конгреси, присъствал на международни митинги, слушал речи от най-знаменитите оратори на това време, стараел се да си създаде по възможност по-широки връзки между борците за социални идеи, събрани в Цюрих от цял свят. Тогава още го занимава провъзгласената от лигата за „Свободата“ на годишния ѝ конгрес в Лозана, където той лично присъствал, идея за федеративна република на славянските народи, макар че тази идея той възприема критически, заявявайки, че „е наивно да се говори за свободни държави, докато има още толкова поробени народи“ ...¹⁹⁵

Дошъл в Цюрих с препоръки от петербургските революционери, Св. Маркович още тогава се сближил тясно със съществуващата там група на руските емигранти, а после връзките му с руснаците се разширили в цяла Швейцария. Т. Райнов в спомените си пред д-р М. Нетлау за своето посещение заедно с другия българин Р. Ср. през юли 1869 г. в Женева при Бакунин си спомня, че в неговия дом той видял между представителите на различните народности и един сърбин. Възможно е този сърбин да е бил Светозар Маркович, който е могъл да бъде познат още от Петербург с емигрирания почти едновременно с неговото отпътуване от Русия С. Нечаев и който, както казва проф. Скерлич, е споделял тогава с Бакунин и с цялата групира-ла се около него емиграция недоволството от решенията и духа на лигата за „Свобода и мир“. Посещенията при Бакунин от една страна на българите,

от друга на сърбите съвпадат с този период от неговата дейност, когато той замислил да възроди старата си идея, която проповядвал още през 1848 г. на Пражкия славянски конгрес, за основаване на общославянска революционна организация, която да се бори за освобождаване и обединение на славянските народности. С тази цел изглежда той е написал онази програма и статия, от които, както видяхме по-горе от писмото на М. А. Бакунин до Н. И. Жуковски, се възползвал Н. Утин, за да организира през 1870 г. своята руска секция към Интернационала. През същата година, както се вижда от същото писмо, в Бакунин се заражда нова идея – да създаде в противовес на утиновата руска секция своя общославянска, по който повод, както пише Бакунин на Жуковски, той водил лични преговори с дошлия тогава в Швейцария за уреждане издаването на българската революционна програма Л. Каравелов. Малко по-късно, през ноември 1870 г., той влиза в преговори за същото със Св. Маркович, приближен тогава към образуваната от Н. Утин руска секция на Интернационала и станал агент-кореспондент на нейния в. „Народное дело“ за Сърбия. Проф. Скерлич установява, че тия преговори не са се водили непосредствено, а чрез някой си Петър Велимирович. Изглежда, Св. Маркович даже тогава не правил принципна разлика между двете фракции, които разделяли руските социалисти-революционери, толкова повече, че, както казахме по-горе, когато говорихме за Бакунин, той сам признавал идентичността на Утиновата програма със своята. И затова постъпването на Св. Маркович в Утиновата секция през 1870 г. не е попречило за идейното му развитие в същия дух на федеративно-революционен славизъм*, който бил проповядван от Бакунин. Като доказателство за това е не само посочената от нас тясна връзка между тях посредством Петър Велимирович, не само отбелязаните от проф. Скерлич негови увлечения от книжката на идейния приятел на Бакунин Н. И. Жуковски „Прудон и Луи Блан“ и „Азбука на социалните науки“ от Флеровски, която той лично превежда на сръбски език, но и позицията която заема той по отношение на стария омладински либерализъм. Още през същата 1870 г. той се срещнал с преминаващия през Цюрих другар на Л. Каравелов в будапещенския затвор Владимир Йованович и тогава между него и Св. Маркович били скъсани връзките.

В 1871 г., точно една година след това, отново извикан от Омладината да стане редактор на вестника ѝ „Млада Сърбия“, Светозар Маркович отговорил на омладинската скупщина, на която се дебатираше този въпрос, като

* През 1870 г. Бакунин е член на I Интернационал, в който повечето секции са анти-авторитаристи, колективисти, т. е. анархисти, и съответно понятие като федеративно-революционен славизъм не съществува. Б. ред.

й представил програма, която била напълно отражение на бакуниновите федеративно-революционни възгледи по славянския въпрос. Той настоявал в тази програма не само за пълно народно самоуправление, като се предоставят на народа даже правото за законодателна инициатива и референдум, пълно равнопоставяне на половете, обявяване религията за частно дело и пр., но и за това, което най-много го е приближавало до Бакунин – държавата да бъде само „общество на хора за постигане на определени цели, с взаимно договаряне“ и на нея би се гледало като на съвкупност от общини^{*}.

Същите възгледи прокарва Св. Маркович и във вестника си „Раденик“^{**}, който той започнал да издава от 1 юни 1871 г., т. е. почти едновременно с началото на издаването от Христо Ботев в Браила неговата комунистическа „Дума на българските емигранти“. „Раденик“ просъществувал повече от „Дума“, енергично подържан от сръбската младеж. Той спира поради полицейските гонения, на които били подложени неговите последователи, главно по вина на либералната преса, която насъсквала и жестоко нападала раденичните „комунисти“. По-нататъшните стъпки на Св. Маркович, като емигрант в Нови Сад, още повече го свързват с Бакунин. Още през 1870 г., както видяхме, той обсъждал с него (Бакунин) посредством Петър Велимирович въпроса „за една социалистическа акция между славяните въобще и между южните славяни по-специално“. Сега, през 1872 година, Св. Маркович отива лично като делегат на новосадската емиграция на конгреса на сръбските социалисти, на който, както казва проф. Скерлич, присъства и Бакунин, който основал тогава своята замислена още в 1870 година „Славянска секция“¹⁹⁶.

Както потвърди лично пред нас по време на нашето второ есенно престояване през 1915 г. в Букурещ, бившият секретар на тая секция, г-н Арборе-Рали, това съобщение на проф. Скерлич за присъствието на Бакунин на конгреса на сръбските социалисти в Цюрих не е вярно. Бакунин и всички руснаци в Цюрих, разбира се, са знаели за този конгрес, интересували са се от неговия ход и решения, обаче предвид официалната принадлежност на Св. Маркович и неговите приятели тогава към Марковия интернационал, от който Бакунин бил вече принуден да излезе, е било невъзможно за него да присъства на самите заседания на конгреса. Но Св. Маркович и редица негови съмишленици имали още преди конгреса срещи

* Въпросната 1871 е година на Парижката комуна и централният въпрос – не държава от общини, а или държава, или федерирани общини (в смисъла на комуни като Парижката, не бюрократично териториално разделяне на държавата) е въпрос на живот и смърт между марксисти и анархисти. Б. ред.

** Работник (ср.) Б. ред.

с Бакунин в неговата къща. И там, вече в по-интимна обстановка се водили между тях разпалени спорове. Както казва г-н Арборе-Рали, бакунистите никога не могли да се съгласят в тия спорове със Св. Маркович, защото последният имал принципни различия с Бакунин по всички въпроси освен славянския, бидейки тогава последовател на класовата теория на К. Маркс. Затова пък по въпроса за славянството и неговата съдба Св. Маркович напълно споделял възгледите и принципите на Бакунин, изразени в написаната от него за Славянската секция на I Интернационал програма, и това довело дотам, че когато, след свършването на конгреса, сръбските социалисти, начело със Св. Маркович се връщали на работа в Сърбия, те влезли в здрава връзка с образуваната от Бакунин Славянска секция и си заминали натоварени с изданията на неговата група, главно със съчиненията на Н. Г. Чернишевски. Между другите, които съпровождали Св. Маркович, бил и известният сръбски революционер Степич, убит впоследствие на барикадите в Крагуевац. Образувайки своя секция, Бакунин не е могъл да не влезе в идейна борба със Св. Маркович, или по-право с образуваната от него група на сръбските социалисти в Цюрих. И когато през същата 1872 г. се състоял в този град техният конгрес, на който, както установява проф. Скерлич, присъства и Св. Маркович като делегат на Новосадската емиграция, Бакунин, както видяхме по-горе, приемайки в дома си делегатите на конгреса, защитава пред тях своята секция. Пред тях, в противовес на всички, които предлагали на славянските народи да почакаат със своето освобождение, докато не се осъществи социалната революция в Германия, Австрия и Русия, Бакунин изложил своята революционна програма и настоявал незабавно да се пристъпи към пропагандирането между южните славянски народи на началата на революционния социализъм и под неговото знаме да се започне организирането на техните народни сили за незабавна борба „с еднаква енергия“ не само против руския панславизъм, но и против немския пангерманизъм. При това, в своето разбиране за началата на бъдещата обществена организация не само на славянските, но въобще на всички народи, изложени в точките на неговата програма на „Славянския съюз“, Бакунин само повтаря възгледите на самия Св. Маркович, изказани от него, както видяхме, още през 1871 г. в омладинската скупщина, допускайки, че тази организация трябва да стане по пътя на обединението на свободните личности в асоциации и независими общини, които вече помежду си ще влязат в свободни областни и национални отношения и ще образуват после едно, общо за цялото човечество братство върху пълната равноценност на личностите в него.¹⁹⁷

Дотолкова „увлякъл“, както казва проф. Скерлич, след себе си през 1872 г. М. А. Бакунин сърбите и Св. Маркович, че, връщайки се в Нови Сад, последният вече става деен практически революционер-проповедник и организатор на общославянското въстание. Тъкмо в това време най-енергичните членове на основаното от него революционно общество – Петър Велимирович, който ходил при Бакунин да преговаря още през 1872 г., и бившият артилерийски офицер Милош Андреевич, „който през 1872 г. бил в Цюрих, живял в обществото на руските революционери (Нечаев и др.)“¹⁹⁸ – обикаляли, както В. Левски в България, Сърбия, устройвали революционни комитети, събирали средства и оръжие, обучавали хора за организиране на чети в помощ на босненското и херцеговинското въстание. Била ли е тази дейност на Св. Маркович тъй или иначе свързана с дейността на останалата легална обединена Омладина, начело на която продължавали да стоят Владимир Йованович и Драгиша Станоевич – за това ние не намираме данни в труда на проф. Скерлич, който споменава само, че след петата омладинска скупщина през август 1871 г., когато Св. Маркович излязъл от състава на Омладината, като дошъл в полемиката си с нейните водители до взаимни лични обиди, той „потърсил друго поле за работа и трябвало да започне да сее на широкото поле, с модерни и радикални идеи, да предприеме една трудна и опасна борба със закостенялата традиция и владеещия ред, против хората, които са имали всичката власт и всичката сила в ръцете си, за дълбоко, здраво и основно преустройство на Сърбия“.¹⁹⁹

Но затова пък ние имаме друго важно указание на проф. Скерлич, че тъкмо по това време „Л. Каравелов в договор със сърбите готви въстание в България“.²⁰⁰ С какви сърби се е намирал тогава Л. Каравелов в договор проф. Скерлич точно не установява, но изхождайки от общата концепция на неговото изложение, не е мъчно да се забележи, че той има предвид договора на Л. Каравелов – или по-право на представявания от него Български централен революционен комитет – именно с революционната група на Св. Маркович, макар, ако изхождаме от изложените по-горе конфедерационни възгледи на Л. Каравелов от това време, да може да се допусне, че едновременно той е бил във връзка и с дейността на Омладината, начело на която стояли близките нему хора Владимир Йованович и Драгиша Станоевич. Както и да е, но това съобщение на проф. Скерлич хвърля светлина върху още един крайно важен въпрос, а именно, че през 1872 г., когато Българският централен революционен комитет, начело с Л. Каравелов, подготвял въстание в България, революционната група на Св. Маркович в Нови Сад се готвила за вътрешна революция и същевременно събирала чети в помощ на Босна и Херцеговина, че тия действия на българите и сър-

бите са били координирани и че е възможно по въпроса за общото въстание на славянските народи против Австрия и Турция да са помагали и либералната сръбска обединена Омладина, също както за вътрешното българско въстание са помагали тогава „старите“ и даже цариградските българи.

Това въстание, както видяхме по-горе, не успяло. В разгара на неговата подготовка турците попаднали на следите на революционната организация и я разстроили. За да избегне арестуването, А. Кънчев се самоубил, Димитър Косовски-Общи станал жертва на своята авантюристичност и предал цялата организация, изменнически бил предаден Левски и обесен, било разгромено прибежището на руските „нихилисти“ в Галац и арестуван Христо Ботев. Тогава изглежда били открити и връзките на българското движение със сръбското, защото през април 1873 г. унгарската полиция, солидаризирайки се с турската, започва в Нови Сад гонение против Св. Маркович и го принуждава да търси спасение в родината си, в Сърбия, където го очаквали съд и затвор за проповядваните от него комунистически и антидинастически идеи. С голяма мъка Св. Маркович сполучва, като излежал определеното му от съда наказание, да замине в началото на 1875 г. в чужбина, но сломен окончателно от развилата се в затвора туберкулоза, той не достига до определената му от докторите Далмация и умира в градската болница в Грац на 26 февруари 1875 г. Но все пак, не много преди смъртта си, през 1874 г., той успява да изложи напълно своите социално-революционни възгледи. Определя се като съмишленик на онова направление в българската революционна емиграция, което ние нарекохме с името федералисти-народници. В това изложение Св. Маркович, резюмирайки възгледите по източния въпрос на славянската секция на бакуниновия интернационал, признава като единствено средство за националното освобождение и обединение на балканските народи общата революция на Балканите, а неговата форма – балканската федеративна република. Свързвали ли са се след това българските революционери и особено Христо Ботев с последователите на Св. Маркович и каква съдба е постигнала Петър Велимирович и Милош Андреевич, ние не знаем, както не знаем тъй също в какви отношения е продължавал да бъде Л. Каравелов със своите стари приятели от Омладината. Обаче едно остава несъмнено, че по-предишната връзка между българските и сръбските революционери е продължавала да съществува, както и по-рано, и че мост между тях са били същите руски революцио-

нери, по повод на които, на основание трудовете на Вл. Бурцев^{*} и Д. Гийом^{**}, проф. Скерлич пише: „Революционно-славянската бакунинова идея е била запазена от руските социалисти и се проявила най-добре през 1876-1877 г. Голям брой руски социалисти и то най-важните, които са работили със сърбите в Цюрих през 1872 г. – Кравчински, Клеменс, Ерошенко, който е загинал, – са участвали в Босненското-херцеговинското въстание. В това движение за свободата на южните славяни е помагал и сам Желябов, душата на цялото южно революционно движение. Това движение между руската социалистическа младеж е било временно и „Вперед“ е поддържал абсурдната идея, „че южните славяни трябва да чакат социалната революция в Германия, Австрия и Русия“.²⁰¹ И както ще видим по-долу, това е само едната страна на медала, защото руските революционери, проникнати от бакуниновата идея за южнославянското освобождение и обединение, отивайки доброволци в Босненско-херцеговинското въстание, не оставали да не участват и в делото на българското освобождение. Ние видяхме връзките им с Л. Каравелов и Христо Ботев през 1873 г. Тия връзки с последния от двамата продължават и по-нататък до самата му смърт, когато заедно с Ботев, като участник в неговата чета, загива при Милин камък неизвестният „руски княз“, запечатал със своята кръв духовната близост на руската и българската революции.

Остава неизяснен въпросът, присъединили ли са се българските федералисти-народници и техният водител – Христо Ботев, както това са направили сърбите, към бакуниновия интернационал. Съобщението на Стоян Заимов в неговия критически очерк, че Христо Ботев, поканен през 1875 г. на втория конгрес на „международните анархисти“, се отказал да присъства на него, не се потвърждава с нищо. Не се потвърждава самият факт на така-

* Владимир Львович Бурцев (1862-1942) – руски революционер, публицист и издател. Затворен в Петропавловската крепост и заточен в Сибир по народоволческите процеси, успява да избяга в Западна Европа, където издава редица публикации и книги по историята на руското революционно движение. Един от най-отявлениите противници на болшевиизма, изобличава връзките на болшевиките с немската агентура. На 25 октомври 1917 г. вече в Русия отпечатва единственото антиболшевишко издание, в. „Наше общее дело“, с призива „Граждани, спасявайте Русия!“ На следващия ден е арестуван и затворен по заповед на Троцки. Успява да емигрира през 1918 г., през 30-те години на XX век публикува антифашистки материали и статии против антисемитизма. Б. ред.

** Джеймс Гийом (1844-1916) – швейцарски анархист, виден деец на анархисткото крило на I Интернационал, от който е изключен заедно с М. Бакунин. Активен основател на Анархисткия интернационал в Сен Имие (1872). Автор на четиритомното издание „Интернационалът: документи и спомени“ за борбите между анархисти и марксисти в Интернационала и на биография на Бакунин. Б. ред.

ва покана. По повод на това съобщение на Стоян Заимов, един от видните организатори на конгреса на бакунистите през 1875 г. – г-н Арборе-Рали – заяви лично пред нас: „Аз бях близко до работата по организирането (на този събор) и твърдя, че ние не само не сме канили Ботев, но даже и никого от българите, между които ние не знаехме тогава дали съществуват групи, които да споделят в една или друга степен нашите възгледи“.²⁰² От това твърдение на г-н Арборе-Рали, ако само паметта не му изменя, трябва да заключим, че непосредствени организационни връзки между славянската секция на бакуниновия интернационал и българските федералисти народници не е имало и че връзката е била чисто духовна, идейна. Тази идейна връзка подчертава сам Христо Ботев в своето „Знаме“, обяснявайки в последната си статия от 23 юли 1875 г. на българския читател как и защо се е образувал интернационалът, чиято цел, според думите на Ботев, трябва да бъде съединението на всички работници в едно цяло за запазване интересите на своя труд и човешките си права.

Разглеждайки разногласията в образуваната от Л. Каравелов революционна група още в началото на нейната дейност, които възникнали във връзка с разбирането на общественото значение на българската революция и отношението ѝ към идеята за обединението на балканските народи, ние не казахме нито дума как е могло да се отрази това върху разбирането на практическите въпроси. Намек за това разногласие ние намираме само в указанията на българските историци за все повече и повече нарастващото разочарование на Л. Каравелов след събитията през 1872 г. в революционния метод и в силите на самия български народ, докато неподалеч се на това разочарование Христо Ботев и другите привърженици на бунтарското направление продължавали, както по-рано, да настояват на пълното му прилагане в живота. Те продължавали да вярват в революционната сила на българския народ, както и по-рано, и само в нея и не само не спрели своята агитация за разширение съдържанието на българската революция, стремежи се да ѝ придадат такъв боеви и интернационален характер, който би увлякъл след себе си в общия стремеж към социален бунт и съседните народи, но напротив – усилили я и я направили още по-непримирила.

Друга позиция заели техните противници, представителите на поумерените възгледи, в числото на които е могъл да заеме мястото на водител обърналият се на тяхна страна Л. Каравелов. Те застанали напълно на почвата на тогавашните реални политически условия и изхождайки от тях, си представяли българската революция само като чисто политически момент в общата политическа борба на балканските народи против турското и отчасти австрийското иго.

Това различно разбиране на съдържанието, методите и идейните лозунги на българската революция от страна на разделената се по такъв начин на две течения българска емиграция – външно все още единна – не са могли да не предизвикат напрегната вътрешна борба, която, както видяхме, най-ярко се изразила по въпроса за програмата и устава през 1872 г. Представителите на революционното течение – В. Левски, Д. Общи и А. Кънчев, които взели в ръцете си работата по подготовката на въстанието и се мъчели да му придадат характер на социален бунт, сполучили да получат признаване на терористическата тактика, проповядвали началата на нечавовско-революционния проекто-устав, обявявали чорбаджиите за народни врагове и пр. В това време не само в Централния комитет, но изглежда и в

българските организации се готвил удар върху тях, който имал за цел да канализира тяхната дейност в определен политически смисъл. По този повод още в началото на 1873 г. между Л. Каравелов и П. Хитов, който живял в Белград, се започнала преписка, в която Л. Каравелов се оплаква от своеволието на В. Левски. Последният, като узнал за тия обвинения, отговорил с искане да се свика общо събрание, което станало в края на април и началото на май 1872 г. в Букурещ. Това събрание завършило с пълно поражение на бунтовническото крило, отменили се не само „Наредбите“, не само се подкрепяли положенията, изработени на декемврийското събрание през 1869 г., но и се подчертавал повече техният политически характер за сметка на социалния, което се изразило в една нова редакция на тия положения. За съжаление тая нова редакция не е достигнала до нас, ако не се смята, че, както твърдят К. Цанков, Стоян Заимов, П. Карапетров и други, уж уставът, на чиято корица стои „Женева 1870 г.“, е именно същият тоя устав, който бил утвърден през 1872 г. и който, по техните думи, бил издаден тогава в Букурещ, печатан в печатницата на Л. Каравелов, датиран „Женева 1870 г.“ само за да се заблудят турските шпиони. Нашето становище, както се вижда от цялото изложение, е друго. Като имаме предвид, че първоначалната програма на Българския централен революционен комитет, публикувана в бр. 46 на „Свобода“ от 14 октомври 1870 г., е взета от женевския руски вестник „Народное дело“, август, същата година, че на брошурата от БРЦК, която служи като пояснение на програмата и устава, утвърдени на декемврийското събрание през 1869 г. в Букурещ, стои същата дата „Женева 1870 г.“, ние нямаме никакво основание да считаме всички тия означения, както и означението на самия устав със същото съдържание – „Женева 1870 г.“, като мистификация. Имайки пък спомена на г-н Арборе-Рали за писмото на Л. Каравелов до С. Нечаев, в което се разглежда въпросът да се основе една голяма тайна печатница, която би обслужвала едновременно и българската, и руската революция, ние считаме напълно възможно предположението, че идеята за такава печатница през 1870 г. е била все пак осъществена, но не в Тулча, нито на турска територия, както е предполагал Л. Каравелов, а в Женева, където руските емигранти, както видяхме, са имали собствена печатница, в която към славянските шрифтове са могли да бъдат прибавени специфичните български букви. Наборът пък е могъл да извърши някой от женевските българи като например този тютюнев търговец, при когото, по думите на Т. Райнов, е отивал често Бакунин, а главен коректор е могъл да бъде даже самият Т. Райнов, който, по неговите собствени думи в спомените си пред д-р Нетлау, се върнал от чужбина в Румъния едва през 1872 г. Но българските истории и съвременници на станалите събития

твърдят друго, като говорят за някаква странна, съвършено необоснована мистификация, защото не може да се допусне, че тогавашните български конспиратори, чиято дейност се е развила напълно пред очите не само на турските, но и на всички други шпиони, са могли да мислят, че невярната дата на устава ще скрие от турското правителство мястото на Централния революционен комитет, начело на който е бил известният на всички издател на „Свобода“ Л. Каравелов, който живеел открито в Букурещ. Както и да е, поражението на бунтовническото крило е било толкова голямо, че заминавайки отново за България след събранието през 1872 г., В. Левски трябвало да даде пред Централния комитет такава клетва, която наистина му свързвала ръцете. От текста на тази клетва, напечатана в предговора на К. Цанков към публикуваните от него 13 писма и бележки на В. Левски в кн. XVI–XVII на Министерския сборник, се вижда, че Левски обещал да съгласува дейността си с дейността на другите членове на Комитета и да не върши нищо без тяхно знание.

И когато 1872 г. съвършила с общ разгром на революционната организация, с арестуването и обесването на В. Левски, с пълно разнебитване на всички революционни членове на българската емиграция, Христо Ботев, който сам преживял в 1868 г., във връзка с тогавашния погром на българските надежди, целия ужас на духовния упадък и разочарование, не повдигнал пред Л. Каравелов спорните въпроси, продължавайки, както преди в „Делба“, да вижда в него брат по мисли и по чувства, с когото му е било съдено да раздели съдбата си и който (Л. К.) трябвало да се запази за българското движение. Трябвало да се работи, да се напрегнат всички физически и духовни сили, за да се спаси положението и Христо Ботев бил проникнат напълно от това съзнание. Необходимостта и напрежението свързали тясно енергичната и практическа дейност на Л. Каравелов и Христо Ботев при първите стъпки на тяхната съвместна работа през 1873 г. в Букурещ, и ценейки революционното значение на личността и името на Л. Каравелов, Ботев му се подчинил доброволно и си надянал този идеен „хомот“, както той се изразявал после в писмото си до Драсов, който той понесъл тогава „с убеждение, че аз принасям някаква полза на народа“.²⁰³

И едва ли този „хомот“ е бил тогава тежест за него. Той започнал да се оплаква от него много по-късно, през 1875 г., когато Л. Каравелов се разочаровал окончателно в самия метод на работа, към който го зовял Христо Ботев, и когато те, заставайки на почвата на личните разочарования един от друг, започнали взаимно да се упрекват и оскърбяват. В 1873 г., особено в началото ѝ, между тях не е имало никакви разногласия и даже, ако се вярва на Иваница Данчев, в тяхната тактика не се чувствали никакви про-

тиворечия. В квартирата на Ив. Данчев, която служила тогава за политически клуб на букурещката емиграция, се събирали всички нейни най-видни представители и там „беседвали и размишлявали върху народните работи и бъдещите революционни действия и изказвали се разни мнения и възгледи, одобрявали се или изменяли решения, докато се достигне известна спогодба“. Тази квартира посещавали не само Л. Каравелов и Христо Ботев, но и такива лица като владиката Панарет, М. Колони и други представители на групата на така наречените „стари“. Пак там, по думите на Ив. Данчев, на едно от събранията, на които са присъствали „млади“ и „стари“, било решено, за по-доброто опознаване и използване на различните обществени течения, които се създали тогава в Русия в полза на българското освобождение, да се изпратят в Одеса двама делегати, които трябвало да се обърнат там за нужните сведения и указания към известните български патриоти – Н. М. Тошков и полковник Иван Кишелски.²⁰⁴

Ние казахме, че на това събрание са участвали и „младите“, и „старите“, като изхождахме първо от това, че сам Иваница обрисова това събрание като такова на „букурещките българи“ без разлика на оттенъци и групировки, второ – от самата постановка на разглежданите въпроси, която според Данчев имала характер на стремеж, без да се ограничава чисто българското революционно движение (гледичето на „младите“), да се използва с цел да се закрепят резултатите от последното „човеколюбивото настроение на тая силна и велика нация (Русия)“ (гледичето на „старите“).

Според Ив. Данчев на събранията били избрани като делегати той и Христо Ботев. Веднага след избирането те отишли в Одеса, а оттам като престояли известно време в дома на Н. М. Тошков и Ив. Кишелски, заминали и за Цариград. Н. М. Тошков, когото още през 1866-67 г. считали за идеен привърженик на Раковски, както видяхме това, когато говорихме за престояването на последния в Одеса и Кишинев през 1866 г. и неговите стъпки в Румъния през пролетта на 1867 г., приел букурещките делегати като скъпи гости. За предишните спречквания с Христо Ботев, когато той бил изключен през 1865 г. от одеската гимназия, изглежда не била казана нито една дума, напротив, Тошков бил особено любезен. Както разказва Ив. Данчев, Тошков сам „поканил най-първо гостите си да му дадат някои по-пресни и по-точни вести за живота и положението на сънародниците му под турския ярем“. И Христо Ботев му разправил „с реч най-пламенна и най-трогателна“ в какво ужасно положение се намирал тогава българският народ, илюстрирайки своята реч с „цяла редица от теглила и покъртител-

* Иван Попкиров Кишелски – доброволец в Кримската война, остава на руска служба и достига до чин генерал, участник в Руско-турската война (1877-1878). Б. ред.

ни случки из живота на българите под безчовечната турска управа“. Като подготвил по този начин почвата, Христо Ботев открил на Тошков и целта на своето посещение в Одеса, като казал, че него и Данчев ги е изпратил Българският централен революционен комитет в Букурещ. Тошков, като изслушал с голямо внимание и интерес Ботев, казал на него и на Данчев, че той „дълбоко съчувства на народополезното дело на Комитета и че исканията от него сведения ще им се дадат от полковник Ив. П. Кишелски (родом българин от Котел), който следи редовно и най-заинтересовано всичко, що в Русия се мисли и говори за българите“. Още на следния ден Тошков извикал в Одеса Кишелски, който живеел в околностите на града, запознал го с Христо Ботев и Данчев и наредил тъй, че той веднага ги взел от Тошков в своята каляска и ги завел в своето имение, където те прекарвали цяла неделя. Ботевите речи за ужасното положение на българите в Турция, за неизбежността на въстанието и необходимостта да се готвят за него, трогнали до сълзи Кишелски и жена му, румънка, родом от Александрия, която се отнасяла със съчувствие към българското движение. Те се съгласили напълно с Христо Ботев, че делото на българската революция е свещено и необходимо и Кишелски го уверявал „че политическото течение в Русия е в ръцете почти на славянофилските руски кръгове; а славянският комитет сигурно ще подкрепи българското дело – той ще увлече и царя, и руския народ, толкоз повече, че въстанието ще бъде съпроводено с големи кръвожадни зверства от страна на турците, а това ще да повлияе дълбоко върху царя... Едно общо и голямо въстание в България, продължил Кишелски, ще издигне народа ни и пред цяла Европа, ще заинтересува силно последната, особено пък военните кръгове в Русия, а подобно едно размърдане има голямо значение и то ще докара рано или късно българската политическа свобода“.²⁰⁵ Обнадеждени и възхитени от Тошков и Кишелски, Христо Ботев и Ив. Данчев се качили на парахода, за да се върнат в Румъния и да разкажат там за приема, който им бил оказан в Одеса. И не с празни ръце се връщали те – Тошков пожертвал за народното дело 300 рубли, а Кишелски подарил на Централния революционен комитет пакет с револвери, който по указанието на Ботев бил препратен в Букурещ посредством лично познатия му от Галац агент на Руското параходно общество Абрамович.²⁰⁶

В тия спомени на Ив. Данчев има пропуснато нещо важно: той не говори, не обяснява по какъв начин Христо Ботев, който току що бил лежал във Фокшанския затвор по доноса на руския консул в Галац за комунистическа пропаганда и за близостта си с руските „нихилисти“, заминава тъй свободно за Русия, живее в Одеса, среща се в Кишелски с видни военни и цивилни хора и заминава от Русия необезпокояван от никого, незабеля-

зан от руската полиция. Посочените от Ив. Данчев съвместни съвещания в квартирата му в Букурещ на представителите на българските революционери с букурещките „стари“, делегирането в Одеса по взаимно съгласие на Ив. Данчев и самия Христо Ботев и новото появяване на сцената на Н. М. Тошков, чиято политическа роля ние проследихме в първата част на нашия труд, когато говорихме за отношенията му с Раковски, „Добродетелната дружина“, руското правителство, Тайния български централен комитет и пр. попъхват тая празнота. Изглежда, че през 1873 г. „старите“, които си оставали, както по-рано, привърженици на вмешателството на официална Русия в българските работи, искат да разиграят с Л. Каравелов и Христо Ботев същата история, която те се мъчили да извършат в 1867-68 г. с Раковски и с Тайния български централен комитет. Като се възползвали от смущението, което предизвикало разнебитването на организацията във водителите на революционното движение, те потърсили примирение и им протегнали ръка за помощ, мислейки навярно, че е настанал моментът да бъдат заангажирани те и да ги използват за своите собствени планове и за намеренията на официална Русия. Н. М. Тошков даже прави постъпки за него пред бесарабския губернатор Стремоухов и сега, през 1873 г., същите „стари“ добиват разрешение за свободно преминаване в Русия на Христо Ботев, а същият Н. М. Тошков чрез Кишелски го запознава с видни военни и цивилни хора. Свободно изпълнили своята мисия в Одеса, Христо Ботев и Ив. Данчев се върнали в Румъния. Там, в Галац, те получили от Букурещ, но кой знае защо не вече от името на цялата букурещка емиграция, а само от Централния революционен комитет, нареждане да заминат за Цариград, за да се осигури подкрепата и на тамошните българи. Тогава те заминават от Галац с параход в турската столица не под своите имена, не като българи, а като румънци, с румънски паспорти. В Цариград, според нарежданията от Букурещ, Христо Ботев и Ив. Данчев се обръщат направо към главата на Българската църква – екзарх Антим I, „в патриотизма на когото няма ло защо да се съмняват, да му открият посланието си и да поискат съдействието му“.²⁰⁷ В тази предпазлива фраза за несъмнеността на патриотизма на Екзарх Антим I, която вмъква в изложението на Ив. Данчев редакторът на неговата брошура, ние виждаме да се намеква изглежда, че радушието на Н. М. Тошков и Кишелски в Одеса съвсем не са излъгали нито Христо Ботев, нито Л. Каравелов и те се усъмнили във високия патриотизъм на тия свои неочаквани приятели. Техните непоколебими надежди на официална Русия не могли да не накарат Л. Каравелов и Христо Ботев да бъдат по предпазливи. И в Цариград, където симпатиите към официална Русия не са могли да бъдат така безусловни, където живеели още и участниците

в униатското движение и привържениците на антируската агитация на г-н Раковски – там Христо Ботев и Ив. Данчев отиват не вече като делегати на букурещката емиграция, а само на Българския централен революционен комитет. Агитаторските способности на Ботев се проявили напълно и тук. Разказите му за ужасното политическо безправие на българския народ направили много силно впечатление на Екзарха*. И тъй като нямал възможност лично да им съдейства по силата на своето официално положение, екзарх Антим дава на Христо Ботев и Данчев упътвания към кого от цариградските българи е най-добре да се обърнат и сам пише писмо на някой си М. Абаджи, при когото праща със свой човек букурещките делегати. Препоръката на екзарха оказала своето влияние и те били приети от М. Абаджи най-приветливо. На следния ден последният свикал у дома си 20 души от най-видните представители на цариградската българска колония, пред които Христо Ботев направил изложение за положението на българския край и народ. Смутени, с наведени глави, без да смеят да погледнат Ботев в очите, изслушали речта му цариградските българи. Нейната рязка революционност ги смутила и без да могат да се прикрият, те заговорили, че им е невъзможно да действат като българите в Русия и Румъния, че положението им е изключително, защото се намират под постоянното наблюдение на турските власти, които следят строго за всяка тяхна постъпка. След този отговор всички по-нататъшни разговори на букурещките делегати, които проповядвали революцията, с цариградските легалисти** били безполезна и трябвало да се задоволят само с това, щото последните да не се отдръпнат окончателно от румънската емиграция и с обещанието да изпращат на Централния революционен комитет в Букурещ материална помощ. Преди заминаването на Христо Ботев и Ив. Данчев от Цариград ги повикал Екзархът. Той дълго говорил с тях, благословил тяхната високпатриотична дейност, обнадеждал ги, че руската дипломация, както и дипломацията на великите сили няма да оставят без подкрепа тяхната революционна дейност и ще помогнат на българския народ да довърши делото на своето политическо освобождение. Изпратени после до парахода от М. Абаджи, който нарекъл букурещките делегати „младите левчета“, те се отправили обратно на път – Христо Ботев се завърнал направо в Букурещ, а Ив. Данчев останал в България, като слязъл от парахода във Варна.

* Дали е по-силно от впечатлението от „...духовенството, тази непорината византийска воня, коя продаде и съсипа народа“ („Дума на българските емигранти“, 1871) можем да съдим само по резултата от тази „мисия“. Б. ред.

** Тук, привърженици на „легалните“ действия. Б. ред.

Кога е могло да стане това пътешествие? Във всеки случай не по-късно от март и началото на април 1873 г., не по-късно от онова общо събрание, което е било свикано между 30 април и 10 май същата година в Букурещ по съвместната инициатива на П. Хитов и русенския комитет. След това събрание ние виждаме Ботев определен в Букурещ като издател на „Будилник“, чийто 1 брой, както е известно, излиза на 1 май 1873 г. В него той особено остро осмива и „старите“, и „Добродетелната дружина“, и букурещките българи, наричайки ги в своите „Епитафии“ „фарисеи, издигнали паметник на Раковски“. От този тон на „Будилник“ може да се заключи, че като открили интригите на „старите“ и използвали техните връзки и средства, Христо Ботев и Л. Каравелов се отказали от всяко по-нататъшно съвместно действие с тях и се обединили още по-здраво помежду си на почвата на общата опозиция срещу стремежите на „старите“ да намесят в освобождението на българския народ официална Русия.²⁰⁸ И наистина, оттогава ние виждаме, че Л. Каравелов сам кани Христо Ботев към непосредствено участие в неговия „Независимост“ и официално давайки му място на коректор, фактически споделя с него всички редакторски права и длъжности.²⁰⁹

Обяснената от нас картина на личните отношения между Л. Каравелов и Христо Ботев през 1873 г. съвсем противоречи на опитите на г-н Ив. Клиничаров в неговия труд за Христо Ботев да припише началото на личния антагонизъм между тях дейци именно към това време. Въпреки тия опити той сам, като посочва участието на Христо Ботев при написването на някои уводни статии в „Независимост“, като че ли потвърждава нашата мисъл. Във всеки случай за личен антагонизъм в това време между Л. Каравелов и Христо Ботев не може да става и дума, и даже напротив, ако и да е имало между тях сериозни идейни различия, техните добри лични отношения не позволявали тогава на тия разногласия да се развият в спор и даже раздяла. И други факти подкрепят същото. Известието за обесването на В. Левски и съобщението за разстройването на вътрешната организация, за общата катастрофа на движението, за вилнежа на турците... пристигат късно в Букурещ и то благодарение на случайно избягали от България хора. В историята на българската революция настъпва отново момент, приличен на времето, когато в България умирали героите Хаджи Димитър и Ст. Караджа. Този момент ляга като тежък камък в душите на букурещките водители на революцията. Каравелов още не слага оръжие, още се бори със себе си, макар, както си спомня за ония времена Никола Обретенов, разочарованието в революционния метод да го обзема още повече. Не по-малко тежка борба и страдания преживява и Христо Ботев. Ако той не бе преживял вече веднъж в своя живот ужасна духовна криза, ако неговата душа не се

бе закалила в борба с целия свят – ние не знаем дали би понесъл и Ботев тия тежки минути. Но той ги понася. На ужасните съобщения от България той отговаря със стихотворение пълно с безгранична омраза към врага на своя народ, със злоба към собствената си слабост и към фарисейството на патентованите патриоти. („В механата“, 15 септември 1873 г., бр. 52). И на това стихотворение Л. Каравелов дава място в своя орган. Още по-рано, през пролетта на 1873 г., редакцията на „Независимост“ с чисто братска топлина отбелязва и препоръчва на българската публика Ботевия сатиричен лист „Будилник“. Л. Каравелов цитира два пъти нападите му по отношение на „Добродетелната дружина“ и букурещките патриоти („Независимост“, бр. 34 и 36, 1873 г.) и най-сетне на 11 август 1873 г. в бр. 48 на „Независимост“ помества новия пламенен позив на Христо Ботев към нова революция, към ново въстание – стихотворението му „Хаджи Димитър“, с което, като че ли се дава лозунг на новото движение, което не може да не се възроди, което трябва да се възроди, което не е умряло, а живее, както живее на Балкана духът на безсмъртния Хаджи Димитър.

И характерът на тия лозунги, които дава Христо Ботев в стихотворението си, ни доказва не само, че Л. Каравелов, който е позволил да бъде публикувано в страниците на неговия вестник, не е бил тогава още негов личен неприятел, но и това, че в самия Христо Ботев не се е извършвал тогава този идеен прелом, това отказване от идейните социално-революционни традиции, както искат да ни накарат да вярваме Ботевите биографи Захари Стоянов и Стоян Заимов.

Ако въобще може да се допусне, че са съществували признаци на някакъв прелом у когото и да било, това може да се каже именно по отношение на Л. Каравелов. И този прелом, чийто характер обяснихме по-горе, се чувствал толкова по-силно, защото се усложнявал в душата му от все по-нарастващото разочарование в целесъобразността даже на революционния метод. Това разочарование имало за свой източник току-що развитите се несполучливо събития. По отношение пък на Христо Ботев, от стихотворението му „Хаджи Димитър“ и от факта, че е публикувано именно тогава, личи тъкмо обратното, а именно, че точно тогава основната идея на Ботевия мироглед, дотолкова противоположна на новите настроения на Л. Каравелов – идеята за революционното реализиране на политическото освобождение на неговия народ със силите на самия народ – се поставя от Христо Ботев в най-широките рамки на общочовешката непримирима борба за осъществяване на най-отдалечените идеи на свободата.

Свързан от партийната дисциплина, Христо Ботев изразява в поетичен образ своя протест против несимпатичното му ново направление,

възприето от Българския революционен комитет, и върши своята агитация за социална борба по пътя на естетическото въздействие върху околната и паднала духом емигрантска среда.

Както напълно правилно пише г-н Ив. Хаджов в цитираната вече от нас статия („Развой на една идея и т. н.“, „Училищен преглед“, кн. 7-8, 1915 г.), в стихотворението „Хаджи Димитър“, посочената от нас основна идея на Ботевия мироглед „се изразила в последната и най-висша фаза на своя развой“. Смисълът и същността на тази идея са твърде широки и авторът на това стихотворение е борец за доброто на цялото човечество.

Тъй че есента на 1873 г. (август-октомври, когато в „Независимост“ се печатат споменатите стихотворения) заварва Христо Ботев в разцвета на неговите духовни сили. И в идейно отношение той достига най-голямо развитие през този период. Никола Обретенов разказва в спомените си, които се намират у нас, че Христо Ботев е живял тогава в самата печатница на Л. Каравелов, заедно с брат си Кирил и в тая печатница било „свърталището“ на българските революционери, които даже ношували там понякога по цели седмици.

„Спомням си – казва Н. Обретенов – че Христо Ботев често ни разправяше, че бил учител някъде в България, през времето на което агитирал и че след като избягал от там, той живял в Браила, Измаил и Болград, където също учителствал и живял заедно с някакви си революционери нихилисти, от които единият бил руснак, а другият – някакъв си румънец. Дали е бил Христо Ботев учител в Болград или неговите околности, аз не помня. Когато говорехме за смъртта на В. Левски, когото ние всички считахме за първия организатор в България, Христо Ботев постоянно повтаряше, че ние трябва да продължаваме неговото дело и че само тогава ще можем да имаме прогрес и успех в революцията, когато имаме налице мощна и здрава организация в България.“

С това изглежда се е съгласявал напълно Н. Обретенов, който още по-рано, в началото на 1873 г., заедно с Атанас Узунов, Михаил Греков и Панайот Хитов, замислили да възстановят вътрешната организация със свои сили, въпреки Букурещкия Централен комитет, който станал свършено фиктивен вследствие апатията, която обхванала Л. Каравелов. Само по силата на формалните задължения, известявайки на Л. Каравелов какво и как става в България, но без да иска от него нито помощ, нито съвет, Русенският комитет, начело на който стоял Н. Обретенов, и Сливенският, чиито ръководители били М. Греков и Ат. Узунов – и двамата възпитаници на Николаевската гимназия в Русия, а първият даже руски поданик – зав-

земат малко по малко в ръцете си ръководството на всички революционни работи в България. Впрочем, тяхната инициатива да се свика през пролетта на 1873 г. общо събрание в Букурещ съвпада с инициативата на войводата П. Хитов в Белград, който, като бил във връзка с Л. Каравелов още преди да се срещне с Н. Обретенов, приказвал с него да се свика това събрание между 30 април и 10 май същата година.²¹⁰

„Кубратовци“, „Асеновци“ и други приели без възражение датата, установена от П. Хитов и Л. Каравелов, и по такъв начин на 11-12 май в Букурещ действително се състояло нещо като делегатско събрание, което имало за цел да внесе ред в работата по възстановяване на вътрешната организация, полуразрушена от събитията през 1872 г. Обаче това събрание не помогнало – то, както казва г-н Д. Страшимиров, се явило само като указател за унието, което царувало тогава между революционерите.²¹¹ По повод на това как и защо П. Хитов, който почти свършено се бил отдръпнал от българските революционни дела и вече няколко години живеел в Белград със семейството си с пенсията, която получавал от сръбското правителство, изведнъж проявява инициатива по въпроса за възобновяването на българската революционна организация, съществуват няколко версии. Първата версия е тази, че сръбското правителство, което, като имало предвид своето собствено нападение срещу Турция, му предложило да отиде в Букурещ при Л. Каравелов и в Русия при „старите“ да говори с тях за общи действия. Втората версия пък гласи, че тази инициатива изхожда пак от „старите“, които, верни на своята основна идея, търсили примирение с революционерите, за да ги вземат в ръцете си, да направят революционната партия оръдие за провеждане в живота на своите собствени замисли и намеренията на официална Русия, избрали П. Хитов, който още от 1867 г. се ползвал с тяхното доверие като заместник на Раковски, за посредник в тази работа. И това посредничество, както видяхме, било прието от българските революционери. Не стига това, но, както ще изложим по-нататък, точно след една година, след неуспеха на събранието през 1873 г., същото посредничество на П. Хитов потърсили и самите революционери, като го изпратили в Одеса да говори със „старите“ за материална подкрепа на движението.

* След сътресенията през 1872 г. в са променени тайните имена на комитетските градове – Русе получава името *Кубрат*, Търново – *Асен*, Сливен – *Славомир* и пр. Б. ред.

Новите арести в България след делегатското събрание на българската революционна партия в Букурещ през пролетта на 1873 г. още повече влошили вътрешното положение и общото настроение, както в самата България, тъй и сред емиграцията в Румъния. В България турците арестували Узунов, Греков и други и едва започнатата работа по възобновяването на организацията замира. Сред българската емиграция започват ежби. Между Л. Каравелов и П. Хитов избухва конфликт, който заплашва да се превърне в явен скандал. Изобличавайки Л. Каравелов в злоупотреба с авторските права, Хитов го заплашва да издаде против него цяла брошура. Л. Каравелов му отговаря с пълно с мъка писмо и конфликтът се изглажда. Към есента на 1873 г. влиянието на Л. Каравелов между революционерите особено намалява. „Независимост“ не се пласира. Нито от България, нито от Русия, нито от самата Румъния не постъпват почти никакви средства. Цялата му надежда е на П. Хитов, от когото той чака подкрепа, заплашвайки съвършено да захвърли изданието, „защото не мога да сеद्या гладен“. И П. Хитов, като забравя старите сметки, при това насърчаван от Бохемия от Ив. Драсов, вече стар, в сравнение с 1869 г., деец на революцията, ободрява в писмата си падналия духом Л. Каравелов. Колебанията на Л. Каравелов продължават от началото на август 1873 г. до 12 октомври. Най-после той прави последно усилие над себе си и съобщава на П. Хитов, че се решава да продължи издаването до следната пролет.

И тъй, макар и с големи усилия, Л. Каравелов се съгласява да продължава вестника, който бил, наистина, както казвал Ив. Драсов, единственият политически орган на България тогава. Но, възобновявайки го, той вършил неохотно работата си и малко по малко фактическото ръководство преминава в ръцете на Христо Ботев, чиято личност и възгледи все по-често намират израз в страниците на „Независимост“ и все повече привличат към себе си симпатиите на българската емиграция и младото поколение на българските революционери. В началото на 1874 г. сред последните се поражда отново мисълта да се свика едно ново общо събрание. Както и в началото на 1873 г., водители на това течение са същите тия „кубратовци“ – дейците на Русенския комитет, който получил тогава пълномощно от главния Централен комитет в България. Отново „кубратовци“, начело с Н. Обретенов и току що освободения по искането на руския консул от Русенския затвор Михаил Греков, се обръщат за съдействие по този повод

в Белград към Панайот Хитов, настоявайки той да вземе инициативата за свикване на общо събрание. И когато П. Хитов се съгласил и било определено той да отиде още веднъж в Одеса при „старите“, между които, както казва Д. Страшимиров, умрял някой българин и възможно било да се получи наследството му за делото на българската революция, М. Греков му съобщава с писмо, че в Букурещ ще го срещне един човек, изпратен от България, с когото той трябва да преговаря по всички работи.²¹² От едно писмо на М. Греков до П. Хитов от 18 март 1874 г., публикувано в „Материали и т. н.“ от Д. Страшимиров (т. I., с. 124) и от забележката на автора към последното се вижда, че тоя човек е бил новият революционер, наскоро върнал се от Русия, изгонен в същата 1874 г. от Одеската духовна семинария „за вредно направление и разпространение на вредни идеи“ Стефан Стамболов. Именно тогава, когато в края на март 1874 г. в Букурещ П. Хитов се е срещал със Ст. Стамболов и, разбира се, с Л. Каравелов, който, макар и да не взимал лично участие в тия приготовления, но все пак, като член на Букурещкия Централен революционен комитет, не е могъл да не бъде осведомен по тях, ние предполагаме да е станало и първото запознаване на Христо Ботев със Ст. Стамболов, с когото по-сетне те се сприятелили по-тясно. Ние даже считаме за вероятно, като имаме предвид отбелязаната по горе от нас, по думите на Н. Обретенов, симпатия на младите български революционери повече на страната на Христо Ботев, отколкото на Л. Каравелов, че Ст. Стамболов е бил именно лицето, което, виждайки в Христо Ботев сродна на себе си по революционни възгледи душа, го е поставял в течение на всички революционни проекти, макар Христо Ботев още да не влизал официално в състава на Централния революционен комитет. Тъй ли е било това, или не, няма съмнение, че когато през лятото на 1874 г. се върнал от Чехия през ваканцията Ив. Драсов, който в близкото минало не само бил близък приятел на В. Левски, когото придружавал в първите му революционни стъпки през 1868-69 г. в Ловеч, но бил и в близки приятелски връзки със самия Христо Ботев, прекарвайки в една компания с него през 1872 г. в Галац по време на увлеченията му от руските комунисти (за това по думите на самия Ив. Драсов ни е разказвал зап. майор г-н Ст. Дрянков), няма съмнение, че тогава Ботев е бил напълно в течение по въпроса за подготовката на общо събрание и даже лично телеграфирал чрез някой си Атанас Петрович в Белград на П. Хитов, щото той непременно да пристигне на събранието в Букурещ не по-късно от 20 август.²¹³ Решенията на това събрание, чийто протокол е писан от ръката на самия Христо Ботев, както твърди г-н Д. Страшимиров, са много характерни за преживяваната тогава епоха. Нищо „ботевско“, нищо революци-

онно, въпреки присъствието на цял ред нови ентузиазирани хора, не се прокарва в тези решения. Избира се нов Централен комитет, в който наред с Л. Каравелов влиза и Христо Ботев; на новия комитет се предоставя да се погрижи незабавно за възстановяването на вътрешните организации, да събира средства и да свика в най-близко бъдеще „главно събрание от всички частни комитети в Румъния и България“. Организационната работа се възлага на Русенския комитет, на който при това се заявява категорично, както и на всеки частен революционен комитет в България, да работи „с начин най-мирен, за да не възбужда ни най-малко преследване на работата от страна на неприятелите“.²¹⁴ Но въпреки това събранието, както изглежда, не е минало без големи инциденти. В едно от своите следни писма от Чехия Ив. Драсов разказва на неуспелия да се яви на това събрание П. Хитов как е станало то и раздражено му забелязва за недостойното поведение в него на турнумбургелския делегат Данаил Хр. Попов, което даже заставило някои от присъстващите да се усъмнят в неговата политическа честност.²¹⁵ Тоя Данаил Хр. Попов, както изглежда, е повлиял силно на Л. Каравелов. Още в началото на 1872 г. той първи е съобщил на Каравелов за нещастията, разразили се тогава над вътрешната организация в България. Неговото писмо до Л. Каравелов било първият камък, притискащ с непосилна тежест душата му. „Байно! – му писал тогава Д. Хр. Попов – Всичко е свършено. Никакви вече надежди... В крайна сметка никакви същества сме и за това робуваме. Недей разказва на другите да ги не обезкуражаваш – знай си сам“ (там, № 12, отдел „Дан. Хр. Попов“, с. 168-169). На събранието от 20-21 август 1874 г. същият този Попов се отказал даже съвсем да участва в започнатата отново работа и както изглежда, рязко нападнал не само усилието да се възобнови организацията в стария ѝ вид, но и състава на самото събрание. Последното се изяснява с едно от по-късните писма на Д. Хр. Попов до Ив. Драсов (там, с. 171, бр. 14) от 27 юли 1875 г., където той горчиво отбелязва случайния характер на този състав, младостта и неопитността на неговите участници, с които, по неговото мнение, не само не бива, но даже е престъпно да се води някаква революционна работа. В тези заявления на Д. Хр. Попов се проявила крайната линия на поведение в това направление, на което вече изцяло принадлежал в това време Л. Каравелов. Няма съмнение, че възгледите на Д. Хр. Попов до голяма степен са били и негови лични възгледи и ние не знаем защо той още тогава не е последвал примера му и не се отказал от по-нататъшното си участие в революционна работа. Както и да е, обаче заявлението и самото поведение на Д. Хр. Попов на събранието открило най-после идейната пропаст, която тогава вече съществувала между направлението на Л. Каравелов и направлението

на Христо Ботев, застанал за пръв път начело на последното с факта, че го избрали другар на Л. Каравелов в Централния комитет.

От този момент борбата трябвало да се изостри и приеме определени форми. Тогава около Христо Ботев за пръв път се концентрирала група от хора, които после, при окончателното му скъсване с Каравелов, му останали верни другари. Между тези лица, освен неведнъж споменавания от нас Иван Драсов, се оказва и Ст. Стамболов, който бил на събранието като представител на родния си град Търново и П. Волов²¹⁶, представител на Шумен – и двамата революционери от новата бунтовническа формация, наскоро върнали се от Русия и пропити с най-крайни възгледи*.

* След Парижката комуна, 70-те години на XIX век са нова епоха в руското революционно движение. Вижте с. 26. Б. ред.

Преминавайки към идейната характеристика на втория Ботев съмишленник – Ст. Стамболов, – ние считаме за необходимо да направим по този случай няколко общи забележки, които ще ни възвърнат към условията, бита и настроенията на руската общественост от онова време, под чието влияние се е развивал Ст. Стамболов.

Политическата дейност на Ст. Стамболов като регент на освободена България е съвършено затъмнила пред историята образа на оня Стамболов – революционерът, какъвто той се е върнал от Русия в България през 1874 г., какъвто е бил, когато Христо Ботев, заминавайки през 1876 г. на вярна смърт, оставил в ръцете му революционното знаме „Нова България“.

Обаче не се минала и година, когато това знаме било свито и Стамболов, увлечен от общите надежди на българския народ, поради помощта на пристигания с войските си да освобождава България Цар Освободител, заедно с останалите другари на Ботев, му поднася най-почтителен адрес, публикуван в страниците на последния брой от същата тази „Нова България“. Но този обрат в политическите възгледи на Ст. Стамболова, поддал се на общото настроение от оная епоха, не изкоренил от душата му ония радикални схващания, които той попил в себе си още в Русия. Отзвучи от тях ние намираме даже в по-последната му дейност като политически ръководител на Млада България, защото страхът му от официална Русия и нейните империалистически тенденции, които определил цялата му по-нататъшна държавна дейност, е в известно отношение преживелица на същото това революционно възпитание, което той получил през първата половина на 70-те години в „нихилистическите“ групички в Одеса. Към една от тези групички, както пише в биографията на Стамболов – изглежда по собствените думи на последния – англичанинът А. Х. Биман* – към групата на Иван Ковалски**, Стамболов бил особено близък. Според Биман, който по

* Ардърн Хюям Биман (1857-1929) – автор на биографичната книга „M. Stambuloff“ (1895). Б. ред.

** Иван Мартинович Ковалски (1850-1878) – руски революционер, като нелегален създава политически кръжок в Одеса. Отявлен противник на мирната борба и застъпник на въоръжената съпротива, за което често е бил обект на подигравки, тъй като бил особено непохватен с оръжието. При ареста оказва яростна съпротива и отблъсква жандармите, които успяват да го арестуват едва след като получават подкрепления. На последвалия процес 3000 души протестират пред сградата на съда

незнание на специалните руски условия съобщава невярно, че Стамболов, желяейки да се подготви за свещеник, постъпил в Одеския университет и като превърнал кръжока на Ковалски в цяла партия, още през 1870 г. „необузданото естество“ на Стамболова „намирало много повече привлекателност в обществото на нихилистите, нежели в онова на неговите духовни учители“... „В онова време“ по описанието на Биман „Одеският университет бил цяло гнездо на нихилизма...“ „Всичките българчета копнеели за свобода и упоени от обширните и велики нови идеи, се хвърляли в прегръдките на руските нихилисти“... И тогава, на осемнадесетгодишна възраст Стамболов бил избран за библиотекар на партията, на която председателствал Ковалски.²¹⁷ След това А. Х. Биман не определя точно датата, когато участието на Стамболов в този бунтарски кръжок било открито и когато в следствие на това той трябвало да напусне Русия, а причислявайки тези събития към някакви си масови арести, станали през първата половина на 70-те години сред учащата се младеж в Одеса, Биман пише, че тези арести открили и българските възпитаници като участници в тайните общества, вследствие на което „на българите като турски поданици било казано да напуснат руската земя до 24 часа, Стамболов бил изпратен за Галац, край Дунава, от дето продължил пътя си до Букурещ...“²¹⁸

Както изглежда, това съобщение на Биман е останало неизвестно за руските изследователи на епохата от 70-те години и между тях при изясняване участието на Стамболова в революционния живот на Одеса от онова време е възникнала цяла полемика по въпроса в кои групи се е движил той. Основавайки се върху погрешното указание на видния деятел от тази епоха, сега живущ в Букурещ, г-н Арборе-Рали, В. Богучарски в книгата си „Активно народничество“, с. 293, нарича Стамболов член от кръжока на Квятовски в Одеса, осъден после, през 1880 г., на каторга. И като поправа тази грешка в списанието „Современный миръ“ в своята статия „Крчка назад“²¹⁹ друг историк на руската революция и участник в нейните одески групички от началото на 70-те години Лев Дейч ни потвърждава неизвестното нему съобщение на Биман, като казва, че Стамболов бил в Одеса член на кръжока на Ив. Ковалски, а не на Квятовски, защото от братята на Квятовски нито един не е живял, нито работил в Одеса. Обаче, разглеждайки по-нататък литературата, която се отнася до интересуващата ни епоха, ние се натъкнахме на още едно съобщение за Ст. Стамболов в книгата на В. Дебагорий-Мокриевич, също един от революционните дейци в Одеса от

срещу смъртната присъда на Ковалски, протестът е удавен в кръв от кавалерия и пехота. Ковалски е обесен (според други източници, разстрелян) в двора на Одеския затвор. Б. ред.

средата на 70-те години – „Спомени“²²⁰, според който Стамболов в Одеса принадлежал не към кръжока на Ковалски, а към тоя на бунтовниците, където най-близък нему и на другите българи бил известният революционер Виктор Малинка*, също като Ковалски, година след него обесен в Одеса със своя неразделен другар по революционна дейност Иван Дробязгин.²²¹

По такъв начин в Одеса Стамболов се движил в кръга на отделни революционери. Ние виждаме, че те преди всичко били практики-революционери и след това проповедници на социални теории. Даже Ковалски, който по силата на своята натура и по нагласа на ума си бил по-скоро философ и учен, отколкото мъченик на свободата, и той е преди всичко непримирим бунтовник и сетне последовател на известно течение. Характерна черта на всички тези групички по този начин се явява това, че в тях, въпреки кръжоците на народниците-пропагандисти, почти несъществуващи в Одеса, целите на социалистическата пропаганда остават назад, а на пръв план се поставят задачите на политическата борба, решителна и неустрашима, изискваща от нейните участници гранитна устойчивост и сурово самопожертвование. Близостта на Ст. Стамболов към тези кръжоци в Русия определила окончателно образа му на революционер. Не е чудно, че увлечен от социалните идеи на руската общественост от онова време, Ст. Стамболов намислил да преведе романа на Чернишевски „Какво да се прави“, наричайки самия Чернишевски „знаменит“, а произведението му „гениално“.

Ярката и енергична фигура на Ст. Стамболов за първи път явил се в Букурещ след принудителното си отпътуване от Русия в края на март 1874 г., особено при тогавашната обстановка на безплодие и бездействие, не е могла да не произведе много силно впечатление на Христо Ботев и те бързо се сближили на почвата на еднаквото разбиране на предстоящите тогава революционни задачи.

* Виктор Алексеевич Малинка (1853-1879) и Иван Василиевич Дробязгин (1851-1879) – руски революционери, извършват неуспешно покушение срещу полицейския провокатор Николай Горинович в Одеса. Заловени са и са обесени са в двора на Одеския затвор. Б. ред.

Избирането на новия Централен комитет на 21 август 1874 г. малко помогнало за делото на българската революция. Както вече видяхме по-горе, със събранието не само не се постигнало обединение на дейните по това време революционни сили, както между емиграцията в Румъния, така и в България, но обратно – само се подчертала още повече остротата на разделящите ги противоречия, като се предизвикало образуването на две направления в едно и също социално-революционно течение. Нито едно от взетите решения на това събрание Централният комитет не могъл да приведе в изпълнение. От частните революционни комитети не постъпвали нито членски вноски, нито волни пожертвувания. Младостта и буйността на новите ръководители на делото на българската революция извикали недоверие към тях и в самата Румъния – нито една от тамошните емигрантски провинциални колонии не оказвала на новия Централен комитет никакво съдействие, никаква материална помощ. Въпреки специалното и настойчиво писмо на комитета до П. Хитов да дойде в Букурещ и да вземе участие в общата работа, последният, предупреден от Т. Пеев, под предлог на лични съображения се отказал от това. Работата опира до там, че Михаил Греков, който бил упълномощен в качеството си на апостол да замине за България и да вземе в ръцете си организацията и ръководството на местните комитети, трябвало да се върне в Букурещ и в заключение даже съвсем да се откаже от по-нататъшното апостолско поприще в България, предвид на полученото от Русе съобщение, че турският съд го осъдил задочно на смърт. Набързо бил повикан отново в Букурещ отишлият си след августовското събрание в Търново Ст. Стамболов. Нему се предават длъжностите на Греков и той се връща обратно в България, като я кръстосва по всички краища. Проектира се ново събрание не по-късно от новата година, обаче работата, почти изцяло оставена върху плещите на Ботев, върви много трудно.

Същевременно Л. Каравелов, както изглежда, вече съвсем чужд на всяка комитетска работа, въпреки преизбирането му в Централния комитет прави последни усилия да сваля от плещите си умиращата по липса на средства „Независимост“ върху Христо Ботев, но той решително се отказва, главно по лични съображения, защото не иска да остави учителското място, което по това време имал в Букурещ, тъй като при него тогава живели двамата му братя, които той трябвало да издържа. Едва през ноември, когато на своето място той успял да назначи братя си Стефан, Ботев

изоставя всичко, като изцяло се отдава на комитетски работи. Но тогава „Независимост“ вече била умряла от естествена смърт и на Христо Ботев предстояло да урежда ново, свое собствено издание – „Знаме“.

На 12 октомври „Независимост“ прекъснала съществуването си, за да не възкръсне никога вече. Разочарованието обхванало Л. Каравелов напълно. Без да излиза още от състава на Централния комитет, той вече свивал революционното знаме. Пълна апатия и отстраняване от революционните дела предшествали спирането на „Независимост“. Л. Каравелов не само че не криел в себе си своя песимизъм по отношение на революционните дела, но напротив, в писмата си до различните деятели се мъчил да го защити и оправдае. Възмутен от това, Ив. Драсов пише тогава на П. Хитов: „Аз ще пиша днес пак на Каравелов и ще го понасоля малко, като му забележа, че не си изпълнява длъжността. Ами трябва ли му да се залавя пак в полемика с Пеев в Браила? Сега не му е времето, с това си поведение той не прави друго, освен да охлажда работниците ни...“.

Оттеглянето на Л. Каравелов от публицистичното поприще, за което той в последния брой на „Независимост“ съобщавал на българската публика с особено обръщение към нея, още не означавало пълен разрыв с Христо Ботев и отказване от политическа дейност. И след това Л. Каравелов продължавал да бъде член в Централния комитет и даже сътрудничил в „Знаме“, чийто първи брой излязъл на 8 декември. В първата статия на този вестник даже ясно личи непосредственото влияние на Каравелов върху Христо Ботев. Последният, както изглежда, не само не искал разпрavia с него, но се опитвал да се разберат. Първата статия на „Знаме“ е като че ли опит за тяхното по-нататъшно разбирателство. В нея Христо Ботев, като отдава нужното за заслугите на „Независимост“, подчертава, че преди всичко и „Знаме“ ще служи на същите идеи, на които е служила и „Независимост“, възприемайки напълно нейната програма. От друга страна, като заявява, че „Знаме“ ще усвои по отношение на партиите, с които „Независимост“ е водила непримирима война, „гона на примирение“, Христо Ботев повтаря думите на самия Каравелов, който в последния брой на „Независимост“, като се оправдава пред своя браилски кореспондент за рязкостта в полемиката на своя орган с другите направления, му пише: „когато ние нападаме на някоя книга или някой вестник, то личността на писателя или редактора се губи и остават само неговите дела“.

В близките кръгове на Христо Ботев изглежда, че се придавало голямо значение на предстоящото събрание през 1874 г. Предполагало се да се прокара изменение на организационния устав, приет след 1872 г., чийто общ тон – доста тесен и с национален характер – разбира се не е могъл да

задоволи революционерите от новата формация. Човекът, който предложил тези изменения, бил Ив. Драсов, зад който се скривали самият Ботев и неговите съмишленици. Нямайки възможност да се яви лично на това събрание, Иван Драсов упълномощил П. Хитов да защитава неговите възгледи, обаче и последният не отишъл в Букурещ. Не дошъл на събранието и Стамболов, задържан по някакви неизвестни причини в България. Не дошъл никой и от Браила, където по това време упълномощен от Централния комитет бил същият този Т. Пеев, с когото Каравелов водел своята полемика в последните броеве на „Независимост“. По такъв начин главната задача на събранието не била извършена, уставът останал непроменен. По този повод Ботев пише на Драсов: „Отсреща и от тука дойдоха доста лица, но без никакъв резултат на работата си... Твоите бележки за Устава и др. не се разгледаха даже. Мен не идеше да ги предлагам, а друг не намери това за нужно“. (Писмо на Ботев до Драсов от 20.I.1875 г., „Съчинения“, изд. на Клинчаров, с. 380-381).

Опит да се измени Уставът бил направен и от привържениците на Л. Каравелов, които искали, възползвайки се от отсъствието на видните Ботеви привърженици, да прокарат в организацията принципа на най-строга централизация и по такъв начин да отстранят от нейното ръководство ония „млади-неопитни“ революционери, против които още на августовското събрание се обявил Д. Хр. Попов. Но, както пише Ботев в същото си писмо до Драсов, „това възбуди ропот и недоверие у отсрещните и отчасти у отсамните“ и предложението на Каравелов не се приело. Събранието завършило с избирането на специална комисия за подготовката на ново събрание за 1 март, в която от петте членове тримата били привърженици на Каравелов, начело със самия него, а Христо Ботев не бил избран. Единият от двамата негови привърженици – Тома Пантелеев – му отстъпил мястото си (вж. същото писмо на Ботев до Драсов).

От това време борбата на Ботев с „монополиста“ Каравелов взема особено остър и личен характер. Той прекратява печатането в „Знаме“ на Каравеловите фейлетони „Записки за България и българите“, които продължавали още от „Независимост“, и обяснява на 16 март 1875 г. причините за закъсняването на бр. 11 от „Знаме“ с някакви „частни недоразумения с владетеля на печатницата „Свобода“. Изглежда, че Каравелов се отказал по-нататък да позволява на Христо Ботев да се ползва от печатницата му и последният трябвало да търси друго място, където би могло да продължи издаването на „Знаме“. В същия ден, 16 март, Христо Ботев пише на Драсов, като му изяснява характера на станалото между него и Каравелов – различие по общите въпроси. Тази разправа, както казва Н. Обретенов в своите

спомени, взела особено остър характер поради отношението на Каравелов по въпроса за народните фондове, които се намирали в ръцете на букурещките българи-чорбаджии. Каравелов смятал, че тези суми не могат да бъдат употребени за въстание, а трябва да отидат за просвета на народа. Ботев се възмущавал от това мнение на Каравелов и го обвинил, че бил подкупен от чорбаджиите.

Легендата, че Л. Каравелов бил подкупен от някого си и бил ако не оръдие в ръцете на русофилстващите „стари“, то в ръцете на сръбското правителство, за съжаление доживяла и досега в главите на някои съвременници на оная епоха. Някои от тях, като ни разказваха лично, че на процеса на В. Левски и другите в София фигурирали писма от архивата на Л. Каравелов, изказваха съмнение, че той станал жертва на някаква си „адска“ интрига. При това някои, подобно на г-н Ив. Клинчаров, намеквали, че душата на тази интрига е могла да бъде жената на Л. Каравелов, Наталия, по произход сръбкиня, която уж ненавиждала българите и особено се мъчила да разпалва разпратата между мъжа си и Ботев...

Без съмнение, като се разочаровал в това, че българският народ може да се освободи със своите собствени сили, като се разочаровал от самия метод на борба и като застанал на гледището, че това е възможно само при подкрепата на заобикалящите България съществуващи вече балкански държави и в конфедерация с тях под покровителството на Русия, Л. Каравелов трябвало да възобнови своята стара дипломатическа игра, както с привържениците на Русия – букурещките и одески „стари“, тъй и със сърбите. При това в тази игра, без съмнение, е вземал участие и П. Хитов, към чието посредничество в отношенията си с „старите“, както вече видяхме, е прибягвало и лявото крило на революционната партия.

Ние видяхме как в началото на 1873 г. се е водила тази игра, с каква готовност са я започнали „старите“ и как тя се е прекъснала, без да даде резултати нито на една от двете страни. Усилието на П. Хитов през пролетта на 1874 г. при второто му пътуване в Одеса да примири на всяка цена одесци с революционната партия също не довело до никакви реални последици. Събранието през есента на тази година излязло също безрезультатно. След това последвало спирането на „Независимост“ и оттеглянето на Л. Каравелов от публицистическата дейност. Обаче неговото оттегляне било до голяма степен фиктивно, тъй като след това Л. Каравелов не само не прекратил своята литературна работа, но и продължавал да се занимава с политическа публицистика. Като доказателство за това служи откритото от самия Ботев тайно участие на Каравелов в редактирането на политическия български орган на румънски и български езици „Балкан“, начело на който стоял бившият член на Тайния български централен комитет от 1867-68 г. Кириако Цанков и другарят му Ив. П. Аджемов. Според забележките

на Христо Ботев, К. Цанков, като започнал българското издание на този вестник и като поканил Л. Каравелов да го ръководи, „е молил тукашните наши така наречени „стари“ – които едно време издаваха „Отечество“ – да му назначат някаква годишна субвенция (издръжка – бел. ред.)“.²²² По този повод в „Балкан“ се появило рязкото опровержение на К. Цанков, в отговор на което Христо Ботев дал реплика, която останала без възражение.

В каква форма се е изляло най-после това съглашение между К. Цанков, „старите“ и Каравелов, ние нямахме възможност да проследим, обаче от цитираното от Ботев съобщение на Ив. П. Аджемов в „Балкан“ за събранието на акционерите в печатница „Отечество“, се вижда, че отношенията на Л. Каравелов към „старите“ тогава са станали толкова добри, че един от тях – Димитраки Хаджи Василиу – председател на „Дружеството за разпространение на полезни знания“ даже подарил акциите си от тази печатница на Л. Каравелов и с това го поддържал материално.²²³ Изглежда, че този нещастен подарък станал източник за легендата, според която Л. Каравелов бил подкупен от чорбаджиите.

По повод пък на легендата за подкупа на Каравелов от сърбите, сам Христо Ботев отговаря твърде рязко на Станчев, един от разпространителите на тази клевета, като казва, че той не умее да цени българските дейци и си служи с клевета.²²⁴ Това раздражено избухване на Христо Ботев в защита на Каравелов против Станчев още веднъж подчертава обективността, която той продължавал да запазва спрямо Каравелов и след тяхната раздяла. И толкова по-съмнителни ни се струват старанията на някой съвременници, които искат да направят Ботев виновник за нейното усилване. В числото на тези съвременници, между другите, принадлежи и бившият другар на Ботев в цялата му кавга с Л. Каравелов – Ст. Стамболов. Вече като министър-председател на свободна България, той през 1887 г. разказвал на г-н Церов, който записал този разказ в своите още неиздадени мемоари, че ако от причините, които изострили кавгата, бъдат отстранени влиянията на различните „злонамерени лица“, които се стремили да „задълбочат“ пропагандата, разделяща тези дейци, то кавгата между последните била предизвикана главно от отрицателните черти на Ботевия характер. Според това мнение на Ст. Стамболов, цитирано ни от г-н И. Церов във Варна, работата добива следния вид:

„Ботев имаше буен, сприхав характер и беше несдържан и в думи, и в дела. Обичаше да настоява на своето, искаше да му се подчиняват, беше честолюбив и искаше да свали Л. Каравелов от неговия пиедестал, за да заеме мястото му. И ако беше останал жив, той щеше

да се бори за политическа кариера, за да бъде водител на партия или министър; или голямата му крайност щеше да го доведе до бесилката. Въобще – заключил Стамболов – не само аз, но и много други емигранти в Румъния сме виновни, че не оценихме на времето, както трябваше, Л. Каравелов, че го обиждахме и оскърбявахме, като го докарахме до там, че той се отказа от политическа дейност в това време, когато именно тази негова политическа дейност даде силен тласък за развитието на борбата за нашето освобождение“. В това мнение на Ст. Стамболов, което обяснява причините за недоразуменията между Ботев и Каравелов в противоречие с данните от нашето изследване, има много неща, които трябва да бъдат провергани.

Като разглеждахме живота и характера на Христо Ботев, ние никъде и нито веднъж не намерихме в тях това, което на обикновен език се нарича дребнавост, докато чертите, които ни дава Стамболов, ни изтъкват дребнавостта като качество на неговата натура. „Обичаше да настоява на своето“, „искаше да му се подчиняват“, искал „да свали“ някого от мястото му и всичко това без всякакви основателни мотиви, както излиза от изложението на Стамболов. Но ние видяхме, че тщеславието не е в характера на Ботев – от 1869 г. той взема, доколкото може, участие в българското революционно движение като „брат по дело и дух“ на Л. Каравелов, като човек, посветен в най-интимните тайни на неговата организация и нито веднъж не виждаме в него желанието да изпъкне, да играе роля. Той остава настрана от ръководството на революционните работи даже в Букурещ, като се отказва да вземе от ръцете на Каравелов неговия вестник. Само тогава, когато последният се отказва не само от своята идейна, социално-революционна основа, но и от самата революционност, Христо Ботев, тикан от обстоятелствата и хората, на които бил нужен ръководител, идеолог и представител на техните възгледи, влиза в Централния комитет, но и там, както видяхме, той застава на базата на примиренията. Буйността и несдържаността на Христо-Ботевия характер се проявява само в непосредствеността и чистосърдечието, с които той преживява всички фази на скарването си с Л. Каравелов. Това скарване за него е трагедия и болка, то го измъчва, сякаш къса от сърцето му най-скъпото и близко.

Между Христо Ботев и Каравелов започнала ожесточена борба. Л. Каравелов пречи материално на Ботев – той му задържал половината от екземплярите от превода на Липранди, конфискувал брой 11 от „Знаме“, който Ботев трябвало да препечатва в друга печатница, задържал му 28 лири за превода на Михайловата аритметика и книгата на Иловайски за българите със забележки към нея от самия Ботев, за които тази книга по искане на Турция била конфискувана от румънското правителство. Но Ботев не отстъпвал; намирайки средства ту тук, ту там, като се преместил със „Знаме“ в друга печатница, той продължава с Л. Каравелов чисто идейна борба, избягвайки да го напада като личност и изглежда очаквал идването на Ив. Драсов от Чехия, за да може с негова помощ да открие против Л. Каравелов оная политическа рубрика в „Знаме“, която, както той писал на Ив. Драсов от 16 март 1875 г., „ще направи епоха в живота на емиграцията ни“.

По думите на г-н Д. Страшимиров в „Априлско въстание“ (т. I, с. 168) Христо Ботев не дочакал пристигането на Ив. Драсов и увлечен от лично чувство на обида против Л. Каравелов, още през зимата или по-право през пролетта на 1875 г. изпратил специално в Браила току-що избягалия от Диарбекир и временно преживяващ в Букурещ Стоян Заимов, за да започне там в пълно сътрудничество с Д. х. Паничков издаването на сатирическият вестник „Михал“, пълен с подигравки и лични нападки против Л. Каравелов. Ние считаме за необходимо да опровергаем решително тази версия не само затова, че първият брой от „Михал“ е излязъл много по-късно – през юни 1875 г., но и защото имаме документ от самия Ботев, който ни показва колко осъдително се е отнесъл той към позицията, която Стоян Заимов заел в „Михал“ по отношение на Л. Каравелов. Този документ е писмото на Ботев до Данаил Хр. Попов от Букурещ, 28 юни 1875 г., в което той, оправдавайки се изглежда от упреците на Д. Попов, който, като Д. Страшимиров, го смятал за вдъхновител на нападките в „Михал“ срещу Л. Каравелов, пише за Стоян Заимов: „Онова теле от Браила е безумно. Аз му натърках носа в едно писмо и вярвам, че ще да си налегне дрипите, т. е. ще да остави на страна пачаврата си. Той е сляп поклонник, но именно за това го и презирам. Не обръщай внимание на бълвочите му“.

Печална е съдбата на Христо Ботев! Загубени са първите му литературни поетически опити в проза и стихове, които той мислил да издаде през 1868 г.; забравена е и неговата голяма поема „Хайдуги“, за която гово-

ри З. Стоянов по думите на Ст. Стамболов, пред когото тя е декламирана от самия Ботев; казват, че у П. Р. Славейков, който събирал стари ръкописи, заедно с неговата стара архива и цялата му къща, изгорели и ръкописите на Христо Ботев; два сандъка с негови книги и тетрадки пропаднали във Враца, където ги е видял след смъртта му още през 1878 г. върналият се в същата година от заточение брат на Ботев – Кирил. Пропаднали са, както изглежда, и оригиналите на тези писма на Христо Ботев, които е публикувал в биографията му З. Стоянов, защото, когато ги търсихме в архивата на Ив. Драсов, предадена от роднините му в „Архива на Възраждането“, не ги намерихме там. Пропаднало е също и писмото на Христо Ботев до Заимов, за което съобщава Д. х. Паничков на г-н Н. Начев. Той не го е препращал на последния и къде се намира то сега е неизвестно. И като заключение на всичко, „слепите поклонници“ на Христо Ботев, които не го разбирали дори когато бил жив, след смъртта му свели неговия образ до нивото на някакво си себелюбиво, дребнаво момче, фантазър, „вагабонт“ и – наистина – „нехрани майка“.

Докато ставали тези неща, от България пристигали едно от друго по-лоши известия. По съвсем нелепия повод, че шуменската българска младеж, благодарение на погрешно разбраното патриотично чувство се възпротивила на брака на едно местно момиче, българка, с намиращия се на турска служба по постройката на железопътната линия френски инженер, устроила демонстрации, в Шумен били арестувани П. Волов и П. Енчев. Ползвайки се от удобния случай да се справят с тайната българска организация, за чието съществуване, благодарение на доносите, турците знаели и по-рано, последните започнали масови арести и обиски по целия Шумен, открили връзките на организацията с другите места и пристъпили към масово преследване на цялата интелигенция в България. Във връзка с това и Стамболов, който обикалял из България като апостол вместо Греков, трябвало да стане нелегален и да емигрира наскоро през Одрин и Цариград за Одеса. Като разказва за обстоятелствата на това емигриране, англичанинът Биман в своята биография на Ст. Стамболов съобщава, че уж той, въпреки изгонването му със стража от Русия само преди една година като неблагонадежден човек, се явил открито в Цариград при руския посланик граф Игнатиев, който уж му дал паспорт за отиване и живеене в Русия. Стамболов, разбира се, получил паспорт не на свое име, а на името на Стефан Николов. В софийската „Архива на Възраждането“ има няколко писма на Стамболов до неговите близки от Одеса, подписани с второто му име Ст. Николов, които се отнасят именно към времето на това негово емигриране там. Както се вижда от едно такова писмо (№ 4560) на Стамболов до брата му Иван

в Търново, на 24 март 1875 г. той е отново в Одеса. Стамболов не е скъсал връзките си с Одеса даже и през цялата предна година, когато се е намирал по революционна работа в България. От тук той бил във връзка с тамошния български кръжок чрез Панайот Семерджиев, когото след връщането си в Одеса той избрал вместо себе си за апостол в България. Последното ние заключаваме от писмото до П. Семерджиев в Одеса на Н. Обретенов от Русе – 10 декември 1874 г., в което последният съобщава на Семерджиев за заминаването на Стамболов през Русе за Букурещ.²²⁵

Ние видяхме, че с преминаването си в Букурещ в началото на 1873 г., след като по искането на руския консул в Галац било разгонено от румънското правителство групиралото се около Христо Ботев по това време гнездо от руски емигранти и самият той бил затворен във Фокшанския затвор, личните му връзки с руската революция се прекъсват. Обаче това не изключва възможността работите и условията на последната да му остават близки и той не преставал да се интересува от тях. Макар по това време Каравелов да прекратил преписката си с Бакунин и Нечаев, адресът на неговата „Независимост“ все пак им оставал известен. На този адрес, както и по-рано, в редакцията е трябвало да постъпва текущата задгранична руска литература, която се изпращала на Л. Каравелов като редактор и издател на революционен вестник, по старо познанство или в замяна. По тази литература Христо Ботев е могъл да следи за революционните работи в Русия и ние предполагаме, че революционерът и публицистът, получил своето революционно възпитание между руските социалисти, естествено, е отдавал голямо внимание на техния преглед. Когато пък „Независимост“ спряла и Христо Ботев си основал свой вестник „Знаме“, като отново прибрал при себе си „хъшовецете“, както съобщава той на Ив. Драсов в писмото си от 12 април 1875 г. „Добри души – съчувстват на оживяването на емиграцията“, той започнал да изписва тази литература не само за лично четене, но и за агитация. След това ние виждаме в неговата печатница тази литература на цели вързопи. Според спомените на г-н Енчев животът на Христо Ботев по онова време добивал широк обществен характер, който надхвърлял далече границите на тесните интереси на заобикалящата го българска емиграция.

Живеейки така, Христо Ботев, по думите на г-н Енчев, водил усилена революционна агитация и по повод на това се срещал с много лица. Какви са били тези срещи и каква агитация е водил сред българските емигранти по това време Ботев – за това разказва споменатият вече от нас Д. Ночев. За пръв път Димитър Ночев се запознал с Ботев, когато той бил учител в основното училище в Букурещ, т. е. не по-късно от ноември 1874 г., защото самият Ботев пише, че именно тогава той напуснал това училище. Преди това г-н Ночев бил учител в Пирдоп и вземал активно участие в дейността на местната революционна организация. Компрометиран от това участие, той бил принуден да емигрира и стигнал в Букурещ. Дотогава г-н Ночев не познавал Ботев, но още от България му симпатизирал като писател и

революционер, който по неговото мнение, „пишеше така, както чувстваше всеки човек, който се стреми към свободно движение“. Младата пирдопска интелигенция, по думите на г-н Ночев, съчувствала повече на Ботев, макар да обичала и Л. Каравелов. Дошъл в Букурещ като емигрант, той се обърнал към Ботев като към другар, който, разбира се, го приел много добре – „беше любезен, говореше на прост език, както обикновено се говори“ и по външността си произвел впечатление на Д. Ночев като човек „много представителен... човек за уважение“. В Ботевата квартира и печатницата му Д. Ночев не ходил, но често се срещали с него в едно кафене, където обикновено се събирали българските емигранти. По цели нощи те прекарвали там времето си с Христо Ботев в разговори и в тези разговори се обсъждали и по-обща въпроси. Изглежда, че като ходил в това кафене и се срещал там с българските емигранти, Ботев се чувствал между тях в своя среда. Сред хора, които го обичали и се отнасяли внимателно с него. И за това той бил винаги общителен с тях, приветлив, весел и закачлив, даже с най-простите от тях общителен и прост. Както казва Д. Ночев: „От него аз не съм чул мръсна дума най-напред. Той беше повече кротък, мирен човек, отколкото буен; любезен до неимоверност, общителен с всекиго“. Правело впечатление, че той „имаше възможност да печели с перото си, но неговата мисъл беше в революцията.“ Бил весел даже и тогава, когато гладувал по 24 часа.

По време на своите посещения на споменатото кафене, по молба на другарите си той често им декламирал „Хаджи Димитър“ и „Ней“ („Нощта бе тъмна...“). Обичал много Лермонтов и често го декламирал. Когато декламирал „Хаджи Димитър“, съпровождал декламацията си със силен, пламенна жестикуляция. Декламирал седнал, при това малко по-бледен и обикновено никога не говорил за стиховете си, които считал за нещо съвсем обикновено. Пишел ги набързо. Случвало се, че пишел и в самото кафене, когато му идвало вдъхновение, а после забравял. Така той написал, както сам разказвал на г-н Ночев, своето стихотворение „В механата“. Г-н Д. Ночев трябвало да изказва своите лични впечатления за неговото творчество. Така той намирал и казвал на Ботев, че за най-красиво той смятал „Настане вечер...“: „Аз му казвах – говори г-н Ночев, – че това е връх на прелест, а той отговаряше понякога: „ти малко разбираш от поезия, но горе-долу си почувствал“.

Когато през пролетта на 1875 г. започна въстанието в Босна и Херцеговина и Ботев казвал, „че това ще бъде искрата, която ще запали целия Балкански полуостров и че сега е момент да се съкруши турската монархия“, Каравелов в това време издаваше „Знание“. Към това списание Ботев нямаше отношение; той мислеше, че трябва да се мине с чета и то на-

право, през Дунава, а не през Сърбия, както това поддържаше Каравелов“. По думите на г-н Ночев, Ботев именно за това „се скара с Каравелов“:

Ботев беше космополит. С хора от всички народности обичаше да дружи, освен с турците, които смяташе за неспособни за културен напредък и живот. Понякога се говореше за турска интелигенция, но Ботев не беше разположен към нея; той говореше: от върбово дърво свирка не става. Никой не му възразяваше, защото такава беше тогава общото настроение на емиграцията“. „Ботев имаше голям антагонизъм към сръбската дипломатия, а сърбите обичаше“. „Който му ставаше идеен противник – той не искаше да говори повече с тях – след като беше употребил всички сили да ги склони на своя страна. Особено така се отнасяше към ония, които бяха привърженици да се действа чрез Сърбия. По общи въпроси и по всички въпроси той допускаше критика, отнасяше се с уважение към чуждото мнение и отдръпваше се от своето, ако намираше, че не е прав. Фанатик не беше – надали има такъв свободолюбив в днешната епоха още.

... Искаше свобода за всички, даже за турците, но да си живеят настрана. В частните беседи говорехме на политически теми (повече на тия теми), а Ботев разправяше, как живеят хората в други страни, особено му харесваше Швейцария, Белгия. Говореше за маджарите и ги почиташе, приказваше за Кошут. От италианците обичаше много да разправя за Гарибалди и Мацини, като казваше: ако ни поведе един Гарибалди, може да разсипем цяла Турция. Ние искаме един по-добър живот; даже в Русия, която е една монархия, се живее по-добре, отколкото у нас, в Турция. В Русия, ако се даде на селското население по-самостоятелен живот, то ще живее много по-сносно. Вярваше, обаче, че населението само ще извоюва правдини. Не вярваше в никое правителство; румънското правителство смяташе за нищо, като казваше, че те нямат още идея за самостоятелно държавно управление.

... Обичаше много юнаци хора. Когато ставаше дума за Мацини, Гарибалди и други, говореше с апломб и също много говореше за нашите юнаци като Раковски, Чавдар. Обичаше много Левски. Често декламираше „Кой не знай Чавдар воевода?“ („Хайдути“ – б. ред.) Римляните наричаше варвари. Сравняваше нашите герои с европейските герои-революционери. За Бакунин разправяше като писател; и Некрасова обичаше и говореше, че такива писатели, като Бакунин, Некрасов, Чернишевски ще подготвят руското общество за по-добро бъдеще. Тургенев считаше легален. На мен лично разправяше съдържанието на „Какво да се прави?“ и ме накара под земята да го търся, да си го купя и да го прочета. Обръщаше внимание на целия роман.

Ботев казваше: „Дядо Малтус* е малко остарял и отживял, а този (Чернишевски) е нов“. Чернишевски му беше един от любимите писатели. За Писарев също говореше. За Добролюбов не помня. За Чернишевски говореше, че трябва според него да се нареди живота така, че всеки да има облаги от него. Много често повтаряше думите: „собствеността е кражба“ (знаменитата фраза на Прудон – б. ред.) Това му беше като „добро утро“ и „добър ден“. Ако собствеността се наруши в името на благородни цели – това не е престъпление. И той посягаше на нея в името на делото или гладните си другари, но никога и за себе си... Пари за въоръжаване на неговата чета бяха събрани по този начин – пример: Цвятко Антоф от Враца. Говореше за Бакунин; Нечаев обичаше като революционер и другар. Пред мен за Нечаев говореше, че нещастен му бил краят. За неговите идеи също (говореше) – той се водеше по тях. За политическите убийства говореше, че се оправдават от целта – те са средство. Говореше за парижкото покушение²²⁶ и го оправдаваше, оправдаваше всички покушения. За събор в чужбина (на бакунистите) през 1875 г. нищо не съм чувал. За славянска федерация говореше често.

В тези спомени на г-н Ночев, отчасти и в спомените на г-н Енчев, на няколко пъти се говори, че Христо Ботев обичал да се среща с хора от различни народности, че посещавал в Букурещ полския клуб и че бил в добри и приятелски отношения с някакви си руски емигранти.

* Томас Робърт Малтус (1766-1834) – британски политикономист и демограф. Неговата най-известна книга „Есе върху принципа на населението“ с множеството си дописвания е на практика дебат с Уилям Годуин (1756-1836) – бащата на философския анархизъм. Б. ред.

Както обяснихме в предговора и във въведението към настоящия труд за Ботев, като мотив да се заемем с тази работа послужи този интерес, който възбудиха в нас съобщенията на биографите на Христо Ботев за неговите връзки с руските революционери и емигранти, в които съобщения още при пръв поглед ние забелязахме много странности и несъобразности. Впечатлението от тия несъобразности и желанието да ги изясним се усили в нас след като прочетохме в брошурата „Българската литература и социализмът“ от г-н Бакалов, който се интересува от същите въпроси, отговора на неговия въпрос към Добруджану-Геря, познаващ лично Христо Ботев, но без да дава никакви особени сведения за него, казвайки че той няма на свое разположение материали за това.

Както узнахме в последствие, г-н Бакалов, неудовлетворен от сведенията, дадени му от г-н Добруджану-Геря, и като узнал случайно адреса на самия д-р Русел Судзиловски, се обърна лично към последния с писмо, молейки го да сподели с него своите спомени за Христо Ботев. Отговорът на Судзиловски до Бакалов от Филипинските острови е с дата 8.VIII.1911 г. и се отнася, следователно, към онова време, което ние, вследствие поместените в руската и френска преса съобщения за неговата мнима смърт, считаме за последни години от бурния живот на тоя необикновен човек*.

С разрешението на г-н Бакалов ние си позволяваме да отбележим от писмото на Судзиловски следното. Судзиловски потвърждава, че наистина през пролетта на 1875 г. той, докато бил още в Европа, канил Ботев да вземе участие в пренасянето през Румъния в Русия на нелегална литература. Като не споменава никак дали Ботев се е съгласил на това, бил ли е направен опит от страна на лондонските и щюрихски руски емигранти да се възползват от неговите услуги, без да изяснява и това защо Ботев нарича него, Судзиловски, в своето споменато по-горе писмо до Ив. Драсов „стар съученик“ и кога и при какви обстоятелства той се е запознал с него, Судзиловски преминава направо върху това как, като отишъл от Европа в Букурещ, се срещнал там с Христо Ботев. За съжаление и в това изложе-

* Судзиловски (1850-1930) получава американско гражданство през 1887 г. и живее на Хавайските острови, където дори става председател на Хавайския сенат. По време на Руско-японската война (1904-1905) Судзиловски активно пропагандира идеите си сред руските военнопленници и по искане на руския външен министър американското гражданство му е отнето. Завършва жизнения си път във Филипините и Китай. Б. ред.

ние фактичката, битовата страна на техния съвместен живот в Букурещ не се изяснява, а му се дава само обща характеристика, илюстрирана само с няколко случайно хванати епизода, и едва се набелязва колебливата линия на духовните интереси, с които са живели тогава руските емигранти в Букурещ, и които изглежда е споделял и Ботев. Като разказва за всичко това, Судзиловски подчертава близките приятелски връзки, които тогава се установили между Христо Ботев, него и още двама руски емигранти – д-р Зубко-Кориан, тогава още студент в букурещкото Медицинско училище, и дошлия малко по-късно в Букурещ Добруджану-Геря. Тия две лица, които се считат основатели на румънската социалистическа партия, която после станала социалдемократическа, тогава като самия Судзиловски били типични руски комунисти със социалдемократически оттенък, които се увличали от Бакунин* и едва за първи път „предъвквали тогава страница след страница като някакъв си чуждоземен и странен плод Маркс („Капиталът“)“.

Според Судзиловски, Христо Ботев също бил постоянен посетител на тяхната квартира, в която той понякога водил и свои другари-българи, които били следени от румънската полиция, която ги държала на свобода под поръчителството на самия Ботев. В друго свое писмо до един от тия приятели на Ботев – П. Енчев, за когото ние говорихме в една от миналите глави – Судзиловски споменава в числото на лицата, които посещавали техния кръжок, и Ст. Стамболов, спомняйки си как те всички през 1875 г. делили братски в Букурещ „скърби и радости“.

Както казва Судзиловски, Ботев му разказвал, че се кани да премине Дунав с чета и да нападне турците с цел да повдигне въстание, но Судзиловски го разубеждава, защото предвиждал несполуката му. Обаче Христо Ботев не искал да слуша и на свой ред го уговарял да придружи четата му в България като хирург. Като не бил уверен в успеха на тази работа, Судзиловски не приел това предложение.

Всички тия сведения ни заинтригуваха и възбудиха още по-силно желание да ги разберем основно. И тогава, изхождайки от това, че г-н Клинчаров в книгата си за Ботев, наред със Судзиловски, нарича съученик и другар в революционните подвизи на Ботев в Одеса Феликс Вадимович Волховски, не много преди смъртта на последния (2 август 1914 г.) ние се обърнахме към него за разяснение, както на неговите лични отношения към

* „Типични руски комунисти със социалдемократически оттенък, които се увличат от Бакунин“ днес наистина звучи като ужасна каша, но в края на XIX и началото на XX век очевидно това е бил някакъв начин да се избяга от взривоопасното определение „анархист“ по цензурни съображения. Б. ред.

Ботев, тъй и за отношенията към него на Судзиловски и другите руски революционери в Одеса и Румъния, които фигурират в българските биографи на Христо Ботев. И по-специално, като имахме предвид заблужденията, предизвикани от книгата на г-н Ив. Клинчаров, ние трябваше да разясним следните пунктове: 1) да установим времето и характера на отношенията между Христо Ботев, Судзиловски и Волховски; 2) да изясним дейността на тяхната „организация“ и кръжок в Одеса в 1864-66 г.; 3) да установим кой е Степан Григориевич, когото г-н Клинчаров нарича четвърти член на тази „организация“, съученик на Христо Ботев в гимназията; 4) да поясним действителната роля на Христо Ботев, като ръководител на „одеската конспирация“ и отношенията му към поляците, за което говори не само г-н Ив. Клинчаров, но и другите биографи на Ботев; 5) да установим и изясним личностите на „Иван Иванович“, малоруса Александър Шапченко, полския емигрант „Флореско“ и други тайнствени псевдоними, на чието влияние върху Ботев през време на неговото живеене в Браила, Измаил и Галац, неговите биографи придават голямо значение; и б) да изясним въпроса за по-нататъшните отношения на Ботев с руските революционери въобще и с Н. К. Судзиловски в частност.

Отговорът на Ф. В. Волховски до нас от 2.IX.1913 г. е следният:

„Аз не ви отговорих веднага, защото преди да ви отговоря, трябваше да направя някои хронологически справки, за да не Ви дам случайно неверни сведения. А като направих справки и порових в своята (твърде опустошена) памет, трябва да Ви кажа, че не мога да Ви дам решително никакви сведения нито за Ботев, нито за Судзиловски. Доколкото си спомням, аз не съм срещал нито единия, нито другия никога през живота си, тъй че или разказите на г-н Клинчаров, доколкото се отнасят до мене са изцяло измислени, или той е объркал лицата, времето и събитията и ми е приписал чужди действия. Имайте предвид, че през 1864 или 1865 г. аз се преселих в Москва, където през 1866 г. бях извикан да отговарям за първи път по политическо дело, което нямаше никаква връзка с юга. От това вие виждате, че аз не съм могъл – именно тогава – да участвам в каквато и да било одеска организация. Моята революционна дейност в Одеса се отнася към много по-късен период, а именно към 1872-74 г. В това време нашият кръжок се състоеше от 17 души, но между тях нямаше нито Ботев, нито Петков, нито Судзиловски. Последният е бил по това време в Киев, в така наречената „комуна“, заедно с Дебагорий-Мокриевич, и тъй като те бяха „бунтари“ с анархистически оттенък, а ние – преди всичко пропагандисти, които не отричат държавата, то не можехме да бъдем в организационна връзка с тях. Връзките на руските революционери – както от Русия, тъй и

от Лондон и Цюрих – с българските са възможни. Но аз лично нищо не зная за тях, никога не съм чувал за тях от каквито и да било участници“.

Скоро след това ние получихме обратно нашето писмо до Волховски, препратено от него до Е. Е. Лазарев с молба да ни даде всички необходими разяснения за Судзиловски, с чиято биография Лазарев се занимавал специално.

От съобщенията на Волховски и Лазарев за Судзиловски се вижда, че последният не само не е бил другар на Волховски и Ботев в Одеса през 1864-66 г., но и не е могъл да бъде негов „стар съученик“, както това съобщава уж самият Ботев. Що се отнася за това, че уж по това време, както казва Ив. Клинчаров, като описва състоялото се в Одеса събрание на измисления от него кръжок, Христо Ботев, подържан от четвъртия член в него, някой си „Степан Григориевич“, развивал идеята за необходимостта да се отиде незабавно сред народа, г-н Е. Лазарев се учудва искрено: „Нали това събрание – пише Лазарев – по думите на Клинчаров се е състояло през 1866 г. Каква дума е могла да става тогава между децата за отиване между народа, когато, в действителност, даже тия деца се размърдали едва през 1874 г.“

Планът за възобновяване на революционната организация в България, донесен от Одеса, намерил изглежда добър прием не само от страна на Ботев, но и между неговите съмишленици.

Оттогава, както казва Н. Обретенов, цялата вътрешна организация в България до края на 1875 г., до оставката на Ботев от Комитета, беше свързана само с него и около него тогава започнаха да се групират всички принудени да бягат от България дейци като Волов, Енчев, Драгостинов, самия Никола Обретенов и други. Както изглежда, в края на април се върнал от Русия в Букурещ при Ботев и Ст. Стамболов, тъй като Ботев съобщава на Иван Драсов с писмо от 2 май 1875 г., че Стамболов е вече при него. Къде е отишъл в това време „Петков“, не ни е известно, но по всяка вероятност той бил вече заминал за България да замести, както било уговорено по-рано, Стамболов.

През лятото на 1875 г., според спомените на Н. Обретенов, във връзка с Херцеговинското въстание, от което българските революционери „очаквали много работи“, той и Ст. Стамболов отново се отпавили в България, да проверят лично в какво състояние е вътрешната организация – „Ние намерихме комитетските организации в добро състояние – казва Н. Обретенов – и се убедихме в пълната възможност да се повдигне общо въстание в България, за организирането на което се оказва необходимо да се свика в Букурещ специално събрание. Но тъй като болшинството от комитетите вследствие мерките, взети от турското правителство, не можах да изпратят делегати от своята среда, те упълномощиха мен и Стамболов, с когото ние обикаляхме България отделно, да ги представяваме. Аз, както и по-рано, представявах източните комитети – Русенския, Шуменския, Ловченския и Джумайския; Стамболов – южните, начело с Търновския и Старозагорския, а Стоян Заимов и Георги Апостолов – западните, заедно с Врачанския“.

Според спомените на Иван Драсов, адресирани като писмо от Търново на 6 септември 1906 г. до Стоян Заимов, които се пазят в София в Етнографския музей, по-нататъшните събития се развили по следния начин:

* Става дума за Ески Джумая, днешният град Търговище в България. Б. ред.

...На 18 юни 1875 г. аз – пише Драсов – свърших Празката реална гимназия и по писмената покана на приснопамятните наши другари, г-дата Ботев и Ст. Стамболов (това писмо, мисля, е печатано в една от записките на З. Стоянов), аз стигнах в Букурещ. Там намехрих всичко разстроено. Ботев скаран с Л. Каравелов по интригите на г-жа Наталия – съпруга на Л. Каравелов. Патриотите по онова време бяха разцепени на два лагера. Едни за Ботев, други за Л. Каравелов. Д. Ценович, Стамболов и други държаха за Ботев, а К. Цанков и други – с Каравелов. За обща работа никой и не помисляше! Трябваше прочее да се направи нещо, за да се групираме и действаме. В това време бяха там г-дата Волов, П. Енчев, Заимов, Иларион Драгостинов, Икономов и др. По моя инициатива се събрахме в къщата на Д. Ценович. Там присъстваха Ботев, Стамболов, Волов, Енчев, К. Цанков, не помня ако и Вие (Заимов) бяхте и други, за които не си припомням. Главният предмет, сложен за разискване беше: по кой начин ще може да се окуражат съзаклятниците в България, които след софийското прикључение и смъртта на незабравимия патриот-апостол В. Левски бяха почти отчаяни, тъй като по-решителните и видни дейци бяха някои обесени, а повечето изпратени на заточение, та нямаше кой да ги насърчи и поведе към нова борба. А пък Л. Каравелов, който до тогава се познаваше, почиташе и считаше за глава на комитета, основан през 1872 г., беше махнал на всяко революционно дело, а издаваният тогава комитетски орган „Независимост“ бе прекратен... След разменянето на мисли и разсъждения се реши да се поднови или по-право учреди нов централен революционен комитет без участието на Л. Каравелов. За да може обаче това да стане и главното да има тоя комитет нужната популярност и авторитет, постанови се да се свика главно събрание от представители от Румъния и България, което да избере и конструира тоя комитет. Това събрание се състоя и държа заседанията си в хотел „Фиески“. Датата на това събрание не помня, но мисля че беше през юли. От Румъния дойдоха от всички почти градове и паланки, а из България около десетина души... Присъстваха и тия в Букурещ, за които по-горе споменах... Припомням си, че не бяха по-малко от 60 души представители, между които П. Хитов от Белград и дядо Цеко. Това събрание избра членовете на ТЦРК в състав: Д. Ценович, К. Цанков, Андрей Шопов, Христо Ботев, Ст. Стамболов, Ив. Драсов, д-р Чобанов, Тома Пантелеев, Боню Райков, П. Волов, П. Енчев; други не помня. Тоя ТЦРК в тоя състав конструиран от събранието държа заседанията си в дома на Д. Ценович. Събран на първо заседание, избра от членовете си за председател Д. Ценович, подпредседател Христо Ботев, касиер Андрей Шопов и мене – за деловодител-секретар... В няколко следващи заседания комитетът помисли върху материалните средства за водене на борба, агитации и др., определи лицата-апосто-

ли, които да влязат в България да насърчават духа на съратниците, да възобновят западните частни революционни комитети, устроени от В. Левски, които по същия начин да действат, като увеличават числото на съзаклятниците, които пък да се организират, готвят оръжие, муниции, събират пари и пр., като тия апостоли ще държат в течение за всичко ТЦРК. Тоя последния след като се увери в готовността и възможността, ако някоя евентуалност предизвика, да прогласи въстание, като за тая цел... изпрати и в Цариград лица, които в случай на въстание да запалят на няколко места Цариград... Комитетът влезе в преписка с всички частни революционни комитети в Румъния и с българските дружества в Одеса; също реши да се повикат видни наши воеводи и военни, за която цел натовари Христо Ботев да замине за Русия и който действително доведе капитан Райчо, Ф. Тотю, Н. Славков, а после дойде и Пармаков. Лицата, определени с тяхно съгласие да влязат като апостоли в България бяха: Ст. Стамболов, П. Драгостинов, Икономов, Т. Христов, Н. Славков, Стоян Заимов, Иваница Данчев и др... Определи и разграничи революционните окръзи, в които всеки апостол ще действа... По онова време херцеговци и бошняци воюваха за своите човешки права, та се вярваше, че ако в България се дигне въстание, ще успее; та мисля, че и тая надежда е една от причините да се повдигне Старозагорското въстание под водителството на Ст. Стамболов. Какво пък вършеше в това време комитетът в Букурещ? Той събра пари... купи пушки... Готвеше чрез воеводите си Ф. Тотю, кап. Райчо, Н. Славков, Ботев, някой си Йованович от Т. Северин^{*}, Пармаков да въоръжи по една чета от по стотина души, та в случай на въстание в България да заминат и да го подкрепят. Воевода П. Хитов реши да прати в България, за да замести В. Левски... Преминаването на тия 5-6 чети щеше да стане с два парахода, плаващи от горе и от долу, а останалите – с каици. Ботевото минаване с параход беше идея на Ц. К. и той го осъществи на другата година...

Към това богато с фактически материал възпомяване в много негови точки ще трябва да се отнесем с особена предпазливост и критика не само защото то е било предадено от г-н Драсов на Стоян Заимов двадесет години след описваните от него събития, но и поради промяната, която е настъпила през това време във възгледа на самия Драсов за тия събития. В 1906 г. г-н Ив. Драсов, който превеждал в 1874-75 г. на български език биографията на Мацини, бил другар след 1869 г. – и по убеждения, и по революционни действия – на В. Левски, а през 1872 г. в Галац заедно с Ботев се е движил в средата на руските комунисти; Драсов, който одобрявал проекта на

* Турну Северин в Румъния. Б. ред.

„Петков“ и участието на руските революционери в българската революция; на когото сам Ботев писал като на интимен съмишленик – „ще дойде време Драсов, когато дейността на всекиго ще има важност за нашата история. В преводите си бъди проповедник на революцията и защитник на сиромасите. Нашата революция трябва да се сее в народа, а не между чорбаджиите“ (писмо от 12 април 1875 г.) – този Драсов през 1906 г. не споменава нито дума, че описаният от него проект за възобновяване на организацията, за подготовка и повдигане на въстанието е само по-подробна разработка на оня проект, който бил разработен през пролетта на 1875 г. в Одеса от Стамболов, Семерджиев и други със съдействието на руските бунтовници. Ив. Драсов като секретар на ЦК не е могъл да не знае, че Христо Ботев е заминал в Русия нелегално и че такъв начин на преминаване границата неволно повдига въпроса не се ли е ползвал той при това от връзките си с руските конспиратори, които са били известни поне на Стамболов. Ние не допускаме, че на комитетските събрания, на които е присъствал и Драсов, не е ставало дума за проекта на „Петков“ и за обстоятелствата при които той е бил изработен в Одеса. Стамболов е трябвало да говори за това, толкова повече, че даже идеята да се разпредели България на революционни окръзи, да се изпратят възможно по-голям брой пропагандисти, да се организира масовото участие на чети в подкрепа на въстанието – всичко това е взето изцяло от одеския проект. Говорейки за този проект, Стамболов, Ботев и другите не са могли да не изяснят на комитета въпроса за тези източници, за които е писал Христо Ботев на Драсов на 12 април 1875 г., че ще се открият „стига само началото да бъде удачно“.

Тези източници са лежали в обещанието на един богат русин, който съчувствал на българската революция. Той обещал да даде чрез Ботев за това дело 12 000 рубли. Ние изяснихме кой е бил този русин – одеският бунтовник Виктор-Малинка, който през време на комитетското събрание е бил още лично неизвестен на Ботев, а познат само на Стамболов. Но кога пък Малинка е могъл да каже на Ботев, че обещаните от него пари ще бъдат предадени лично на него? Само тогава, когато, като се отправил от името на комитета в Одеса и несъмнено с препоръката на Ст. Стамболов, Христо Ботев лично доложил на Малинка, „че началото е удачно“. Тъй че, излиза, че Христо Ботев е бил изпратен от комитета в Одеса не само до българското общество, а и до руските революционери и главно до тях, защото иначе комитетът би намерил за връзка със Стоманияковци и други по-легално и по-малко компрометирано пред официална Русия лице, отколкото Христо Ботев. За това г-н Ив. Драсов не ни разказва. Въобще, в неговите спомени има много неточности, които противоречат и със съобщенията на са-

мия Ботев за решенията на комитетското събрание (виж писмо на Христо Ботев до Греков от Николаев, 30 август 1875 г.) и със спомените, дадени от г-н Н. Обретенов, които, между другото, установяват, че Ботев наистина е заминал в Русия нелегално.

Според запазеното в „Архива на Възраждането“ препоръчително писмо до Ф. Тотю в Одеса, дадено на Христо Ботев от избрания през 1875 г. нов Централен комитет, последният бил съставен от следните лица: Д. Шопов, И. Т. Драсов, Хр. Ботев, д-р Чобанов и Д. Ценович.²²⁷

Настроението на българската революционна емиграция, когато Христо Ботев по поръката на новосъставения Централен комитет се отправил за Одеса, било много неблагоприятно.²²⁸ Чувствал ли е Ботев тази атмосфера на общо недоверие, която е заобикаляла неговата дейност? Изглежда да, но той схващал това само като интрига на каравеловото направление, само като проява на лична борба на „монополиста“ Л. Каравелов за възстановяване престижа си на ръководител на движението. Освен този тъмен облак в неговата тогавашна дейност, всичко останало му се струвало радостно и успешно. Още на път за Одеса, като останал един ден в Браила, Ботев се натъкнал на един неочакван успех. Той съобщава на Драсов на 22 август от Браила, че се срещнал там с един свой стар приятел, другар на стария г-н Раковски – Хр. Македонски, който, увлечен от разказа на Ботев за положението на работите и мисията му в Одеса, „се разпали дотолкова, щото се реши да пожертва и ризата си от гърба... Той има около 1000 жълтици и е готов да ги пожертва, за да въоръжи сам една чета и да я предвожда...“ И по-нататък, като съобщава на Драсов едно от друго по-радостни сведения, той вече не може да скрие своето възхищение от предстоящите перспективи. Едно го безпокои – интригите на Каравелов и Цанков – и той предупреждава за това Драсов. Точно след седмица ние срещаме Ботев в Николаев със същото настроение. Той е увлечен от работата. За това свое настроение той пише на Драсов на 30 август 1875 г.

Безспорно, в това писмо на Христо Ботев до Драсов има твърде много преувеличения, в светлината на които то получава характер не на писмо, а на агитационен лист с цел да възбуди Драсов към възможно по-голяма самодейност. Но дали сам Ботев е вярвал тогава в това, което е писал? Съмнително е. Преди всичко в Букурещ съвсем не е кипяло всичко. Комитетът на Цанков групирал около себе си опозицията, „старите“ били против, революцията не била готова, не избухнала след 5-6 дена и дали са били изпратени в България „за куршум и барут“ ония 1000 жълтици, които обещал Хр. Македонски на Ботев в Браила – не се знае. Изобщо, както съобщава на 7 септември 1875 г. от името на ЦК на частните комитети в Русе

и Търново Ив. Драсов, работата съвсем не е била така блестяща. Заедно с това и от Ботев се получавали не винаги радостни известия. На с. 276 от своя опит за биография на Ботев Захари Стоянов привежда неговата телеграма до Централния комитет, пълна със скрита тревога.

Ходил ли е Христо Ботев в Петербург, както съобщава на Драсов, ние не знаем, не знаем и как и при какви условия той завинаги се отделил от одеските българи, които в края на краищата се отказали да имат с него каквато и да било работа. Може да се допусне, че несъгласието между тях е станало главно на принципна почва – те се отказали от разговори с Ботев, като видели в неговото лице привърженик на идеите и тактиката на руските „нихилисти“. Възможно е те да са узнали за неговите свиждания с последните, за запознаването му с Малинка и че го е следила полицията... Както и да е, макар и при тия неблагоприятни условия, Ботев останал в Русия около три седмици – до 15-16 септември. Че наистина руската полиция е следила Христо Ботев и даже изглежда знаела защо той е дошъл в Одеса и с каква цел е ходил при Ф. Тотю, личи от спомените на самия Ф. Тотю, които ни са известни от ръкописа в софийския „Архив на Възраждането“ с дата 1896.²²⁹

По-нататъшните събития, по думите на Обретенов, се развиват така. Незабавно след връщането на Ботев от Русия, заедно с когото пристигнали Н. Славков и Ф. Тотю, в къщата на Дим. Ценович се състояло отново комитетско събрание, на което по искането на П. Хитов и Ф. Тотю им били дадени по 200 австрийски жълтици да приготвят тутраканската и черноводската чети за преминаване през Дунава. Скоро след това Обретенов, съпроводен от Христо Ботев до Гюргево, се отправил оттам за Турну Мъгуреле, където, според решението на комитета, трябвало да го чака с четата си П. Хитов, за да преминат заедно Дунава при Никопол и да потеглят за Троян. Както казва Н. Обретенов, от Троян били изпратени коли и коне, за да вземат четата. Обаче Обретенов не намерил П. Хитов в Турну Мъгуреле. Ф. Тотю обяснил на Обретенов, че Панайот дохождал в Турну Мъгуреле, купил си лозови пръчки и заминал в Белград при жена си да сади лозе, като казал, че сега е зима и да се върви с чета е неудобно. Веднага, разказва г-н Н. Обретенов, той телеграфирал на Ботев за това и се върнал в Букурещ. Но и в Букурещ не било по-добре. Н. Обретенов си спомня, че уж сам Ботев му казал, че същата игра им устроил и Ф. Тотю, който се отправил с 200 австрийски жълтици в Одеса и вече не се обадил от там. Според Н. Обретенов, неочакваната промяна на изработения план от двамата войводи, обезкуражило много букурещките ръководители на тази работа и общото униние, което ги обхванало във връзка с разгрома на вдигнатото тогава в Ст. Загора от

Ст. Стамболов, Г. Апостолов и други въоръжено въстание, се усилило още повече, като узнали за пропадането на въстанието в Босна и Херцеговина.

Под влияние на всичко това между членовете на комитета избухнали разногласия, породила се неискреност. Съвместната работа станала невъзможна и на 30 септември, заедно с Дим. Ценович, Христо Ботев напуска комитета.

Картината, която ни е нарисувал Н. Обретенов, е доста пълна и правдоподобна, обаче някои подробности, които ние изяснихме мимоходом, ни заставят да се отнесем с по-голяма предпазливост към редица току-що приведени съобщения на Н. Обретенов, които изискват изглежда специален анализ, за да се установи степента на тяхната истинност. Ние не можем да се заемем с това сега и предоставяме тази работа на други изследователи на същата епоха, като им даваме от своя страна следните данни. От Одеса Христо Ботев се е върнал в началото на септември 1875 г. От проучените от нас документи се вижда, че той е излязъл от Букурещ на 21 август, бил е в Браила на 22 с. м., от там е заминал за Яш на 23 през нощта, следователно, сутринта на 23 той е бил вече на руската граница и на обед същия ден е пристигнал в Кишинев. В Кишинев и Одеса той е престоял, както изглежда, по два дни, защото на 27 е бил вече в Николаев, на 30 пише на Драсов, че се кани да отиде в Петербург, а на 16-17 септември вече преминава обратно румънската граница, на 17 е в Браила и, вероятно, на 18 пристига в Букурещ. Ф. Тотю, когото Ботев оставил в Галац, пристигнал преди него в Букурещ. Възможно е Ботев да го е изпратил от Одеса много по-рано, тъй като за това, че го е „вземал“ от там, той съобщава още на 30 август 1875 г. на Драсов от Николаев. Излиза, че Ф. Тотю е могъл да бъде в Букурещ още в първите дни на септември, без да чака връщането на Ботев. Но даже в този случай ние не мислим, че още тогава, както казват Обретенов и Ценович, когото лично запитахме по този повод в Русе, са му били дадени на него и на П. Хитов от ЦК по 200 жълтици, които те уж си присвоили. От собствено-ръчната разписка на П. Хитов, изпратена от него в Букурещ на 4 септември 1874 г. (вж. З. Стоянов, с. 265) се вижда, че той е получил от ЦРК не 200 австрийски жълтици, а 100 турски лири и то не за въоръжаване на чета, а „за пътни разноски, за да премина у отечеството си България“; що се отнася до Ф. Тотю, преди всичко ние въобще нямаме никакъв документ за това, че той именно тогава е получил 200 австрийски жълтици, и второ, редица документи ни доказват²³⁰, че той и след своето идване в Букурещ по покана на комитета през септември, като се връща в Одеса, продължава да се обажда, агитира по пътя за Болград, че е необходимо да се готвят за предстоящото въстание през пролетта и даже след смъртта на Христо

Ботев продължавал да служи предано на делото на народното освобождение. Освен това в архивата на П. Енчев във Варна ние намерихме две писма до него в Николаев от Браила. В писмото с дата 25 март 1876 г. се говори за извикване на Ф. Тотю в Кишинев от Одеса (или Белград?) за преговори по българските работи с Ив. Ст. Иванов, руски емисар по българското движение, след войната назначен сливенски окръжен управител, а в писмото от 12 май същата година се предава наред със съобщението за разгрома на Ботевата чета, че сега още по-голяма чета събират в Сърбия Ф. Тотю и П. Хитов, под ръководството на извикания да ръководи въстанието ген. Черняев. Като вземем предвид всичко това, можем да заключим, че отказът на П. Хитов и Филип Тотю през есента на 1875 г. да изпълнят поръката на Ботевия комитет да преминат с четите си Дунава и да вземат отговорността върху себе си за въстанието, което още не било подготвено, съвсем не се обяснява с користни мотиви, а както изглежда, от целесъобразност и благоразумие, за което година преди това настоявали Рафаил Атанасов и Тодор Пеев.

Според спомените на г-н Н. Обретенов, времето, което настъпило след оставката на Христо Ботев „беше най-черното време за емиграцията“. В Букурещ и по цяла Румъния се скитали много и най-различни емигранти, които не знаели какво да правят. Общият упадък на духа бил толкова голям, че Обретенов, като се върнал в Гюргево, мислил „че с букурещката емиграция вече нищо не може да се прави“.

Скоро след това изглежда в Букурещ станало това събитие, за което разказва г-н Т. Енчев, като го отнася съвсем неправилно към следната 1876 г. По думите на г-н Енчев, някои от „хъшовете“, които живеели в Ботев, извършили „обир“ на някакъв си букурещки търговец и като взели от него разни ценни вещи, скрили ги в куфара на Енчев. Полицията попаднала на следите на грабителите, арестувала със злополучния куфар Велико Попов, студента Куртев и още няколко лица, и Енчев, опасявайки се да не бъде обвинен в съучастничество, по съвета на Ботев, се скрил и от Букурещ заминал в Русия – в Николаев. Стоян Заимов поправя спомена на г-н Енчев в смисъл, че тази експроприация е станала късно през есента на 1875 г. Във връзка с нея наистина бил заловен Куртев, но не с куфара на Енчев, а на Волон и цялата организация на тази работа била приписана на Ботев. Както изглежда, немалко участие в обвиненията е взел тогава и Ив. Драсов; по повод на това на 11 декември с. г. Христо Ботев пише на Стамболов, като му благодари иронично за това, че (Стамболов) го запазва „от зачерняване пред себе си и пред другите“.²³¹ Що се отнася до личните преживявания и настроения на Христо Ботев в това глухо време на обществена реакция, която обхванала българската емиграция в Румъния, а особено в Букурещ, вследствие неуспеха на всички предприятия на августовския Централен революционен комитет, разгрома на Старозагорското въстание и разпадането на самия комитет, то трябва да се каже, че те са били много нерадостни и тежки. Христо Ботев е трябвало да се отдалечи от революционната работа на своите другари по причина на възникналите на почвата на общия духовен упадък на българската емиграция в Румъния сплетни и недоразумения и да остане, макар и не за дълго, сам със своите лични скърби и страдания. Впрочем той не паднал духом, даже бил готов да иронизира това свое състояние, като възклидал: „Нищо! Аз ще да изплувам из това бласто!“ И както ще видим по-нататък, той е постигнал своето. Почти в същото време, когато сред букурещката емиграция са ставали най-големите търкания, от

Цариград се върнал Стоян Заимов, който не могъл да дочака там обявяването на въстанието. По-нататъшните показания на Н. Обретенов се потвърждават напълно от Стоян Заимов, който предлага да се ръководим от тях при характеристиката на последвалите събития, като безусловно верен източник.

Като се върнали в Гюргево, Заимов и Обретенов, и двамата разочаровани от букурещката емиграция и даже от Христо Ботев, се замислили какво да правят при създаденото положение и решили наново да организират работата от Гюргево, като избягват да се отнасят към старите дейци. В скоро време в Гюргево се събрали доста млади работници, които дошли отново от България в Румъния. Между тях били Стамболов, Волов, Апостолов, Измириев. Дошъл и Н. Славков. С помощта на Дим. Горов, в когото тия дейци се хранили, в края на ноември 1875 г. в къщата на едни порумънчени българи в Гюргево била намерена една стая, наречена после „казарма“, и в тая казарма се настанили 12 души измежду гюржевските революционери, които образували така нареченото гюржевско събрание.

Това събрание ставало при конспиративна обстановка, скривали го не само от турските шпиони, румънските власти, но и от своите български емигранти и продължило почти месец и половина. Най-после, в началото на януари 1876 г. те взели решение да продължат делото на нови основи. Решили да не замесват в работата никого от старите дейци, даже Ботев, от които, като имали предвид духовния им упадък, не очаквали вече никаква полза, да възстановят отново вътрешната организация, за която цел България била отново разпределена на революционни окръзи и било постановено да заминат лично да ръководят организационната работа, за да се подготви въстанието не по-късно от 11 май 1876 г. – Св. Св. Кирил и Методи. Отречена била нуждата от какъвто и да било външен Централен комитет и за да може да се обедини работата на отделните окръзи в едно цяло, решили да поддържат лична връзка едни с други, като свикват общи събрания на представителите на окръзите в случай, че възникнат някои важни въпроси... След приемането на тия решения, през първата половина на януари 1876 г., участниците на гюржевското събрание потеглили за България, като всеки се отправил в определения му окръг. Заимов, Обретенов, Апостолов и Н. Славков заминали за Западна България с център Враца, където Н. Славков бил веднага арестуван от турците в Орхание^{*}, вследствие на което Обретенов и Апостолов трябвало още през месец февруари да се върнат в Румъния. Заимов успял да се задържи в Враца.

* Днешният Ботевград. Б. ред.

Още като заминавали от Гюргево за България, минавайки през Букурещ, както казва Н. Обретенов, той и Апостолов срещнали там Христо Ботев, който мрачно ги запитал къде отиват, а те отговорили, че си търсят работа. Христо Ботев не им повярвал и казал: аз знам, че вие сте взели решение да преминете в България и отново да повдигате въстание. Защо криете това от мене? Но тъй като било решено да не се говори никому за гюргевските решения, Обретенов и Апостолов втори път отклонили Ботевия въпрос. Виждало се, че Ботев не им вярвал. Като се намръщил мрачно, той скоро се сбогувал с тях и ги оставил. Но даже и след като останал сам, Ботев изглежда не скъсал връзките си не само с букурещката емиграция, но и с България. Той бил уверен, че накрая, както писал на Стамболов, ще изплува от блатото, в което попаднал със съдействието на своя неотдавнашен приятел Ив. Драсов.

Христо Ботев не се отчайвал, поддържан изглежда от Д. Ценович, който го обичал много и заедно с него подал оставката си от Комитета. Той бил бодър, продължавал да работи и радостно съобщавал на П. Мишайков за 12 000 рубли, които му били обещани от Русия. През февруари, според Н. Обретенов, като се върнал по причина на арестуването на Н. Славков в Букурещ, той и г-н Апостолов открили на Ботев гюргевските решения, като имали предвид сериозността на положението, създадено в работите на вътрешната организация вследствие арестуването на Н. Славков.

Христо Ботев много се зарадвал, че се обърнали към него, възторжено одобрил всички гюргевски решения и обещал да работи с нова енергия за успеха на общото дело.

Още през февруари Драсов и Стамболов, които работили отделно от Ботев, получили от вътрешните комитети на новата организация в България 800 до 1000 турски лири, с които пари почнали да купуват оръжие и да приготвят четници. С пристигането пък на Обретенов и Апостолов в Букурещ през март, започнали да идват от България още по-добри известия. Тогава получили от Враца и събраните от Цвятко Антов на кредит от местните търговци лой, сирене и други продукти, които били продадени и с парите купили оръжие. Обаче това оръжие не било изпратено в България, защото Заимов известил с писмо от Враца, че турците са открили пътя, по който се изпращало оръжието, и последното трябва да се остави в Румъния за въоръжаването на четите. Н. Обретенов и Апостолов незабавно предали това съобщение на Ботев, който бил в течение на всички работи, които се отнасяли до оръжието и разпределението му покрай дунавските пунктове, за да направи нужните нареждания. Изглежда скоро след това Христо

Ботев заминава в Белград, а оттам в Одеса, където го чакали обещаните му 12 000 рубли за българската революция.

По повод на това заминаване ние нямаме никакви сведения, ако не се смята забележката към с. 290 на биографията на Ботев от З. Стоянов. Но от писмото на Христо Ботев до Горов от 12 декември 1875 г. се вижда, че решението за това пътуване е било взето от него още тогава. В писмото до Стамболов от 11 декември същата година Христо Ботев съобщава на Иванчо х. Димитров: „сръбският консул доби право да издава паспорти на нашите политически бежанци. Вчера ме вика и ми иска списъка на тия бежанци“... Като се възползвал от тази покана на сръбския консул, Христо Ботев извадил сръбски паспорт за себе си и, както говори З. Стоянов, който видял този паспорт, той бил издаден с подписа на букурещкия сръбски дипломатически агент от 2 януари 1876 г. на името на Христо Ботев. Именно на този паспорт има виза, която удостоверява, че преди да отиде в Русия, Ботев е ходил в Белград, а за Русия той е заминал от Букурещ едва на 4 март 1876 г.²³² „Какво е той свършил в Русия, не знам, пише З. Стоянов, факт е само това, че в скоро време кишиневските българи внесоха за неговата чета чрез П. Калянджи 5000 франка“. Според нас тук може да се счита факт само едно, че тия 5000 франка или 2000 рубли са изпратени от Русия чрез П. Калянджи, но дали са ги изпратили кишиневските българи, или това е била помощта, която вместо обещаните 12 000 рубли е могъл да внесе в полза на българската революция Виктор-Малинка, това остава неизвестно.

Христо Ботев се върнал от Одеса не по рано от последните дни на м. март 1876 г., когато не само той, но всички отново сплотени български революционери се готвили трескаво за въстание, определено, както казахме по-горе, за 11 май с. г. Ние виждаме тогава Христо Ботев в близки приятелски връзки с руските емигранти в Букурещ. При живущите вече там от началото на 1875-76 учебна година Судзиловски, жена му и Зубко-Кодриан в първите дни на м. април пристигнал от Яш и Кац (Добруджану-Геря), и Христо Ботев отивал често в тях, приказвал за своите революционни планове и разисквал по всички въпроси от политиката и обществения живот.

Г-н З. К. Арборе-Рали, на когото се пада честта пръв да работи над една биография на Ботев и даже да я напише през 1878 г., ни разказваше какво силно впечатление му направил Ботев.

Спомням си добре Христо Ботев, който дохождаше в дома. Той ми направи силно впечатление и с външността си, и с ума, и с революционния темперамент. Ние го считахме другар по убеждения, революционер в този смисъл, в който и ние бяхме тогава. Помня, че говорехме с него по разни принципни въпроси, но не мога да си спомня съдържанието на нашите беседи. Ние знаехме, че Христо Ботев събираше тогава енергично чета, за да отиде в България; знаехме, че той беше известен деец на българската революция, поет и публицист, но подробности от неговата революционна дейност поне аз лично не знаех и не го разпитвах. Възможно е Судзиловски, който познаваше Ботев по-рано от мене и беше по-близък с него, да беше повече в течение на българските работи, но аз тогава не се интересувах от тях.²³³ Понякога Христо Ботев водеше със себе си и свои другари българи, чиито имена сега не мога да си спомня. Помня само едно, че именно тогава се запознах със Стамболов, който беше в приятелски отношения с Ботев, Судзиловски и Зубко-Кодриан, който живееше в университетския пансион, но постоянно беше с нас. После ние тъй се сближихме със Стамболов, че той даже живееше по едно време в моята квартира. Що се касае до външността на Ботев и отношенията му към нас, помня, че той се обличаше обикновено твърде грижливо и по-добре от нас, които нямаше никакви средства и като нихилисти не обръщаме внимание на своята външност. Спомням си даже, че няколко пъти Христо Ботев, правейки своите дипломатически посещения, обличаше запазеното в Судзиловски за важни случаи в живота черно дълго пал-

то и цилиндър. Изобщо Христо Ботев беше общителен и весел човек, добре говореше руски и беше съвършен демократ в отношенията си с хората. В това време той беше силно увлечен в замисленото от него революционно предприятие и неговото организиране и през всичкото време се грижеше за тази работа. Тогава той нямаше никакво отношение към нашите руски революционни дела, както и ние няхмахме нищо общо с българските; дали е имал такива отношения по-рано, когато аз не бях в Букурещ – за това може да помни и да знае само Судзиловски. Спомням си един характерен случай от Ботевата революционна практика през онова време, когато неочаквано някъде на границата румънските власти задържаха някакви денкове с оръжие, което било предназначено за България. Христо Ботев се заел да вземе оръжието сам и явявайки се в пограничното място, където било задържано то, той влязъл в ролята на самозван румънски прокурор, дал заповед на изплашените от неговия повелителен тон местни власти незабавно да пропуснат багажа по предназначение.²³⁴ Ботев се справял лесно с такива неща, защото румънското правителство гледало през пръсти на революционните приготовления на българските емигранти и не забелязвало техните невинаги легални дела. Спомням си също, разказвания много по-късно в Букурещ куриоз из живота на Христо Ботев, който го характеризира като революционер, който не се спира в името на революцията в подбора на средствата за осъществяване на революционните планове... (Касае се за една експроприация, извършена уж от Христо Ботев в Галац на един български търговец, на когото била чушена касата). Дали това е истинска случка, или една от легендите, които обикновено се измисляха за видните революционери от онова време – аз не зная, но изглежда, в свързка с тази вярна или невярна история тогава се пуснали за Христо Ботев най-разнообразни некрасиви слухове. След неговата смърт тия слухове достигнаха и до нас русите, но ние не им отдавахме тогава още никакво значение, запазвайки в себе си образа на Ботев – революционера и социалиста тъй чист и светъл, какъвто го виждахме и знаехме в живота му“. „Заминавайки с четата в България, Христо Ботев дохожда да се прости с нас и ни направи впечатление на човек, който дълбоко вярва в успеха на своето дело. Ние се надявахме да го видим пак, но случи се друго; скоро ние узнахме за постигнатия го неуспех и за неговата трагична смърт, което потресе всички, които познавахме Ботев през последните дни на неговия живот. За всичко това ни съобщи старият полски емигрант – невероятен добряк, чудак, аскет и философ – Лучицки, който живееше в Букурещ и познаваше всички български емигранти там. Той, както ми се струва, е запознал Судзиловски с Ботев.

За съжаление, написаната от г-н Арборе-Рали биография на Христо Ботев не видяла бял свят. На времето той съобщил със следните думи за нея от Браила на М. П. Драгоманов в София (любезно съобщено ни от проф. И. Д. Шишманов): „аз събрах тук биографичен материал за две много интересни личности. Едната биография, която аз можах да напиша (два печатни листа) по устните разкази на очевидци, е биографията на Ботев, началник на българските въстаници в последно време, крайно интересна личност“. Това съобщение, както ни разясни лично г-н Арборе-Рали, се отнася към края на 1878 или началото на 1879 г.

Интересно е, че много по-рано, в годината на Ботевата смърт, неговият приятел, известният руски емигрант и другар на току-що умрелия, месец след смъртта на Ботев, Бакунин – „Robert“, съобщава на същия този М. П. Драгоманов за Ботев следното (писмото не е публикувано и ни е съобщено също от проф. Шишманов): „Трябва да ви кажа, че ние тук (в Румъния) узнахме много интересни сведения за българското въстание, за неговата подготовка. Особено са ценни фактите за някои агитатори, например за Ботев; той издавал тук социално-националния вестник „Знаме“ и бил един от най-бойките и забележителни дейци. Когато поне донякъде се изясни и разбере какво ще стане, с българите можем да се сблизим повече“.

Защо написаната от г-н Арборе-Рали биография на Ботев не е била издадена и къде може да е сега тя – за това лично той ни каза следното: „Що се отнася до моите записки за Ботев, те пропаднаха при арестуването ми през 1881 г.“

Духовната връзка на Христо Ботев с руските емигранти не се ограничила само с разговори; съвсем неочаквано тя била подчертана с кръвта, участието и смъртта на един от техните неизвестни представители в Ботевото дело, в борбата за освобождението на българския народ. Ето как описва Обретенов този човек и първата си среща с него. „В началото на април 1876 г. аз пътувах от Бекет за Гюргево, за да се срещна с някои хора и видях там Ботев, с когото лично говорих по организирането на работата и му съобщих, че в Бекет намерихме място, откъдето ще може да премине четата Дунава и поръчахме един сал за това. Тогава и дума не ставаше за паход. Няколко дни след това, когато аз наново се върнах в Бекет, при мене дойдоха от Букурещ със забележка от г-н Апостолов един руснак и Перо Херцеговинец, които идеха от Херцеговина след потушаването на въстанието да помогнат на нашата революция. Този руснак говореше много малко и смешно български език, като изкълчваше ужасно думите и наричаше себе си „княз“. Тъй го наричаха всички, но аз знаех неговото име и това, че той беше от Петербург. Затова след освобождението на България, като се

върнах в Русе, аз съобщих чрез г-н Стоманияков на Петербургското градско управление за неговата смърт. Той беше при мене в Бекет, докато не тръгна четата и заедно с мене се качи на парахода. Това беше типичен руснак, широкоплещест, среден ръст, рус, с весел характер, обичаше да пее, на около 30-32 г. Че той беше руснак, никой от нас не се съмняваше и от това как той се срещна с Ботев на парахода, как последният го поздрави радостно – личеше, че те бяха познати от по-рано“... За смъртта му около Милин камък Обретенов съобщава следното:

После вече аз узнах, че тези, които се отбиха от четата (при Милин камък – десет души, между които бяха руският княз и г-н Матов), сбъркали пътя и били предадени от един врачанин, който ги намерил скрити в своята полска колиба. Той съобщил за тях на турците, които ги заобиколили и след станалата престрелка запалили колибата, в която те изгорели.

Тъй умрял човекът, който дошъл при Ботев от Херцеговина да умре за свободата на българския народ, и ние не знаем защо г-н Карапетров, а след него и г-н Д. Страшимиров, го смятат за капитан от руската армия Теофан Раданов от Петербург, българин? В своята биография З. Стоянов го нарича „нихилиста Радионов“ и изглежда фамилията Радионов е същинската му фамилия, защото, както ни каза г-н Н. Обретенов, името на този човек З. Стоянов поискал да узнае от него и той му съобщил това име. Че то не е псевдоним – това личи от казаното по-горе, че Обретенов го съобщил на Петербургското градско управление, съобщавайки на последното за смъртта на княза.

Относно формирането на Ботевата чета, освен твърде богатата литература по тоя въпрос, ние разполагаме с показанията на две лица – Обретенов и Спас Стоилов, които още не са публикували своите спомени. Първият от тях работил в Бекет, вторият в Турну Мъгуреле. При Н. Обретенов от Ботев дошли „русият княз“ и Перо Херцеговинец, а при Спас Стоилов – Войновски. Това станало ето как: Н. Обретенов още в края на март е бил в Бекет, като посреща изпратените му четници, оръжие и амуниция. До самия 11 май не знаел как ще премине четата през Дунава. Той по собствена инициатива приготвял салове и лодки за прекарването ѝ от Бекет, като намерил близо до него подходящо място за отпътуване. В началото на април той отишъл в Гюргево, където се срещнал с г-н Апостолов и Христо Ботев и им съобщил това. После, като се върнал обратно, приел при себе си, както казахме вече, изпратените от Апостолов един руски княз и Перо Херцеговинец. От 10 до 13 април в България, в Оборище, се състояло под председателството на Волов събрание на средногорските села, за което Н. Обретенов веднага бил известен чрез Врачанския комитет. В това съобщение се казвало, че въстанието е определено да се повдигне на 11 май, както това било решено и по-рано в Гюргево, но със забележка, че ако турското правителство узнае за това предварително, то въстанието да се повдигне веднага щом това стане известно. Както узнал после Н. Обретенов от Захари Стоянов, който участвал в това събрание, Волов, Каблешков и други предлагали да не се бърза с въстанието и да се продължи организационната работа, но против тях излязъл Бенковски, който произнесъл пламенна реч, пълна с упреци против тия, които със своето бавене убиват народното дело. Поддържали го оказали се болшинство негово съмишленици и тогава събранието решило, че въстанието може да бъде обявено на 11 май. Това решение било предадено веднага на турските власти от някакъв си предател и те, въпреки че не прибягвали още до открити арести, започнали да вземат мерки против едно възможно въстание. Едва на 18-19 април били извършени първите арести в Копривщица, които послужили за сигнал на средногорското или така нареченото априлско въстание. За това Н. Обретенов и другите емигранти, които живеели с него в Бекет се научили веднага чрез Враца и тутакси това съобщение било предадено на Ботев. Последният съобщил незабавно на чуждата преса телеграфически за началото на въстанието и разпоредил в Бекет да се завърши с приготов-

лението на четата. В началото на май Ботев и Апостолов изпратили специален човек, който съобщил на Н. Обретенов, че прекарването на четата през Дунава ще стане не на салове и лодки, както се предполагало по-рано, а с параход и че трябва да се приготви вече багажът и да се чака последната заповед. На 16 май в Бекет се получила телеграма, подписана от Христо Ботев, че „стоката с австрийски параход пристига утре“. И наистина, рано сутринта на 17 май, при изгрев слънце, в Бекет пристигнал „Радецки“, на когото били Христо Ботев и другите; на него се качили и бекетските четници, начело с Н. Обретенов, „руският княз“ и Перо Херцеговинец с цялата амуниция.

Според Спас Соколов, тогава, когато в Оборище ставало средногорското събрание, той бил още във Врачанския окръг. Едва тогава в с. Долна Кремена той узнал случайно от един търговец от Оряхово, че Никола Славков е арестуван и че по тоя случай във Враца и Бяла Слатина станали много арести. Тъкмо тогава Стоян Заимов го извикал във Враца и там в хана на Стефан Савов предал на Сп. Соколов един пакет, като казал: „чети и върши“, и веднага излязъл от къщата и се скрил някъде. В тоя пакет имало разпореждане Соколов, с някой си Ангелаки Сокачев, като тръгнат за Рахово, по пътя да се отбият в с. Букувица и там да дочакат Обретенов и Георги Апостолов, които, според Заимов, били още в Тетевенско и трябвало да преминат през Дунава в Румъния. Като ги препратил с помощта на някой си Ив. Димитров от Рахово, Сп. Соколов се отправил, според даденото му от Заимов разпореждане, в Рахово, където работата му била да препраща хора и оръжие. Наскоро обаче той бил предупреден, че е открит от турците и в турски дрехи и на турски параход избягал от Рахово в Браила. Това било в края на април и там, в Браила, той узнал, че в панагюрските села въстанието е избухнало. В Браила Соколов се видял с Ив. Драсов и Т. Пеев. По това време, по думите на Соколов, единственият път за прекарване на оръжие в България било Рахово и затова, като стигнал в Браила, той най-напред телеграфирал на революционерите Петър Юрданов и Георги Матев да не изпращат вече оръжие, защото е предадено. Когато съобщили на Соколов, че въстанието е започнало, той по своя собствена инициатива събрал в Браила 20-30 души четници и се отправил с тях в Турну Мъгуреле. Заедно с него от печатницата на дядо Паничков тръгнали Михаил Кайназирев, Белградчанчето*, Димо Калоферчето и други момчета, които се въртели постоянно ту в печатницата на дядо Паничков, ту в кафенето на Странджата. На парахода, с който се отправили в Браила, бил случайно един българин – Величко Симеонов, когото знаели за турски шпионин.

* Вероятно има предвид Ботевия четник Михаил Каназирски от Болград. Б. ред.

Страхувайки се от неговото предателство, четниците не искали да пътуват по-нататък с параход и слезли на Зимнич, а от там в Турну Мъгуреле с талиги. На три километра от Турну Мъгуреле Соколов спрял четниците, освободил колите и им заповядал да чакат докато се стъмни, а сам с някой си Върбан Георгиев, родом от Русе, ученик от V клас на Белградската гимназия, се упътил за Турну Мъгуреле и се спрял в хана на Петър Дилов и Цеко Павлов. Посредством тях четниците били разпределени по градините като работници, понеже било опасно да се отиде в града, вследствие на току що извършената експроприация в Турну Мъгуреле от живеещите преди това там четници над държавната поща, което предизвикало поживена бдителност от страна на полицията. П. Мишайков в това време го нямало в Турну Мъгуреле – това било в началото на май – тъй като той заминал за Белград да подготви от там една чета за България. При Соколов дошъл Петко Катранов, търговец от Турну Мъгуреле, и го научил как и към кого да се обърне в Букурещ. Соколов телеграфирал на Ботев. Тогава, по нареждане от Букурещ, от Калафат дошъл П. Юрданов при Соколов и с него той се посъветвал къде да се уреди склад за оръжието. Избрали за пункт Корабия, едно ново и пусто пристанище, на което никой не обръщал внимание. Скоро след П. Юрданов в Турну Мъгуреле дошли от Букурещ Войновски, Кирил Ботев и Димитър Ночев и тогава Войновски открил на Соколов, че четата ще премине в България не през Сърбия, както мислил Соколов, а през Дунава с параход. По тоя случай станало нужда да се свикат българските първенци в Турну Мъгуреле. Това събрание станало в магазина на П. Мишайков. Между присъстващите били и богатият земевладелец Прокопиу, П. Катранов и др. От тях искали да помогнат на четата, но те искали непременно да узнаят къде и как ще мине четата в България, на което, разбира се, не могло да се отговори. Тогава било решено Войновски и Соколов да открият плановете си само на Прокопиу и от него ще зависи да даде ли на турнумъгурелците помощ или не. Прокопиу се съгласил да дава. Турнумъгурелци събрали известна сума пари, от която били купени 30 пушки, 80 параходни билета за четниците до разни пунктове, 60 турски лири – подкуп на румънските чиновници да не отварят багажа. Парите плащал Петко Катранов. Оръжието обявили за „брашовска стока“ и когато всичко било готово, телеграфирали за това на 15 май на Ботев. През цялото това време Войновски бил мълчалив, строг, но настроен воинствено. Облечен бил цивилно. Изглеждал на 28-32 години, със среден ръст, широко, но сухо лице и светлокестеняви мустаци. Билетите били взети на пристанището от П. Катранов.

Параходът пристигнал късно през нощта. Когато багажът бил внесен и четниците минали на палубата, Соколов и Войновски отишли в I класа да търсят Ботев, но разбрали, че той тихо спи. Параходът тръгнал от Турну Мъгуреле едва сутринта. Сутринта Соколов и Войновски намерили Ботев в каюткомпанията да пие кафе. Той бил настроен весело и добродушно. За да не обръщат внимание, говорили за дреболии. В Корабия се качил П. Юрданов с още няколко четници, там било натоварено всичкото оръжие и амуниции, складирани от по-рано тук за тая цел. След Корабия параходът спрял в Рахово, тук се качил Стефанаки Савов, който, както се оказало, бил изпратен от Стоян Заимов в Бекет да занесе пари и да изложи положението, в което се намира Враца. Стефанаки Савов съобщил, че макар Стоян Заимов да знаел, че четата скоро ще потегли и да събирал за нея коли и коне, сега, когато четата е потеглила, без да го предупреди, едва ли всичко ще бъде готово. В Бекет, както казахме, се качили и последните въстаници начело с Н. Обретенов, руския княз и Перо Херцеговинец. Според Соколов, там били натоварени и куфарите с револвери и няколко торби със сухари. Четниците започнали да се приготвят за поход. Соколов извикал Кирил Ботев и му казал да съобщи на Христо Ботев, че мястото за слизане е близо. Това място, както казва Соколов, не е било определено от по-рано и определянето му било възложено на него, като на човек, който най-добре познава това крайбрежие на Дунава.

В това време в салона на II класа, освен Кирил Ботев и Соколов, имало около 10 души четници, останалите били горе на палубата. Кирил Ботев започнал да развива една рогозка, в която били завити пушка и сабя. Вероятно някой незабелязан от четниците пасажер е видял оръжието и доложил за това на капитана. Капитанът застанал на стълбата, която се спущала в каютата, заповядал с висок глас оръжието да се предаде веднага на бюфетчика според правилата на парахода. В това време Ботев облечен в пълна униформа, с перо на шапката, зелена лента през рамо и с револвер в ръка се спира до замръзналия от страх капитан и поздравява четниците с похода. Като забелязва капитана, той извиква „убийте капитана!“ и бързо се качва горе. Войновски, който стоял зад Ботев, на свой ред извикал нещо на капитана, капитанът бързо се изкачва след тях на палубата, а след него и другите четници. На палубата, както казва Соколов, Н. Обретенов извадил шитото от сестра му, жена на З. Стоянов, знаме и го забил на висок прът със златен кръст. При будката на капитана Ботев и още 15 души оживено спорили за нещо с капитана, а другите чакали по-нататъшните разпореждания. Поп Сава Катрафилев благословил знамето, качил се на капитанското мостче и поел командата на парахода.

Двама били изпратени веднага на машината, а други двама – при кормилото. Скоро, с помощта на съзелата се параходна команда, били спуснати откъм турска страна платнища и започнали да освобождават оръжието и амунициите и да го разпределят между четниците. Когато четата била напълно готова за слизане, дали на парахода курс към брега. Той спрял не на самия бряг, но близо до него. Срещу парахода се явили двама турски граничари, които викали нещо. Скочилите след Соколов право във водата четници убили единия, а другият избягал; след това от парахода спуснали дъски и четата в пълен състав с радостни и въодушевени викове слязла по тях на родната земя, като носили пред себе си знамето „Свобода или смърт“. Според Н. Обретенов, Христо Ботев и останалите били много въодушевени отначало, понеже мислели, че през където и да минат към тях ще се присъединяват все нови и нови сили. Обаче те горчиво се измамили в това, защото освен учителя Младен от с. Козлодуй към четата не се присъединил никой. Това много обезкуражило Ботев и когато четата, как да е, стигнала до Милин камък, той бил дотолкова разтревожен, че въпреки всичките си усилия, не могъл да скрие това от другите. При Милин камък станало първото сражение на Ботевата чета с башибозуците и четата, според Н. Обретенов, загубила 11 души. Трябвало да се отстъпи, четата потеглила към Веслец и, както казва Н. Обретенов, Христо Ботев бил просто отчаян от това. Там, около водопада на Веслец, четата отново се преброила и била установена загубата на още 10 души, които се отбили по пътя и загубили четата. Между тях били руският княз, г-н Матов, Иваница Данчев и Кирил Ботев.

За духовния упадък на Ботев при Милин камък потвърждава и г-н Д. Ночев:

Когато тръгна четата – казва той, – не се знаеше, че Априлското въстание е потушено, ние смятахме, че като дойдем в България, ще бъдем посрещнати с отворени обятия и ще помогнем на въстаналите вече области. Христо Ботев беше с надежда, че ще намери въстание, после се разочарова, но скриваше разочарованието си“. „Чух тия думи от него при Милин камък, кога убиха коня му: „Нашата работа излезе тъкмо хаджидимитровска“.

От Веслец, според Н. Обретенов, Христо Ботев писал на Стоян Заимов писмо, да пригответи чета и да го посрещне в Балкана. Това писмо, обаче, както твърди Заимов, не го е получил и въобще при последния във Враца не е дошъл нито един от ония, които Ботев е изпращал да съобщават за движе-

нието на неговата чета. Съвсем случайно, от един човек от Борован, Стоян Заимов узнал, че четата е минала вече това село и тогава Стоян Заимов сам изпратил Митю Х. Ангелаков да търси Ботев, който, като намерил четата, предал ѝ да се спуска към Костеновския мост, където предполагал да се яви Стоян Заимов с 200 врачански четници. Стоян Заимов обаче не могъл да изпълни обещанието си, защото внезапно във Враца нахълтали черкези, пък явила се и редовна войска и артилерия. Враца била блокирана, започнал ужасен терор, хората били убивани по улиците, четниците се разбягали, като оставили Заимов в най-безпомощно състояние. Преоблечен като овчар, той едва успял да се измъкне от града, но наскоро бил хванат от черкезите в едно близко село и предаден на военните власти.

След като Ботевата чета, по нарежданията на Заимов, слязла при Костеновския мост срещу 20 май, не намерила там нито един човек. Делото изглеждало съвсем загубено и четата потеглила направо към Балкана, без да има повече определен маршрут.

При залез слънце на 20 май четата, движейки се по козя пътека, стигнала един връх, където имало овчарска колиба. Тук четата се разположила да почива, взела от овчаря 5-6 агнета, запалила огньовете и се готвила да вечеря. През това време Ботев, Войновски, Обретенов и други влезли в колибата да обсъдят положението. Изведнъж влиза овчарят и обръщайки се към Ботев рязко заявява: „Хайде, платете ми агнетата, защото войската иде!“ Всички, разбира се, станали, а Ботев, като погледнал с презрение равнодушно стоящия пред него овчар, съкрушено проговорил: „И аз съм дошъл да освобождавам тоя народ!“ И като се обърнал към Н. Обретенов, казал да дадат на овчаря 4 лири.

В това време часовете също съобщили, че се е появила турска войска и четата набързо потеглила напред. И когато към обед четата достигнала до местността „Вола“, от западната страна се показали черкези. Войновски заповядал на четата да заеме един източен връх и боят започнал. Към 2 или 3 часа след пладне от южната страна се появил един отряд редовна турска войска, около 200 души. Отрядът стрелял малко, повече се били черкезите. В това сражение, благодарение сполучливо избраната от Войновски позиция, четата не загубила нито един човек. Надвечер, след залез слънце, турският тръбач дал сигнал за прекъсване на стрелбата и както черкезите, тъй и войската отстъпили и вече не се появили.

През време на дългата престрелка четниците силно страдали от жажда. Един от тях съобщил, че наблизо около едно село има добър извор. Била дадена заповед на четата да отиде при него. Когато вече цялата чета слязла от „Вола“ по направление към извора, Христо Ботев, Георги Апостолов, Перо

Херцеговинец, Димитър Габровчето, Сава Пенев и Никола Обретенов останали малко назад и, като седнали при една скала, започнали да обсъждат положението. Войновски не бил с тях, защото още по време на сражението той се отделил с 40-50 четници, за да охранява тила на четата и се загубил някъде в Балкана.

„И тогава – разказва Н. Обретенов – Христо Ботев ни погледна и каза: „Как мислите, момчета, трябва ли да вървим още напред или да си вземем пътя за Сърбия?“ Докато ние разглеждахме този въпрос, четата стигна извора долу. В това време Христо Ботев се надигна с целия си ръст, за да види няма ли някъде нещо опасно и в същия момент от източна страна, оттам, където се отправи четата, се чу изстрел. Ние не видяхме кой стреля. Христо падна пронизан от куршум в сърцето, като не каза ни дума. Останахме като ударени от гръм. Целунахме го по челото. Извадихме от страничния му джоб окървавената, пробита от куршума карта, свалихме часовника му, шапката, взехме револвера и намерените у него 3-4 лири и го оставихме там“.

След смъртта на Христо Ботев повечето от четниците се разбягали, а една група от около 10 души с Георги Апостолов, която запазила знамето, била унищожена от турците при с. Лютиброд; там било пленено и знамето. С останалите 20-30 души Н. Обретенов и другите, след като скитали ден и половина по Балкана, се срещнали при едно преминаване на Искъра с отряда на Войновски, който тогава именно с четниците си искал да премине реката. Там Н. Обретенов му разказал за убийството на Ботев и предал окървавената карта, която Войновски веднага сложил в пазвата си. В Тетевенския балкан над с. Рибарица в една престрелка Войновски бил убит също така, както и Христо Ботев – право в сърцето, и картата, която му предал Н. Обретенов, била втори път пронизана от турски куршум. Турците взели картата и когато хванали другите четници и Н. Обретенов, показвали им я в Троянския затвор. В този затвор, разглеждайки съдбоносната карта, Никола Обретенов узнал как е умрял Войновски.

Епилогът на тая трагедия се разиграл на 26 ноември 1876 г. в София, където турският съд разглеждал делата на хванатите след Ботевата смърт четници в различни места на България. В брошурата „Материали за Христо Ботевата чета“ (бележки и документи за участието на Димитър Икономов в народните движения), издадена от Пенчо Икономов през 1901 г. в Никопол, ние намираме българския превод на присъдата на този съд.

На 17 май 1876 г. Христо Ботев повел четата си на борба за освобождението на своя народ. В същия ден в Букурещ излязло извънредно издание на създадения от него революционен вестник „Нова България“, в което неговият другар Ст. Стамболов му праща последен поздрав в пламенния апел „към юнаците въстаници в България“. Като пуска това издание, редакцията бърза да подчертае пред читателите своята пълна солидарност със заминалите да се бият с народния враг.

„Засега – пише редакцията в своето „Известие“ – ние побързахме да извадим една притурка, с която да уверим почитаема публика, че „Нова България“ няма да остане само с първия си брой, както може да са си помислили някои, а ще да върви напред, наедно с нашите народни юнаци!“

Тази „притурка“ на „Нова България“ излиза в Букурещ, но следващият бр. 3 носи дата 5 юни, Гюргево. Първата статия в този брой, подписана също както и позива към „юнаците въстаници“ с инициала С. (Стамболов), наемква за причините, които са принудили издателя на „Нова България“ да пренесе печатането ѝ в Гюргево. Статията е озаглавена „Революция“ и започва след малък увод от общ исторически характер с твърдението, че при така сложилите се обстоятелства „за угнетения и потъпкан български народ нямаше друго спасение освен „революция“... Борбата за тази идея, според статията, е започната и се води от цялата революционно-публицистична литература на българската емиграция, като се почне от Раковски и се свърши с Ботев, която в своите вестници осветлява и одухотворява революционната дейност на борците, които работят в самата България. При това редакцията на „Нова България“ подчертава дълбоката и логическа връзка между отделните етапи на това направление, което тя отделя пътьом от общия комплекс на всички течения, които са се проявили между българската емиграция още от времето на Раковски.

„Най-първо – се казва в статията – се появи една брошура от покойния Раковски под име „Предвестник горскаго пътника“...; после вестниците „Дунавски лебед“ и „Бъдъщност“, както и книгата „Горски пътник“. След Раковски се намести познатият Л. Каравелов, който подкачи в. „Свобода“ и подир „Независимост“. А последният революци-

онерски в. „Знаме“, редактиран от Христо Ботев, който запрати перото и сега, наскоро, като грабна пушката, поведе своята дружина към Балкана. Неговото решително и юнашко преминаване на австрийския вапор* „Радецки“ слиса дори и най-хитрите дипломати...“

В тая статия, в бр. 3 на „Нова България“, последователите на Христо Ботев признават идейната последователност по линията на едно и също социално-национално революционно направление между възгледите и дейността на Раковски, Л. Каравелов и Христо Ботев. От тази гледна точка самото „решително и юнашко преминаване“ на Ботев през Дунав е представено като логически завършек на тази линия. Отивайки с четата си на помощ на поробения народ, той отивал напред с открито чело, убеден, че името му ще предизвика ентузиазъм. И без да дочака резултата, той прави достойние на целия свят своето дело. Още на „Радецки“ той редактира една телеграма за чуждата преса и я предава на Горов да я изпрати на европейските вестници. Ето и текста на тази телеграма:

„Двеста български юнаци под предводителството на Христо Ботев, редактор на в-к „Знаме“, орган на революционната партия, днес заробиха австрийския параход „Радецки“, който насилствено накараха да ги прекара през Дунава. Излязоха на десния бряг между градовете Рахово и Лом Паланка, отвориха знамето „Свобода или смърт“ и отидоха на помощ на своите въстнали братя, които отдавна се борят със своите петвековни тирани за своята човешка свобода и народни права. Те вярват, че европейските образовани народи и правителства ще им подадат братска ръка.“

Не е мъчно да си представим каква тревога и смущение са предизвикали в Букурещ тия открити действия на българските емигранти, които навлезли в Турция от Румъния. За да докаже своето неучастие в тази работа, румънското правителство трябвало да прибегне макар към фиктивни репресии против останалите в Румъния приятели на Ботев. Били извършени арести и обиски на български емигранти и навярно тогава на Стамболов и другите членове на Българския централен революционен комитет било предложено да напуснат временно Букурещ. С това именно се обяснява пренасянето на „Нова България“ в Пюргево.

В това време в Румъния вече циркулирали слухове за гибелта на Христо Ботев и неговата чета, но тъй като тия слухове били усърдно разпространявани от турските агенти и жадната за сензации тълпа, изглеж-

* Параход (от фр.) Б. ред.

да не им вярвали много. В писмото на Тодор Пеев, писано на бланка „Българско книжовно дружество в Браила“ от 22 май 1879 г. и адресирано до Николаев (Русия) за П. Енчев (ние видяхме това писмо в архивата на последния във Варна), вече се съобщават тия слухове като последна новина. Това писмо, както и едно друго, за съжаление без дата, но несъмнено отнасящо се към началото на май, е крайно интересно по своето съдържание, рисувайки настроението и събитията през тази епоха. В писмото си Т. Пеев поздравява П. Енчев със започването на въстанието, като изказва надежда, че този път то ще завърши успешно. По неговите думи цариградските вестници подценяват силата на движението, защото, както му съобщават от самата България, там към 1 май се събрали въоръжени въстанали четници до 20 000 души. Като се основава на писма пак от България, Т. Пеев казва, че е необходимо да се подкрепи това въстание с организирането и изпращането на помощ на една силна и добре въоръжена чета, чиито предводители трябва да бъдат хора, които познават добре военното дело. Само при наличността на такава чета – казва Т. Пеев, – му пишат от България, може да се осигури успехът на обявеното народно въстание. Обаче по думите на Т. Пеев нито в самата България, нито в Румъния няма средства за организиране на такава чета. „Надеждата на Комитета е на Вас, заключава Т. Пеев, не може ли да се уреди това с Минков в Николаев“... Както изглежда, Пеев говори тук от името на Браилския комитет.

В писмото си от 22 май 1876 г. до П. Енчев Т. Пеев развива същите мисли, като рисува по-пълно положението и дейността на българската емиграция в Румъния и Сърбия. В това писмо той нарича България „бойното поле“, от което е невъзможно да се получат никакви известия, защото между нея и Румъния са прекъснати всички съобщения. Само в общи черти, по думите на пристигащите от време на време от България нови емигранти и случайни пътници, Т. Пеев рисува на Енчев картината на ужасните репресии, с които турците се мъчат да потушат въстанието; зверствата, кланетата и гаврата на башибозука над мирното население, което е обявено въвн от закона. Тук Т. Пеев съобщава и за преминаването на 200 четници на 17 май в България, предвождани от Христо Ботев, които като превзели парахода „Радецки“, излезли при с. Козлудуй и потеглили напред, сражавайки се с турците. Но – добавя Т. Пеев – носи се слух, разпространяван от турците, че тази чета била вече заобиколена от 4000 черкези и избита. Изглежда този слух не прави впечатление на Пеев и той, продължавайки да вярва в крайния успех на въстанието, се връща отново към въпроса за организирането на една силна чета. Той съобщава на Енчев за съвместната дейност в Сърбия на Ф. Тотю и П. Хитов с генерал Черняев, който поел командването

на сръбската армия и българското въстание и, говорейки за това, че около Филип и Панайот са се събрали вече 800 човека и непрекъснато приивждат други, предава на Енчев мнението на Черняев, според когото необходимо е да се съберат не по-малко от 2000 доброволци и едва тогава, вземайки със себе си оръжие и припаси за 10 000 души, да тръгне с тях за България. Според Т. Пеев, ген. Черняев се съгласил напълно с плана, който той излагал на П. Енчев в предишното си писмо, а именно да се извикат от самата Русия не по-малко от 500 човека, които да познават военното дело, за да ръководят въстанието. Той даже изпратил за това, а също и да събира средства за оръжие, в Русия Л. Каравелов. Последното обстоятелство се видяло на Т. Пеев особено знаменателно и въз основа на него той почва да вярва, че всичко ще се уреди.

Между това, в същия бр. 3 на „Нова България“, който цитирахме погоре, се съобщават свършено различни неща за положението на работите в България. От една страна се препечатват явно преувеличените сведения на чуждата преса, според която броят на въстаналите се изчислява на 30 до 70 хиляди души, а 200-те Ботеви четници нарастват на 4000. От друга страна кореспонденциите от Свищов с дата 31 май рисуват положението съвсем нерадостно:

Когато юнашката чета на Ботйова излязла с вапора „Радецки“ между Лом Паланка и Рахово – се съобщава в тия кореспонденции, щом дръннал телеграфът, рукнали са обкръжените голи черкези и други башибозуци, проводени да гонят комитаджиите. Но като не могли да ги пристигнат, тия се отбивали в селата, които им се изпречвали на пътя и като напашвали селяните, обирали и плякосвали всичко каквото им се падне на ръцете... И такива известия пристигали отвсякъде – от Габрово, от Плевен, Видин и Южна България...

В следния бр. 4 на „Нова България“, в дописка от Русе, положението се рисува още по-мрачно, но редакцията на уводно място твърди, „че въстанието в България е общо и се захвана с голямо ожесточение“. Кореспонденцията от Русе потвърждава само втората част на това твърдение:

От Балкана – пише в „Нова България“ нейният русенски кореспондент – не се чува нищо ново за въстанието... Вие може да сте научили, че бесилки са вече натъкмени в Търново, Оряховица, Габрово, Загора и прочее. В Търново са обесени вече мнозина българи, между които е Бачо Киро и Георги Македонски, в Оряховица – учителят

Панов и други. Днес утре се пригъкмява бесилка и в града ни, Русе, за която дърветата се приготвиха...

Според тази кореспонденция работата върви още добре само в Габровския Балкан, където имало толкова много въстаници, че на турците не им стигали местните военни сили за борба с тях и започнали да готвят за там нови войски. Този факт като изключително важно и радостно известие редакцията цитира в отделна забележка, като подчертава мисълта, изразена в уводната статия, че „в България въстанието става общо и крайно упорито“.

По такъв начин самоизмамата, която докара преждевременната смърт на Христо Ботев и четата му, продължавала и поддържала в българската емиграция революционно настроение, което се усилвало и от това, че тъкмо тогава Сърбия и Черна гора обявили война на Турция, Сърбия въоръжавала българските доброволци, а поелият главнокомандването на сръбската армия ген. Черняев поддържал надеждите на мнозина, че в Русия сериозно се готвят за война с Турция, че хиляди доброволци от различни места в Русия се записват доброволци в Сърбия, увлечени от идеята за възкръсването и обединението на славянството...

И наистина, от Сърбия започнали да идват едно от друго по-радостни известия. В бр. 8 на „Нова България“ са поместени едновременно три кореспонденции от Видин за това, че на 19 юни преминала благополучно сръбската граница една чета начело с Филип Тотю, която броила, уж, 3100 души; на 20 същия месец около с. Василица преминала още по-голяма – от 4500 души – четата на П. Хитов, която още в първото сражение разбила турците и потеглила към Стара Планина, а на 23 същата чета, като разбила турците още веднъж, около Цариброд вече, уж тръгнала за София... В бр. 9 на „Нова България“ от 23 юни се признава вече като факт войната на Турция със Сърбия и Черна гора и се пише за бляскавите военни успехи на ген. Черняев; в бр. 12 от 7 юли се говори вече за раздвижването на европейската дипломация, за искането на европейското обществено мнение да се намеси в неравната борба на два малки славянски народа с грамадна Турция, за новите заплашителни приготовления на Русия и затова, че отново образуваната в Кладово българска чета начело с Хр. Македонски в сполучливо сражение разбила на 2 юли при Вишеград значителни турски сили... За съжаление всички тия, на пръв поглед толкова радостни събития, всъщност излезли съвсем не такива. Всичко, което ставало в действителност, било много по-неясно и по-малко значително и само приготовленията на Русия били действително значителен факт. За това какво и как е ставало в това време в България и Сърбия твърде интересни спомени дава

Ив. С. Докторов в своите²³⁵ „Записки по движението на първоначалните доброволчески чети...“ и подробно описание на неизвестната досега чета от 51 души, която се е движила с цел да търси четата на Христо Ботев и да се присъедини към нея.

В тия свои записки г-н Ив. Докторов разказва, че той, един негов другар Никола Димитров и още няколко други младежи, които живеели в с. Мачин, като узнали, че в Румъния се готви чета да премине в България, начело на която стоял сам Христо Ботев, решили да се запишат в тая чета и се заклели да се жертват за свободата на отечеството. Никола Димитров, който отишъл направо в Букурещ (или Гюргево), намерил там и други Ботеви четници и се присъединил към тях, Ив. Докторов пък и другарите му нещо закъснели и дошли в Букурещ едва на 3 юни, а в Гюргево – на 4, където узнали за свое съжаление, че Ботев е отдавна вече в България. В Гюргево Ив. Докторов срещнал много такива като него, млади хора, които искали да станат четници и те му разказали, че чакат да дойде в Гюргево Ф. Тотю, който ще поведе втора чета за България. В действителност обаче не излязло така. Ф. Тотю, който бил тогава в Сърбия, не дошъл в Гюргево, а с писмо съобщил на Букурещкия комитет да извести на всички емигранти, които желаят да се запишат четници, да отидат в Сърбия. Тогава Ив. Димитров, като взел със себе си още трима другари, отива през Турну Северин в Кладово, където се присъединили към другите български четници, които се обучавали там на военна служба. Той също се обучавал заедно с тях, въоръжен като тях със старо сръбско оръжие, дадено им от сърбите. След две седмици, когато военното обучение било свършено, в Кладово били образувани две чети. Едната под началството на П. Хитов, а другата – на Ф. Тотю. Доктора постъпил във втората и с нея заминал на 20 юни. Два дни преди нея заминала към турската граница четата на Панайот. Те я настигнали на 24 юни в местността „Нови хан“, където, обиколена от турците, едва се защитавала, губейки последни сили. Те стигнали точно навреме и спасили положението, като принудили турците да отстъпят. На 6 юли, когато потеглила за България и сръбската войска под командата на ген. Черняев в две колони от Бяла Паланка и Пирот по направление към „Бабина глава“, в това настъпление участвали и двете български чети – на Панайот и на Тотю. Но когато сърбите, без да могат да издържат при „Бабина глава“ напора на турците, бягали в безпорядък, двете чети решили да се отделят от тях и навлезли в страната самостоятелно.

На 9 юли около манастира „Св. Иван“ близо до Чипровци, Берковско, четите разбили един значителен отряд башибозуци и на 11 юли решили да

* Дунавски град в Сърбия. Б. ред.

се разделят. Това решение било съдбоносно за тях, защото след раздялата и двете чети били поотделно разбити от турците и повечето от четниците, в това число и двамата воеводи – Панайот и Тотю – избягали обратно в Сърбия. В България останала изглежда откъснатата от турците откъм Сърбия само малка част от Тотювата чета – 48 души, към които по-късно се присъединили още трима. Като избрали за воевода С. Грънчаров (от г. Оряховица), те решили да отидат към Врачанския Балкан от татък Искъра, където мислили, че действа още Ботевата чета, към която предполагали да се присъединят. Но тях ги очаквало голямо разочарование, защото като достигнали на 22 юли орханйските височини, те още там узнали от овчарите, че „тая чета още при появяването си била разпръсната и едно отделение от 16 души дохождало при тях (овчарите) и... те се предали на турците и били закарани в София“. При по-нататъшните си скитания из Орханйския Балкан четата на Грънчаров се разпадала постепенно, четниците се разбягвали при всеки удобен случай и накрая останали 11 души. Тогава те решили окончателно да разпуснат четата, да се разделят на групи от по 3-4 души и да се опитат самостоятелно да се изтеглят от България. След няколко дни групата, в която бил Ив. Докторов, качвайки се на върха на Арабаконак, чули от ниското някакви изстрели, причината на които не могли да определят. Едва на следния ден Докторов и другарите му научили каква била работата, като спрели във Врачанския Балкан един овчар:

Той ни каза – пише Докторов, – че е от с. Чурек и че в селото им много лошо станало..., че снощи влезли в селото им 3-4 души като нас, взели хляб и си отишли. Субашът* избягал, но после се върнал с башибозуци, хванал кмета и някои от чорбаджиите и ги затворил, защото дали хляб на комитите. Тая заран дошли още четирима души в селото и като нямало кой да им каже, че има турци в селото, отишли чак до средата. Турците ги заградили и нападнали; двама се предали, а двамата се били и били убити... Един от тях беше едър челяк – така говореше телчарът – с големи жълти мустаци; той се бранеше добре, уби трима турци. Но и него убиха. Другият и той се бранеше, но той падна по-напред... На убитите отрязаха главите, а живите закараха в София. От това ние разбрахме, че Сидер Грънчаров с другарите си е станал жертва (с. 24).

Що се отнася до четата на Панайот, след дълги скитания и двудневно гладуване при „Иванова ливада“ тя успяла да се добере до Сърбия изглежда заедно с Филип и останалите негови четници. От останалите чети, които се

* Началник на полицията (тур. ост.) Б. ред.

образували тогава или, по-право, след заминаването на четите на Панайот и Филип от Кладово, Ив. Докторов споменава още няколко по-малки, които с нищо не се проявили. Споменава се и четата на Христо Македонски, която, въпреки съобщението в „Нова България“, не е разбивала никакви турци при Вишеград, а само дошла до „Бабина Глава“ и веднага се върнала обратно. Тя броила 100-120 души; какво е станало после с нея – не се знае. По думите на същия Ив. Докторов, трагична е била съдбата и на една друга чета, съставена пак в Кладово, която се състояла от 120-140 души, под командата на Тодор Велков и някакъв руски капитан, когото Докторов нарича просто Александър Филипovich. Тая чета преминала Тимок заедно със сърбите, които още при първите турски изстрели избягали, а отстъпващата чета, притисната от турците близо до „Ново село“ към Дунав била съвършено разбита. Спасили се само около 30-40 души, начело с споменатия вече Александър Филипovich...

С това всъщност утихва окончателно вълната, която била повдигната в Румъния и Сърбия от удара, нанесен върху съзнанието на българската емиграция с преминаването на Христо Ботев през Дунав. Този удар не сполучил. Той отишъл на халос, защото не намерил народа такъв, какъвто той се рисувал на българските революционери зад граница. Безсилни, при пълното равнодушие на народа, изплашен от турските репресии, загивали последните отряди на екзалтираната емигрантска младеж; загивало като че ли безвъзвратно и делото, за което те давали своя живот.

Дълбокото разочарование в стария революционен принцип, че „освобождението на народа трябва да бъде дело на самия народ“, както и пълното пропадане на надеждите за братската помощ на сръбския народ, чието правителство отново сключило мир с Турция и в тридневен срок изселило българските доброволци от своята страна в Румъния, довеждат до там, че Българският централен революционен комитет в Букурещ се отказва от същността си, като зачертава своя епитет „революционен“ и само в едно вижда възможността за избавление на народа от кървавия кошмар на безпощадните турски репресии – в намесата на могъща и братска Русия, която се готвила да нахлуе в Турция.

По такъв начин старата идея на Раковски сама възкръсва. Всички вълнения, предизвикани в България от страна на социално-националното революционното направление в българската емиграция, която смятала, че народът ще се освободи сам със своите собствени сили, получили въпреки тяхната воля и желание значение само на такова „демонстративно движение“, което според Раковски е трябвало да предизвика намесата на Европа в Балканските работи.

И тая намеса станала. Европа предоставила на Русия да освободи България и нейната войска потеглила към Дунав, поздравявана радостно от тия, които само преди една година считали самата възможност за такава намеса на Русия опасност за целия български народ и за неговото бъдещо политическо и културно развитие. Настанало чудно време. Любен Каравелов, довчера последовател на Херцен и на радикалните идеи на руската епоха от 60-те години, пише прочувствена ода приветствие на Цар Освободителя, а Българският централен комитет в Букурещ му поднася адрес. И този адрес, подписан редом с другите и от Ст. Стамболов, се печата в същата „Нова България“, чийто духовен баща, както видяхме по-горе, бил сам Христо Ботев (бр. 75, „Нова България“ от 29 април 1877 г.).

Делото, за което Христо Ботев дал живота си, не пропаднало, но формата, в която то се отляло, едва ли би го удовлетворила. Не такава България е искал той, казвайки своята „Дума“ и издигайки своето „Знаме“, и може би щастие е за него, че е умрял, без да дочака времето, когато по думите на самия Ст. Стамболов, той би могъл в родна България да бъде обесен за крайните си убеждения и за своята революционна смелост.

29 юли 1915 г.

ГЛАВА I

- 1 За чест на партийните другари на г-н Ив. Клинчаров не всичките погледнали толкова „партизански“ на неговата работа за Христо Ботев. Макар и късно, едва през текущата 1915 г., възгледът върху нея бил ревизиран и в брошурата на един от главните представители на българската социалдемократическа организация „тесни“ г-н **Хр. Кабакчиев**, излязла в София под заглавие: **„Българските революционери – Раковски, Каравелов, Левски, Ботйов за балканската федерация“** на с. 42. ние вече срещаме мнението, че изследването на г-н Ив. Клинчаров макар и „твърде обширно“, но „не е свършено безупречно“. В пояснение на своите мисли за Христо Ботев, изложени в тази брошура, г-н Кабакчиев посочва и следващите трудове за него от г-н Д. Благоев, които ние няма да разглеждаме, поради техния тясно фракционен характер: 1) **„Балканската федерация и Македония“**, 1885 г., във в. „Македонски глас“; 2) **„Република“**, София, 1885 г.; 3) **„Нашите апостоли“**, 1886 г., София и 4) **„Хр. Ботйов“**, 1887 г. Освен това няколко страници, посветени на Ботев и неговата епоха има в книгата на Благоев **„Принос към историята на социализма в България“**. Ясно е, че партийната оценка на тази книга на Благоев от г-н Кабакчиев, според който „това съчинение е единствено в нашата литература, което представя в истинска историческа светлина идеите и ролята на първите български революционери“ е много пристрастна и некритична, но все пак, при всички недостатъци на това съчинение, не може да се отрече, че то действително, и за съжаление, е единственият труд в българската литература, който се стреми да намери общ ръководен смисъл и да осветли със светлината на определено идейно разбирае събитията от революционната доосвободителна епоха в България. И, доколкото това засяга Христо Ботев, то става особено интересно за нас.
- 2 Стоян Заимов съобщава два пъти за това с думите на Райнов: 1) в своето „Минало“, в „Етюди върху записките на Захари Стоянов“ и 2) в сп. „Мисъл“ същата година, кн. VI, в статията „Патриотизъм и шпионство“. Същото съобщение е влязло в биографията на Бакунин, написана и издадена върху правото на ръкописа на английски, немски и френски езици от Макс Нетлау, в отдела „Бакунин и българските революционери през 1868 г.“ пълно резюме на който, дадено ми лично от д-р М. Нетлау, интересуващият се ще намери в приложенията към нашия труд. Този отдел е съставен пак на основание разказа на Райнов, взет от него във Варна за д-р Нетлау от д-р П. Стоянов. За посещението на Мацини от една българска делегация в Лондон през 1869 г., вижте статията на един от членовете на тази делегация Марко Балабанов „При Мацини“, напечатана в сп. „Летописи“ г. 1, 1899–1900, бр. 10, с. 193–195, който е бил преводач и е записал подробно целия свой разговор с Мацини. Лично на мен г-н М. Балабанов, когато аз посетих за изясняването на подробностите от този разговор, ми заяви, че за Кошут при Мацини не е ставало дума и той не е давал никаква характеристика за него; защо българската делегация не е отишла и при Кошут, това Балабанов не знае. Що се касае за Наполеон III, Мацини не само не е хвалил, но напротив, както е посочено в статията на Балабанов („Мацини“) „стро-

го осъди френската политика на Наполеона III през онова време, между друго и затова, че той бил причина да се остави през 1868 г. остров Крит пак на Турция, но – прибави той – морето се вълнува страшно сега във Франция и катастрофата е неминуема“. Интересно е да се види какъв вид взема непровереното съобщение на Райнов по отношение мнението на Мацини за Кошут, изложено от Стоян Заимов при Ив. Клинчаров – приложение № 145 към с. 143 от пълното издание на съчиненията на Ботев, София 1907 г., с. 463. Клинчаров, който иска да се покаже много по-осведомен от Заимов, авторитетно приписва мнението на Мацини за Кошут на Гарибалди, с когото българската делегация и не се е срещала и уж по думите на Райнов прибавя: „друга услуга на Г. към България е била тази, че когато през 1869 г. Т. Райнов заминал за З. Европа с умисъл да чуе думите на европейските знаменити мъже по българското политическо движение и се отбил в Лондон при него (Г.), този освен дето му дал много ценни съвети, но не му позволил да се срещне с Кошута – тогавашен посланик в този град (?) и който като австрийски чиновник бил **турски пенсионер**. Кошут минавал за дясна ръка на Високата порта.“ Само това куриозно „пояснение“ на Клинчаров е напълно достатъчно за характеристика на неговите „научни“ прийоми.

- 3 Стоян Заимов „Христо Ботев“. Опыт за биография от Захари Стоянов. Сборник за народни умотворения, т. 1, с. 230–231.
- 4 Сп. „Денница“, 1891 г., Иван Вазов, – „Христо Ботев, критическа студия“ и сп. „Изкуство“, г. I, кн. 2 и 3.
- 5 Във файлетоните, публикувани във в. „Знаме“, г. III., бр. 36-37 (от 20.VIII и 3.IX.1891 г.), подписани с буквата Ц., зад която, по забележката на редакцията, се крие „един наш талантлив литератор“. По-късно (в статията „Жив е той, жив...“, сп. „Мисъл“ г. XVI, кн. V, с. 103) г-н Пенчо Славейков ни разправя, че този „талантлив литератор“ е самият той: „преди няколко години по повод на една гламава книга върху Ботйова в един файлетон на в. „Знаме“ аз посочих...“ и пр.
- 6 А. А. Корнилов. Общественията движения при Александър II. Париж, 1905, с. 117–118.
- 7 Там, с. 116.
- 8 Издаването на прокламации – „Към млада Русия“, „Към господарските селяни“, излизането на военно-революционния вестник „Великорус“, усиляване във връзка с това работата между петербургското – главно академическо – офицерство; привличане към местния революционен живот на задграничната емиграция; образуване на партията „Земя и воля“. Виж Б. А. Ку克林: „Равносметка на революционното движение в Русия за 40 години“ – с. 293–296; Б. Базилевски, „Материали за историята на революционното движение в Русия през 70-те години“ – с. 91–92 и А. Тун: История на революционното движение в Русия“, превод под редакцията на Л. Е. Шишко, с. 82 и приложенията към с. 40–46.
- 9 Общественията движения при Александър II. Париж, 1905, с. 104–105.
- 10 Там, с. 135–136.

ГЛАВА II

- 11 Из Архивата на Н. Геров, акад. изд., т. 1, с. 40, писмо 79.
- 12 Захари Стоянов, на с. 36 в своя опыт за биография на Христо Ботев, описва така първите стъпки на Ботев в Одеса: „На 17-годишна възраст (което е грешка – на 16 г.

Е. В.), в 1863 или 1864 г. Христо отишъл в Одеса и постъпил в класическата гимназия. Най-напред го приготвили частно Христо Павлов и той можал да влезе в III клас. Братия Тошкович от най-напред показали към него голямо благоволение; едно, че съглеждали в него способности, а второ – че бил син на даскал Ботьо“.

- 13 На с. 46 в своята биография на Ботев, Захари Стоянов с думите на Ботевите съученици, българи – д-р Й. Брадел, Хр. Павлов, Зографски, подполковник Филов и др. предава, че Христо Ботев „дегал“ и ставал с тия автори: Белински, Добролюбов, Чернишевски, списанията „Съвременник“ и „Отечествени записки“, които „завзели цялото същество на Христо Ботев“. „Пушкин и Лермонтов, тъй също го увличали; от тях той знаел много стихотворения да декламира наизуст“.
- 14 Интересно е да се сравни това изложение на г-н Смилов с изложението на Захари Стоянов (стр. 36 – 38), направено изглежда по думите на другите споменати съученици на Ботев, което ни рисува по-конкретно неговия живот в гимназията в духа на изложението на г-н Смилов. Ето какво пише за това З. Стоянов: „Никаква дисциплина, приличие и послушност не спирало неговите естествени влечения. Ученик от цялата гимназия, който имал най-лоши бележки за своето поведение бил той. Гдето се появявала най-малка протестация, било против началството на заведението, било против някого от учителите, то Ботйов непременно трябвало да бъде там. Често той бил подлаган на наказания, предписани от училищния правилник ... Както и да е ... той можал да остане в гимназията около две години. В разстояние на това време, десетина пъти бил арестуван в карцерът, а няколко пъти в полицията, за разни безчиния и воаности. Ако той беше русин, то отдавна би бил изгонен и нещо повече, но тогавашните заведения в Русия гледаха на българите много снизходително ...“.
- 15 Както казва г-н Смилов училищното началство не прилагало към българите това наказание и само ги заставяло да присъствуват при наказването на руските другари. Тия наказания произвеждали крайно тежко впечатление на българите и те негодували. Говорейки за обстоятелствата при които Христо Ботев напуснал гимназията, Захари Стоянов пише (стр. 33): „... Най-после учителският съвет решил изгонването из гимназията на Христо Ботйова за не добро поведение. Тая мярка изпълнила и запазила само формалната част на делото, защото Ботйов и така вече бил напуснал заведението по само себе си, по месеци не стъпвал в класовете“. Последното обстоятелство потвърждава и г-н Смилов, който чувал за това от останалите другари.
- 16 Вероятно по този повод З. Стоянов съобщава (на с. 37): „Дошле до баща му известия за това поведение на синът му. Като запознат с тежката руска дисциплина в учебните заведения, той написал едно и повече писма на Христа, който като бил далеч вече от него и не се боял от дъгите му и жилави пръсти, съветвал го само отечески и го убеждавал със сълзи да влезе в мирния път на ученик, да не убива своето бъдеще и да не отваря на баща си рани, който е вече остарял. Всичко напрасно.“
- „Той пишел на родителите си твърде нарядко и то повечето да му пратят средства, от които, естествено е, че се е лишавал. Тия средства той получавал много ограничено, защото, както видяхме, баща му не ги е имал. Около 1865 г. той пише на баща си: „Невъзможно е да се търпи и стои. Тукашните учители и наредби не са човешки, но зверски. Трябва да бъде човек от камък, та да може да ги изтърпи ...“
- От моя разговор с г-н Смилов за отношенията на Христо Ботев в това време към своите синовни задължения и към своите близки аз останах с убеждение, че З.

Стоянов рисува неправилно в това отношение Ботев, като сух и своенравен егоист, на когото може да повлияе само физическата сила на неговия баща. Ние видяхме какви чувства е пораждало в Ботев телесното наказание. Ние мислим, че своята характеристика в дадения случай Захари Стоянов е получил от Христофор Павлов, който, като човек, натоварен от бащата на Ботев да следи за него, в своето отношение към него не е могъл да избегне известно менторско високомерие, от гледна точка на което той е трябвало да се възмущава толкова от Христо Ботев, колкото самият Ботев, не признавайки го за ментор, се е възмущавал от него. Напротив г-н Смилов подчертава, че Христо посрещал много болезнено упреците на баща си и страдал от тях, но, както правилно забелязва З. Стоянов, личи, че характерът на Ботев не е бил от тези, които минутните огорчения са могли да отклонят от пътя, по който го тикали основните качества на неговата натура.

- 17 Щом Христо Ботев не е разправял на г-н Смилов за тази полякия и за доктора-поляк повече от това, което той ни съобщи, то едва ли някой друг от българите, негови съвременници, може да знае повече. Изглежда, както това излиза и от по-нататъшното изложение на г-н Смилов, че Христо Ботев е криел своите отношения с тях. Най-малко може да ни каже нещо за това Христофор Павлов, с когото, както съобщава Смилов, Христо Ботев не бил в това време в добри отношения, възмущавайки се от неговите съобщения до бащата на Ботев, за живота на последния. Затова към сведенията, съобщени от З. Стоянов на основание думите на Христофор Павлов, трябва да бъдем много внимателни. Ние предлагаме да бъде прието от тях само следното съобщение, което съвпада със спомените на г-н Смилов: „... Христо Павлов, съвременник на Ботйова в Одеса, разказва още, че някоя си стара полячка, в същия град, произвела силно влияние над него. Тя била почтена жена и полска патриотка“.

Възможно е, разбира се, и другото съобщение, направено от Христофор Павлов на З. Стоянов за влиянието върху Христо Ботев на неговите съученици поляци, които, както и да е „естествено са го държали в течение на събитията, станали в тяхното отечество“. Странно е само, че никой от тях не е посещавал Христо Ботев в квартирата му и за никой от тях не споменават нито сам Ботев, нито Георги Смилов.

- 18 Като нямаме предвид думите на самия Стоян Заимов за неточното предаване от него на спомените на г-н Смилов, не може да вярваме и на другите негови съобщения за характера на живота на Христо Ботев в Одеса. Току що приведенят спомен на г-н Смилов за срещите на Христо Ботев с босяците – това е всичко, което трябва да замени разказите на неговите биографи за походженията му с „нощни булки“ и за приключенията му по одеското пристанище. Нито Стоян Заимов, нито Клинчаров не са могли да узнаят повече от това, което ни е дал Смилов, щом не ни посочват източниците, от които черпят своите сведения.

По повод пък стремежа на Христо Ботев да се види с босяците, в което ние виждаме зачатък на неговата по-сетнешна любов и съучастие към българските босяци, в това трябва да се вижда първото реално проявление на популярните тогава революционни идеи на бакунизма, според които босяците и крадците се считали подходящ елемент за революция.

Дългите коси, които почнал да носи по това време Христо Ботев и неговите среди с босяците бележат нов етап в неговия живот.

- 19 Ние обръщаме особено внимание на тази черта на Христо Ботев, която не го е оставила цял живот. Това качество, необходимо за всеки революционер – **конспира-**

- ТИВНОСТТА**, било силно развито в него, вследствие на което много обстоятелства от неговия живот останали неразбрани за неговите съвременници.
- 20 В съчиненията на Христо Ботев, издадени от З. Стоянов през 1889 г. към с. 75 има следното приложение от последния: „От тук нататък, т. е. след 1870 г. Ботйов изчезва вече от литературното и публицистическото поле, друг род занятия захваща той, за които ние говорим в биографията му. Чак в 1873– 1874 г. се явява той изново в Букурещ. В тоя интервал от две-три години, той прави прогрес и регрес. Прогрес в стилът си, и регрес в убежденията си. До 1871 г. той е социалист патриот, а в 1874 – патриот социалист“. За интервала 1870–74 г. ние ще приказваме специално, тук пък считаме за нужно, въз основа на гореприведените спомени на Смилов, да подчертаем нашето убеждение, че Христо Ботев от началото на своето революционно развитие до края на своя живот не е променял своите убеждения, ако не се смятат няколко моменти от неговия живот, когато той временно е изгубвал вярата в собствените си сили. Словесната игра на З. Стоянов не изяснява нищо, а Христо Ботев винаги и постоянно изповядвайки най-крайните интернационално-социални възгледи си е оставал неизменно един и същ по отношение на своя народ – проповедник не само на социални, но и на социал-национални идеи, разбирайки своите задължения на социален борец преди всичко като борец за политическо, социално и икономическо освобождение на своя народ.
- 21 Героично увлечение – това е също едно от свойствата на Ботевата природа, романтична по своите преживявания. В спомените на калоферския съученик на Христо Ботев, за които ние ще говорим по-долу, се говори за един случай, как Ботев канил своите другари още в Калофер да отидат да видят тайнствените хайдути, дошли скрито в село. За същото говори и предаденият от З. Стоянов спомен на одеския съученик на Христо Ботев, Стефан Зографски, за това, как Христо още 16-годишен, вземал позата на някакви величествени генерали, командвайки в своята стая някакви въображаеми войски.
- 22 Като слушах г-н Смилов, аз останах с впечатлението, че, говорейки за отношенията на Хр. Ботев към официална Русия, той, щадейки моето национално самолюбие като русин, се мъчеше по възможност най-мекко и неопределено да заобиколи този въпрос, но личеше, че той има за това много по-живи спомени.
- 23 Според съобщението на проф. Н. С. Державин, в неговия труд „Българските колонии в Русия“, приложение към с. 230, изд. на БАН, сб. XXIX, Раковски, като избягал през 1854 г. от Австрия в Русия, получил в Одеса място в Ришеловския лицей и напуснал Одеса през 1860 г., когато се върнал в Белград, където започнал да издава революционния орган „Дунавски лебед“.
- 24 Из Архивата на Н. Геров, т. 1, с. 41, писмо 81.
- 25 Тези думи на г-н Смилов могат да бъдат отнесени напълно и към З. Стоянов, който съобщава за полицейски арести на Христо Ботев още като гимназист. Това съобщение ни се вижда съвършено невероятно, даже и да вземем под внимание подчертаното от З. Стоянов, с цел да придаде по-голяма правдоподобност на своето съобщение, особено снизходително отношение на одеското гимназиално началство специално към българите. Още първото вмешателство на полицията е трябвало да предизвика незабавното изключване на Ботев от гимназията, тъй като съвършено невъзможно е да се допусне, че в Русия което и да било управление на средно учебно заведение би си позволило да търпи в последното един младеж, открито уличен

и заловен от полицията при извършването на някакъв обществен скандал, сбиване, протест или някакво друго, непозволено от законите на страната действие.

- 26 Както ще видим по-долу нашето първоначално предположение се оспорва, но новите данни относно това, къде е бил Ботев в първите месеци на 1867 г. ние получихме след смъртта на г-н Смилов.

ГЛАВА III

27 „Сбирка от старини“, П. Карапетров, Средец, 1898, с. 290, 291.

28 Проф. Н. С. Державин „Български колонии в Русия“, 1914 г., с. 230.

29 Д-р Б. Петров „Биография на Г. С. Раковски“, София, 1910 г., с. 131.

30 Не само българските, но и руските и западноевропейски историци, заплетени от тенденциозните осветления на румънските историци, както по отношение на личността на княз Куза, тъй и по отношение на обстоятелствата, които са предизвикали неговото детрониране, мислят, че Куза е жертва на злобата на революционерите, възмутени не толкова от извършения от него политически преврат през 1864 г., колкото от неговите икономически реформи, с които той прикривал значението на преврата, разпусайки Камарата на депутатите уж за това, че тя пречила за прилагането на законите за секуларизацията на манастирските имоти и за раздаването на земите на селското население. В тази светлина ролята на революционния комитет Йв. Братиано и К. Росети се свежда до ролята на играчка на ръцете на материално засегнатите от реформите на Куза землевладелци. Княз Куза, който публикувал впоследствие, като „верноподаник“ на Карл I (Карол (рум.) – б, ред.) документи, с които се мъчил да докаже, че той не се е стремил към пълно завладяване на властта и че даже сам е бил готов да се отрече от престола в полза на Карл, взема вид на особено либерален и благороден управник и по такъв начин събитието от 1866 г. се лишавало от този социален характер, който то имало в действителност, явявайки се един от етапите на борбата за власт в Румъния между феодализма и излязлата в това време на политическата сцена буржоазия.

В това отношение и историята на Румъния, написана от проф. Йорга и работите на Ксенопола имат нужда от солиден преглед, който, разбира се, няма да закъсне щом само станат известни документите, които се пазят в семейните хранилища на семействата Братиано, Росети и др. Казват, че откриването на тия архиви се очаква да стане към 1926 г.

31 Виж „Исторически работи“, моите спомени, от П. Кисимов, ч. III, София 1901 г. с. 21; писмото на Ат. Андреев до П. Кисимов – Търново, 14 ноември 1895 г.

32 Там, с. 27–28; Б. Петров „Г. С. Раковски“, с. 176 – 188. Това обяснение, съгласно изказаното пред нас мнение от Кр. Раковски, не е достатъчно. Кр. Раковски смята изобщо крайно неправдоподобно съобщението на българските историографи за това, че на Г. С. Раковски е могло да бъде направено такова предложение. Това би било, както казва Кр. Раковски, много неблагоприятно от страна на румънските говорници, понеже Раковски минавал не само за човек лично близък на княз Куза, но даже и за привърженик на известни неща от неговата вътрешна политика. Така Кр. Раковски има основания да говори, че именно Раковски в своите органи, които излизали в Румъния, работил за секуларизацията на манастирските земи и за раздаване на селската маса на допълнителни дялове, на което парламентът се противопоставял и това дало повод на Куза да го разпусне.

- 33 Д-р Б. Петров, с. 188.
- 34 Донякъде несният въпрос как през 1866 Г. С. Раковски е могъл да се реши да търси убежище в Русия, след като през 1862 г. той е трябвало да се спасява отгук в Сърбия, предвид доноса за него пред Руското правителство от българите, привърженици на официална Русия, за неговата тайна агитация против нея, ни става ясен от следното тълкуване на Кр. Раковски. Според него, Г. С. Раковски, без да се гледа на недоверието към него от страна на русофилите „стари“, бил ценен от тях, като незаменим в революционен смисъл човек. „Старите“ не скъсвали връзките си с него и се мъчили да използват неговото име и популярност и да го запазят за движението, затова те му устроили бягство в Русия през 1866 г. като гарантирали за него пред руския консул в Галац, който издал на Раковски, Хитов и другите пропускни свидетелства за преминаване в Русия като руски поданици. Тия свидетелства важели за три месеца, след което трябвало да бъдат заменени с вътрешни паспорти, иначе губели значение.
- 35 „Из архивата на Н. Геров“, изд. на Б. А. на Науките, т. I, писмо № 400, с. 252, от Н. Геров в Пловдив до Хр. Георгиев в Букурещ – 28.XII.1861 г.:
- „... Аз намирам начина, по който се издава „Дунавски лебед“ не толкова за турското правителство вреден, колкото за българите неудовлетворителен и противен на техните интереси. И това казвам, без да се сменувам, защото живея помежду народа, та го видя от близо и го гледам, че е много далеч от да бъде готов за онова, което тъкми „Д. А.“ и нетърпеливите побуждения на тоя последния внушават само подозрение на правителството, вредно за свободата на нравственото развитие на българите, а може и да извадят от глава някои лековерни и несмислени, и това още по-зле. Много по-полезно щеше да е наместо да гони вятъра, да настанява народа на онова, което му е потребно, за да дойде в съзнание“.
- Писмо № 402, с. 254 от Хр. Георгиев до Н. Геров – 10.II.1862 г.:
- „... Начинът по който върви „Д. А.“, наистина няма да излезе от полза за народа ни, понеже онова дето тъкми той нашите са далеч... но на неговата вятърничава глава (на Раковски) кой може да му даде да разбере“...
- Писмо № 403, с. 256 от Н. Геров до Хр. Георгиев – 28.II.1862 г.:
- „... С благодарение видях Вашето неразположение за предприятията на Раковски, които са вятърничави и не могат да имат други освен пагубни сетнини“...
- 36 Д-р Б. Петров, „Г. Раковски“, с. 117
- 37 Там, с. 186 – 188.
- 38 П. Кисимов, „Исторически работи“, част III, с. 27
- 39 Там, с. 27, 28.
- 40 Там, с. 31.
- 41 Там, писмото на П. Кисимов до Гр. Начевич от Букурещ до София – 12.II.1893 г., с. 23.
- 42 П. Кисимов, „Исторически работи“, ч. III, „Обявление към българския народ от Б. Т. К.“, с. 80.
- 43 Там, с. 79.
- 44 Там, с. 31, 65 – 68 и др.
- 45 Хр. Ботйов, „Съчинения“, изд. Ив. Ботйова-Христова и Ив. Клиничаров, с. 195, 293 и 298.

„От началото на 1867 г., когато Първият български революционен комитет издаде своя знаменит мемоар, с който се свършваше дейността на покойния Раковски“.

„...Раковски и съвременният с неговата смърт централен български революционен комитет се вдадоха в друга крайност. Те помислиха, че само с единте хайдушки чети нещастният български народ щеше да възкръсне от мъртвите. Но нито Раковски, нито Комитетът оживяха, за да могат да видят последствията на това свое погрешно убеждение“.

„Идеята на Раковски и на Комитета се показа несъстоятелна“.

- 46 П. Кисимов „Исторически работи“, част III, с. 32, 40.
47 Виж непубликуваното писмо на Н. М. Тошков от 7 юли 1866 г., Одеса, до Раковски в Кишенев – Етнографическият музей в София, отдел политическо възраждане, папка Раковски № 153, № на документа 7986. Неговият пълен текст е такъв:

Плик: Пощенски печат на горния десен ъгъл – Одеса 7 юли 1866 г.; пощенски печат долу – Кишенев 8 юли 1866 година, Адрес: Господину Георгию Раковскому в гр. Кишенев, Гостилица Чуфти (името на гостилицата нечетливо).

Текст на писмото: Одеса, 7 юли 1866 г. Г-ну Г. Раковски в Кишенев.

„Отговора на Стремоухов получих: „будучи в Белграде Раковски лишился русскаго подданства“... etc. – Н. М. Тошков.

- 48 П. Хитов „Моего пътуване“, с. 69.
49 „Опит за биография на Хр. Ботйов“ от З. Стоянов, с. 65.
50 Хр. Н. Македонски, „Записки“, 1896 г., с. 27.
51 Там, с. 28.
52 Д-р Б. Петров, „Биография на Г. С. Раковски“, с. 195.
53 „Съчинения на Хр. Ботйов. Изд. Ив. Ботева-Христова и Ив. Клиничаров, 1907 г. Виж за Раковски с. 195, 260, 292 – 300.

ГЛАВА IV

- 54 Интересно е показанието на П. Н. Берковски за този „Привременен закон“, дадено в приложението към с. 22 на неговите „Спомени“:

„От нашите по-видни емигранти и народни дейци узнах, че Полският революционен устав е служил за основа на Раковски при съставянето на нашия Привременен Закон. При това някои ме уверяваха, че тоя наш велик патриот, Раковски, бил личен приятел на бившия Садък Паша, родом поляк, на име Чайковски, които са се сношавали понякога тайно и писмено. Доколко е това верно – не зная, но факт е, че един руски емигрант, родом поляк, на име Домбровский, руски инженер по шосето Одрин – Пловдив и бивш другар по революция на Чайковски, през пролетта на 1873 г. в гр. Хасково ми каза при един наш интимен политически разговор, че поменатият Чайковски, като турски паша, и Раковски, като български революционер и емигрант, били приятели, и че първият, като организатор на турския казашки алай (полк) внушил бил с време и тайно на ескадронните командири от полка да не преследват сериозно българските чети – в случай на военна командировка против тях. На запитването ми по кои причини е станало това внушение, той отговори, че поляците емигранти съчувствали на нашето народно политическо дело“.

- 55 Написаният с ръката на самия Раковски оригинал на този „Закон“ се намира в Софийския етнографски музей – отдел „Политическо възраждане“, папка 153 (Раковски), а копие – в архивата на Л. Каравелов в Софийската народна библиотека – отдел „Ръкописи“.
- 56 Д-р Б. Петров, „Г. С. Раковски“, с. 197.
И. П. Аджемов, „Записки из живота на Г. С. Раковски“. Издават Н. Балкански и Ив. П. Аджемов, Русе, 1894, 95 и 96 г., с. 63.
П. Кисимов, „Историч. работи“, ч. IV, виж списъка на документите, намерени от П. Кисимов след след смъртта на Трудов в неговата архива в Букурещ – писма на одеските българи, с. 93 – 91 и 103, 104, 105, 106. Приложението към с. 108 – 109 и писмо № 12 на с. 108.
- 57 П. Кисимов, „Исторически работи“, ч. III, с. 32, 24 25.
- 58 Там, с. 31.
- 59 Там, с. 31.
- 60 П. Аджемов, с. 64; Хр. Н. Македонски с. 38; Д-р Б. Петров, с. 187–199.
- 61 П. Кисимов „Историч. работи“ ч. III, писмото на П. Грамадов; с. 103–104.
- 62 В статията „Адрес и мемоар до Султана“ г-н П. Карапетров пише: „Любопитно е, че турците мислеха, уверени бяха и проповядваха, какво тоя ТЦБК е руска работа, тогава когато пък русите мислеха, че това е работа на поляците и на френците. За да се узнае всъщност какъв е тоя комитет, от руското правителство били изпратени за тая цел в Букурещ двама от видните одески българи – Миронов и Рашеев“ („Сбирка от статии“, Средец 1898 г., с. 281).
- 63 Там, с. 103 – 104.
- 64 Там, с. 105 – 106. Писмото на Н. В. Рашеев и Н. М. Тошков.
- 65 П. Кисимов, „Историч. работи“, ч. II, Историята на вестниците „Народност“ и „Отечество“, с. 52.
- 66 Там с. 108, приложение.
- 67 Интересна е съдбата на този орган. Първият бр. излязъл на 21.X.1867 г. в денят на смъртта на г-н Раковски. Датата на тази смърт ние установяваме от телеграмата на Н. Балкански – Букурещ до П. Хитов – Белград, която се пази в Софийския етнографски музей, отдел Политическо възраждане, папка г-н Раковски. Датата на тази телеграма е 21 октомври 1867 г. (папка № 153, документ № 31). Първият бр. на „Народност“ разочаровал със своето съдържание одеските покровители. По тяхно искане първият редактор на „Народност“ – Ив. Богоров – бил незабавно сменен, и вестникът минал в ръцете на специална редакционна колегия, съставена от четири члена на Т. комитет – Кисимов, Трудов, Андреев и Касабов. Но и в тази колегия нямаало съгласие. Между нейните членове се появили сериозни недоразумения и взаимни пререкания, което правило невъзможно тяхното по-нататъшно ръководене на вестника. Колегията се разпаднала и „Народност“ минал (в началото на 1868 г.) в лична собственост на един от членовете – Ив. Касабов, който променил веднага характера му изглежда по чисто материални причини – поради отказа на одеситите да го подкрепят, обявил се противник на Русия, при подкрепата – неизвестно впрочем, дали само морална или и материална, на полските емигранти и французките дипломати в Румъния.
- 68 Цитираме по български текст в „Български преглед“, 1889 г., кн. 9 – 10, с. 57.
- 69 Там, с. 63.

- 70 Ив. Клинчаров, в своето приложение 52 към с. 50 на неговото издание на съчинени-
ята на Ботев, говорейки за „Добродетелната дружина“, казва, че тя е учредена през
„януари 1862 г.“
- Тази дата, даже и да е вярна – Клинчаров, по обикновеному, не посочва откъде я
взема – се отнася за тази организация на „старите“, която, както ни разправяше Кр.
Раковски, е организиран действително през тази година в Букурещ Г. С. Раковски,
който преминавал тогава, като видяхме през Румъния в Русия или обратно.
- По своите цели тази организация няма нищо общо с „Добродетелната дружина“,
която през пролетта на 1867 г., без знанието на Раковски, „старите“ възобновили за
борба с Тайния комитет и главно „за провеждане на възгледите и намеренията на
руското правителство“.
- 71 Б. Петров, с. 197.
- 72 „Из възпоминанията ми“. Записки от Петър Ив. Берковски, Лом, 1894, с. 31–32.
Възпоминанията на П. И. Берковски, издадени в Лом след неговата смърт от не-
говата жена са забележителни в много отношения. Техният автор – близък спод-
вижник на Левски, председател на Хасковския частен революционен комитет, ди-
арбекирски затворник, възпитаник на Белградската духовна семинария, един от
най-талантливите и прилежни нейни ученици, обичан особено от професора по
история Ковшич, духовен ученик на Л. Каравелов, малко по-късно стипендиант на
българският екзарх Антим I в Пражката реална гимназия, следвана до VI кл., а още
по-късно ярък революционер под вида на скромен учител в Хасково. На 3–4 май
1873 г. той бил арестуван в Хасково. До юни 1876 г. прекарал в Диарбекир, откъде-
то избягал в Одеса, после се прибрал в Браила, където се заел отново с учителство.
В 1877 г. той се зачислява в редовете на българското опълчение и преминава Дунава
заедно с руската армия. Взема участие в боевете при Ст. Загора на 19 май 1877 г. и
после в героичната защита на Шипка. Самите възпоминания представляват внима-
телно проверен и достоверен исторически материал.
- 73 „Априлско въстание“, Д. Страшимиров, т. I, с. 63–66
- 74 Препечатвайки този протокол от българския екземпляр, запазен от И. Е. Гешев,
Д. Страшимиров в своя труд „Априлско въстание“ т. I, с. 66, го придружава със
следната бележка: „Протоколет е бил намерен в книгата на покойния Евлоги
Георгиев, и депозиран ще да е бил из начало от Христо Георгиев, пръв председател
на настоятелството, с особен запечатан пакет, в руското консулство. В същия пакет
било и писмото на Гарашанин“... Това писмо от 22 май 1867 г. било адресирано:
„Настоятелству бугарске добродетелне дружине“.
- 75 П. Карапетров „Сбирка от статии“ – „Адрес и мемуар до Султана“, с. 281.
- 76 П. Н. Милюков „Сръбско-българските отношения и пр.“ и „Български преглед“, с.
68.
- 77 Х. Ботйов, „Съчинения“, изд. Ив. Ботйова – Клинчаров, с. 295.
- 78 Там, с. 154.

ГЛАВА V

- 79 Ср. статията на г-н Илия Янулев в „Народ“, юбилейния брой от 18 май 1915 г., пос-
ветен на Христо Ботев, в която авторът разглежда отношенията на Ботев към него-
вата майка.

- 80 Според писмото на г-н Пантелеев, изпратено до нас чрез г. Д. Начевич, свищовският комитет бил съставен още през септември 1866 г.
- 81 Сам Ф. Тотю, разказвайки за тия събития в написаната под негова диктовка от Ф. Симидов автобиография, и не подозира, че е бил до голяма степен оръдие на „старите“, които работели чрез него, за да реализират своята цел – да тикнат Тайния комитет по пътя на революцията и да обезсилят неговата дуалистична политика. Напротив, Ф. Тотю говори подробно за негодуванието на съвсем болния вече Раковски срещу „старите“, защото събрали се за изработването на план войводи, в числото на които Ф. Тотю слага и Хаджи Димитър, решили сами да организират чети и да навлязат с тях в България. По този повод Ф. Тотю казва, че бил във връзка не със „старите“, а с Тайния комитет, против който в Свищов работил уж Г. Начевич, по думите на Тотю таен агент на „старите“.
- 82 „Предателството“ на Йордан Гергицов биде опровергано пред нас от двама свидетели на свищовските събития – Тома Пантелеев и Янко Ванков. Според тях Й. Гергицов, който бил хванат един от първите и бил подложен на ужасни мъчения от самия Мидхат Паша, за да избегне тия мъчения или поне да си откъдне от тях, посочвал като участници в свищовския комитет хора, които нямали нищо общо с него, главно свищовски чорбаджии, някои от които, вследствие на неговата клевета, даже били арестувани и измъчвани. Арестуван бил и един едноименник на Т. Пантелеев, чието име Мидхат Паша споменал пред местния околийски началник, убеден, че Т. Пантелеев участва в свищовската работа. На този едноименник Мидхат Паша лично изкубал брадата при разпита, но като се убедил в неговата невинност го освободил. Турците разбрали, че Гергицов ги лъже и наново го подложили на мъчение. Тогава, намирайки се в затвора, Гергицов извикал на един свищовец, който минавал наблизко, че не може да търпи повече и ще започне да издава, затова да съобщи на замесените да побързат да избягат в Румъния. След това, научавайки се кого няма в града, Гергицов започнал да посочва и тях.
- 83 Г. Начевич нарече лично пред нас това твърдение на Ф. Тотю абсурдно. Той не бил свързан със „старите“ преди емигрирането си от Свищов, което станало след ликвидирването с похода на Тотю.
- 84 След тия спомени на Пантелеев и Ванков, си спомни нещичко и Начевич, който ни каза в частна беседа, че действително в Свищов са издавани такива сатири и че даже той сам е писал някои от тях. Според неговите думи обаче, те не излизали периодически, а случайно. Обикновено те имали характер на памфлети или против турците, или против чорбаджиите и не били разпространявани ръчно, а лепени по оградите. Както казват Пантелеев и Ванков тия сатири били писани с главни черковно-славянски букви, на едната страна на листа ... Начевич казва, че появяването на такива сатири било нещо обикновено и отговаряло на тогавашното настроение на свищовската младеж. Но да вижда нещо сериозно и планомерно в това Г. Начевич се отказва. Той нарича П. А. Кръстевич свой близък другар и твърди, че между хората, които са го заобикаляли, освен познатите му свищовци, не е имало никакъв Х. П-в, кой е този Х. П-в, това Начевич не може да разбере и до сега.
- 85 Г. Начевич, който живял в Букурещ в един хотел с Кръстевич и Ванков потвърждава самоубийството на първия и казва, че това се случило наскоро след тяхното емигриране, т. е. през лятото на 1867 г.
- 86 За смъртта на касиер-деловодителя на Свищовския комитет П. А. Кръстевич Берковски разправя следното в своите спомени – с. 53–54:

„Като емигрант... той живял временно в Букурещ и е квартирувал в хотел „Наубауер“. На 14 юни с. г. (1867) той се самоубил с револвер в устата; но 5 дни преди да посетне върху живота си, той написал завещанието си и в това последното, между другите неща, написал: „убивам се, защото се не изгълни желанието ми“. Но кое и какво желание – той не е казал, нито е писал. Другарите му предполагат, че той се бил отчаял от несполуката на Комитета по освобождението на България, та заради това се самоубил. Горкия!“

- 87 Пантелеев в писмото си от 12.VII.1915 г., което ни предаде Начевич, отнася своето запознаване с Ботев към 1872–73 или 1874–75 г., а в своите спомени, които ни предаде лично на 29.VII.1915 г., той се спира окончателно на последната дата.

ГЛАВА VII

- 88 Да се забележи, че това, по думите на Чунчев и Финчов, е ставало на 11 май 1868 г., когато, според биографията на Захари Стоянов, Христо Ботев напуснал отдавна Калофер – през септември 1867 г. На 11 май 1868 г. Захари Стоянов и другите биографи на Ботев ни го посочват в Браила като участник в играната в този ден (З. Стоянов, с. 113) от трупата на Д. Войников пиеса „Покръстването на българите“. Към разглеждането на това противоречие ще се върнем по-нататък.
- 89 Виж „Будилник“ № 2, статията „О tempo! О mores!“, където е дадена характеристика на Станчев, Финчов, Дербеев и др. и статията „Хайде на изложбата“ – характеристика на Чунчев, Финчов и техният майстор Груев.

ГЛАВА VIII

- 90 Биографите на Ботев смятат погрешно за такава годината 1847. Ето какво пише по повод на това Н. Начев в своя още необнародван труд „Калофер в миналото“: „В 1846 г. учител Ботю се е оженил в Калофер за Иванка, дъщеря на Стойко Дрянков, и на 25 декември 1848 г. се родил първият му син Христо, а не през 1847 г., както пише З. Стоянов (в биографията на Хр, Ботев, Русе, 1888 г.) и Ив. Клиначаров (в „Христо Ботев“, София, 1910 г.)“. Същото потвърждава и сам учител Ботю, в писмото си от 8 април 1863 г. – Калофер до Найдено Геров, публикувано в кн. I „Архива на Н. Геров“, с. 32.
- 91 Всички писма на Киркович в Пловдив пропаднали през време на Руско-турската война 1877–78 г.

ГЛАВА IX

- 92 Този цитат ние вземаме от много пъти цитираната вече от нас необнародвана книга на Н. Начев „Калофер в миналото“, който установява споменатите в нея обстоятелства с думите на калоферските учители Д. Финчов и Ив. Чунчев. Д. Финчов е вече умрял; що се касае за Чунчев, който е жив и когото ние посетихме в Т. Пазарджик, ние се убедихме, че той е забравил много работи и затова трябва да бъдем особено внимателни. Така, например, ние с голям труд разубедихме г-н Чунчев, че бащата на Христо Ботев – даскал Ботю, на чието погребение Чунчев е присъствувал, е умрял на 29 август, а не на 29 април. Г-н Чунчев се отказа от своето твърдение едва когато ние му представихме от архивата на Н. Геров публикуваните там писма на учител

Ботю, които се отнасят към юли 1869 г. Чунчев поддържаше не по-малко упорито и това, че Христо Ботев е учил в Николаев, а не в Одеса, и именно в пансиона на Тодор Минков, за което той чувал и от Д. Финчов, и от самия Христо Ботев. Същото изглежда може да се каже и за твърдението на Чунчев за проф. Григорович ту като за съученик на учител Ботю, ту като за директор на Николаевската гимназия.

От публикуваното в органа на Л. Каравелов „Свобода“ – 26.XI.1864 г. № 4, от-дел „Книжовност“ съобщение за „Доклада на проф. В. И. Григорович за изпитите в тирасполското окръжно училище и в българските училища в Бесарабия“ личи, че през тези години той не е завеждал никакво отделно учебно заведение или гимназия нито в Одеса, нито в Николаев. Що се касае за неговото познатство с учител Ботю, Григорович разправя сам за него, описвайки своето посещение на Калоферското училище през 1848 г. през време на пътуването по Европейска Турция („Очерки“). Тия „Очерки“, казва Л. Каравелов, както и издадената от същия проф. Григорович в Одеса през 1866 г. студия: „В какво са се изразявали отношенията на цариградската черква към околните северни народи и преимуществено към българите в началото на Х век“, „ще останат за българите като едно скъпоценно съкровище и името на г-н Григорович ще бъде записано със златни букви в българската книжовност“.

93 От всички описания на връзките на Христо Ботев със Садык Паша и на неговата проблематична служба в легиона на последния, най-правдоподобен ни се вижда разказът на Захари Стоянов. Той разказва за кратковременната среща на Христо Ботев със Садык Паша в Сливен и за техните разговори за Русия, по време на които Христо Ботев подарил на Садык Паша книгата на Пипин. Но когато Садык Паша изпратил в Калофер казаци, за да повикат Ботев да отиде още един път при него, той се отказал от тази чест. Но и този разказ, толкова повече, че Захари Стоянов отнася тази среща към 1867 и даже към 1866 г., ние сме склонни да отнесем не към Ботев, а към едно друго лице, също толкова, ако не и повече легендарно – един от членовете на Тайния комитет, загинал през 1868 г. в четата на Хаджи Димитър – Иванчо Христович от Габрово, известен под името „войвода Ванката“. За него ние намираме следния разказ в П. Кисимов („Исторически работи“, ч. III, приложения към с. 115, 116):

„Иванчо Христович (Ванката) от Габрово, подир някоя година доброволно служене в руската армия в кавказкия корпус на 1865 г., с един свой другар – сега д-р Желязкович, ако помня добре, племенник на българския екзарх Антим I, отишли в Цариград и поискали в сераскерата да постъпят на военна служба в цариградския гарнизон. Военният министър им посочил казашкия полк на Садык Паша (Чайковски), единствено достъпно място тогава на турско-поданните християни за военна кариера... Двамата отказали да влезат в казашкия волонтерски полк, който е имал характер на башибузуци, с разлика само, че тези башибузуци не са турци, а всякакви други християни и българи. На 1867 г. Ив. Христович дойде при брат си Райчо Попович в Пловещ и стана член на Тайния български комитет; писал е във в. „Народност“ много статии, докато се редактираше от вуйка му, Ив. Трудов, а на следующата година придружи четата на х. Димитър и Караджата, като човек с военни познания, да ръководи случайните сражения... Ванката придружаваше четата до Балкана, гдето падна убит“...

Като говори в „Знаме“ за този поход, Христо Ботев си спомня много топло наред с х. Димитър и загиналия Ванката. Не е ли бил той повече познат с него и не от

него ли идат разказите за срещата на Ванката със Садък Паша, разбрани от Захари Стоянов, който ги е чувал от трети лица, като разкази на Христо Ботев за негова собствена среща със Садък Паша? Ако би бил жив, споменатият от П. Кисимов д-р Желязкович вероятно би могъл да разреши този въпрос.

- 94 Участието на Христо Ботев в трупата на Войников, особено при представянето на пиесата „Покръстването на преславския двор“ си остава съмнително. Както личи от статите в „Дунавска зора“ бр. 26 и 27 от 13 и 20 май 1868 г. тази трупа, която била образувана в края на 1865 или началото на 1866 г. в Браила, е излизала на сцената от тогава до 1868 г. всичко пет пъти: на 24 януари 1866 г. в полза на българското училище в Браила тя представила българската драма „Стоян войвода“; на 10 април същата година пак в Браила в полза на гладуващите молдованци тя дала „Райна Княгина“, повторена след това със същата цел в Букурещ в присъствието на самия румънски крал Карл I на 17 май 1866 г. Четвъртото излизане на трупата – на 27 май 1866 г. – било повтаряне в Букурещ в полза на българските емигранти на „Стоян войвода“ и, най-после, за пети път – поставянето в Браила на новата пиеса на Войников „Покръстването на преславския двор“ – 11 май 1868 г. Последното излизане на тази трупа било повторението на пиесата на Войников точно след една година – на 12 май 1869 г. пак в Браила, след което нейната дейност изглежда спира!

Нито през 1868 г., когато Христо Ботев е бил на 11 май в Калофер, нито в 1869, когато той, както ще видим по-долу, току що бил постъпил учител в Александрия, той не е могъл да участва в трупата на Войников. От друга страна, пролетта на 1866 г., и още повече зимата на 1865-66 г., той е бил още в Одеса и е живял отначало със Смилова, а после във Фонтан. Следователно и тогава неговото участие в театъра на Войников е невъзможно Тъй че, трябва да признаем, че разказът на Захари Стоянов и на другите биографи на Ботев за неговото излизане на драматическото поприще е измислен.

- 95 П. Кисимов, „Историч. работи“, ч. III, с. 106, Приложение.
- 96 Христо Ботев съобщил още на 13 VII 1868 г. на своя баща, че е в Букурещ и че е постъпил в Медицинското училище. И действително, той се записал в него, отивал две седмици на лекции, но после, виждайки, че това не е работа за него, се отказал. (Арх. Н. Геров, писма в отдела „Ботевото семейство“)

ГЛАВА X

- 97 Сведенията за Л. Каравелов черпим от студията на проф. С. С. Бобчев в сп. „Наука“, т. I, 1881 – 82 г., кн. I, с. 23.
- 98 Там.
- 99 Проф. Н. С. Державин – „Българските колонии в Русия“, материали по славянска етнография. Издание на БАН, София, 1914 г. Сборник XXIX. Приложение – „Кратък историко-библиографичен очерк за развитието на етнографските изучвания в България“, гл. 2, стр. 235.
- 100 Проф. Н. С. Державин, с. 218.
- 101 Берковски, с. 33. Сръбският проф. Ив. Скерлич в своя труд „Младите и тяхната литература“ (Белград 1906 г.) характеризира по следния начин влиянието, което е упражнил Л. Каравелов върху сръбската литература и общественост:

...“Позитивистичните „нови идеи“ проникват в сръбската литература през 1868 г. В сръбската литература тия идеи са въведени от двама съвсем нови човека,

Любен Каравелов и един млад сръбски студент в Петроград, Светозар Маркович. И двамата реформатори са руски възпитаници и не са работили нищо друго, освен да пренасят ония идеи, които са разтърсвали руското общество по това време, руския „нихилизъм“ от 60-те години, ученията на Чернишевски, Добролюбов и Писарев, на групата писатели около вестниците „Съвременник“, „Руска дума“, „Отечествени записки“ и „Дело“. (стр. 278).

...„Ученията на Л. Каравелов и Светозар Маркович са били отзвук на всичките тия руски идеи. Каравелов, български емигрант, е имал нещо, което напомня за неговия сънародник Инсаров от Тургеневия роман „В навечерието“, руски възпитаник и изгнаник в Белград, тясно свързан с всички водачи на младите, започва да печати в „Матица“, март 1868 г., един тенденциозен разказ (подражание, посърбяване на известния роман „Какво да се прави“ от Чернишевски) – „Виновна ли е съдбата“, посветена на неговите белградски приятели“ (стр. 282).

...„Разказът „Виновна ли е съдбата“, започнат през март, престава да излиза през юли. Неговият автор, по съмнение около убийството на княз Михаил, бил хвърлен в затвора и пролежал няколко месеца в Будапещенския „мъртъв дом“. След освобождението му разказът бил продължен и завършен през февруари 1869 г., пак в „Матица“. Авторът обещавал с един нов разказ да продължи поучителния живот на Любомир и Цея. Разказът на Каравелов е повлиял силно на жадните за нови и здрави идеи духове. Била е теглена първата бразда и „братът българин“ станал известна личност сред младежкото движение“. (стр. 284).

102 Там, с. 33.

103 Там, с. 33.

104 Берковски, с. 32-35.

105 За потвърждение на това, че Л. Каравелов, принуден да напусне Сърбия, се е заселил не някъде другаде, а именно в Нови Сад, където той е могъл да се среща с българските емигранти, които отивали при него, могат да ни послужат сравнително честите посещения на Л. Каравелов от Румъния на Нови Сад, където изглежда той или жена му Наталия, родом сръбкиня, са имали някакъв имот.

106 В. Викторов-Топоров, „Светозар Маркович“, с. 34.

107 П. Н. Милоков, „Сръбско-българските отношения“, с. 67: „В първите месеци на 1867 г. всички очакваха сериозни събития на Балканския полуостров. Български доброволци се появиха отново в Белград; Раковски... бе взел участие в организацията... на чети; премина по-нататък в Сърбия и заедно с Л. Каравелов отново организува в Белград българския полк...“

108 Б. Петров, „Раковски“, с. 199-202.

109 Стоян Заимов, „Васил Левски“, с. 40-46.

110 Писмо № 2 от събраните „Писма и бележки на В. Левски“, съобщ. К. А. Цанков, с. 9, писмото от Търново – 11.VI.1871 г. Приказвайки с Д. х. Попов за това, че е нужно да се отнасят внимателно към сръбското правителство, В. Левски пише: „И аз на 68-мо бях затварян в Зайчар в тъмницата, защото съм бил заповядвал на тамошните българи да умират за българщината си, че им е Отечество. Още че им съм показвал по кой начин да си земат оръжие и как да преминат границата, щото да не би се компрометира Сърбия. Това беше показано на тамошния началник, какво гледаме тяхното правителство да се не компрометира; а той не иска ни да чуе за верността ни към тях, и ме затвори...“

Интересно е, че като си спомня за Л. Каравелов в Белград П. И. Берковски, когото Стоян Заимов нарича „любим сподвижник на най-ревностния апостол Левски“, не споменава нито веднъж за пребиваването на Левски в Белград, нито за неговите

възможни отивания в Белград от Зайчар, където според цитираното по-горе писмо на самия Левски, той живеел тогава, и откъдето, както казва Берковски, са идвали при Л. Каравелов Иван Кулин и дядо Ильо.

111 Както е известно, всички биографи на Ботев отнасят това писмо към есента на 1868 г., само г-н Клинчаров го отнася към 1871 и даже 1872 г. Клинчаров не изтъква основания за своето разногласие, но ние ще си позволим да опровергаем категорично неговото мнение, тъй като, както ще видим по-нататък, в годината, която посочва Клинчаров, не само Христо Ботев, но и В. Левски не са живеели в Букурещ. Това време Левски прекарва в трескава революционна дейност в България, главно в Ловеч, който бил столицата на вътрешния български централен революционен комитет. Що се касае да се установи точно кое време през 1868 г. са живели в Букурещ Ботев и Левски, това се вижда от писмата на и за Ботев в архивата на Н. Геров, които ние привеждаме в следващата глава и от които личи, че той (Ботев), действително, бедствайки страшно, се е намирал в Букурещ през есента и зимата на 1868 г. Същото се вижда и от описанията на агитационните обиколки в това време на В. Левски по България, които прави В. Димитров в своята книга „Княжество България“ т. I, където той набляга на прекъсването на тия обиколки от страна на Левски късно през есента, ноември и декември 1868 г., когато той се връща от България в Румъния и остава за известно време в Букурещ. Това време – ноември и декември 1868 г. – изглежда да е времето на съжителство на Ботев с Левски, за което първият пише на К. Тулешков.

112 Страшимиров, „Априлското въстание“ т. I, с. 47, където за доказателство на тази дата авторът привежда съобщението на самия Л. Каравелов във в. „Народност“, бр. 11 от 2.II.1869 г., в което той говори за своето затваряне и за неговата продължителност. Това съобщение е било препечатано в бр. 2 на сп. „Мисъл“ (т. XIV). За съжаление, в Софийската народна библиотека са загубени и двата броя на „Народност“ и „Мисъл“ и ние нямаме възможност да прочетем това съобщение на Каравелов.

113 За съжаление, принудени да напуснем България поради общите политически причини, за които споменахме в предговора, ние нямаме възможност да проследим по документите, които се пазят само в София, историята на обществото „Братска любов“, за което споменава тъй често в своите съчинения Христо Ботев.

Ето какво намираме в съчиненията на Ботев за живота на „Братска любов“, а така също и за „Добродетелната дружина“:

1) В сатирическата статия в „Будилник“ – „Хайде на изложбата!“ – Христо Ботев, осмивайки „Българското лъжовно (книжовно) дружество“ в Браила и „Добродетелната дружина“ в Букурещ, противопоставя на тях читалището „Братска любов“, което, по неговите (на Б.) думи, трябва да изпрати на изложбата „кръчмата на К. Влахов, която е запазила добра памет за това заведение, в което ораторстваха едно време за съсипването му Касабов, Планински, Попов, Гръмников и други...“

2) В гатанките на Христо Ботев в същия вестник ние срещаме две податки:

а) „Уста няма, а язед; ръце няма, а краде. Що е то? – Добродетелната Дружина.“

б) „Събраха се, изготвиха – кога да ядат – побягнаха. Що е то? – Братска Любов.“

3) От „Посланията от небето“ ние узнаваме, че „откакто се е отворило Българско книжовно дружество в Браила, и откогато г-н Ценович е излял мебелите на читалището „Братска любов“ в Букурещ, то българите не разбират вече нито от псувни, нито от тояга. Те искат просвещение...“ И че „настоятелството на букурещкото българско читалище „Братска любов“ ... на място да стисне г-на Ценовича за гу-

шата и да го накара да избълва читалищните мебели... всяка вечер заседава в хотел „Дачия“...

4) В същите „Послания от небето“, когато Христо Ботев разправя за безплодността на своите хумористични мечтания, той характеризира така метафорично всички български организации в Румъния от това време: „... Боже мой, Боже! Дали тези мои юношески мечти и тия мои благи намерения не щат да останат такава също мъртва буква, както останаха благите намерения на „Книжовното дружество“ в Браила, на централната школа в Белград, на читалището „Братска любов“ в Букурещ и на първия таен централен Р. К.?”

5) Влагайки по-нататък в устата „на знаменития русчужски политикоекономист Мемиш Паша“ цели реплики за сравнителните заслуги пред българския народ на Книжовното дружество, Добродетелната дружина и хотел Дачия, в който заседавала „Братска любов“, Христо Ботев посочва, че „ако да не би била „Дачия“, множество умствени способности би обрасли с ориз и тяхната нравственост би се затъркаляла по къшетата. Малко преди това Христо Ботев нарича „Дачия“ „букурещкото чистилище“.

Ние обръщаме внимание на българските историци върху тия цитати от Христо Ботев, които ни показват, ако ги очистим от лично полемичните елементи, изострени изглежда от някаква некрасива история с мебелировката на читалището и от много тъмното поведение в тази работа на жената на Ценович, че читалището „Братска любов“, образувано от революционно настроените български емигранти в Букурещ през втората половина на 60-те години, е имало голямо значение в историята на развитието между тях на революционния дух. Възможно е, заедно с Касабов и другите, да са се проявили там, както твърди Клиничаров, без да го доказва документално, Христо Ботев, В. Левски, а ние, може би, ще прибавим и Л. Каравелов. Възможно е изследването на историята на това читалище да открие на българските учени редица нови данни за тази епоха и да обясни много от това, което си остава и до сега тъмно. За съжаление, поради неблагоприятно сложилите се обстоятелства, ние не успяхме да извършим това изследване.

114 П. Кисимов, „Исторически работи“, ч. II, с. 57.

115 Че по това време Л. Каравелов е образувал такава група, потвърждава К. Цанков, който работил тогава с „младите“. Виж предговора към съобщенията от него „23 писма и бележки на В. Левски“ в Сборник за народни умотворения, кн. XVI – XVII София, 1910, с. 756. След установяването си в Букурещ, 1869 г., Л. Каравелов е създал, пак със средоточие в този град, комитети с явно бунтовнишки характер против турската тирания“.

ГЛАВА XI

116 „Из архивата на Н. Геров“, с. 292. Писмо до Н. Геров от Хр. Георгиев. Получено на 15 март 1869 г. Отговорено на 21 март.

...„Главатарят на шпионите тука е нашия Райнов, а главният помощник негов г-н Касабов и компанията, тия дни тази тайфа разпространи прокламации на турски език от страна уж на българите из Балкана...“

Там, с. 292 – 293. Писмо 466, Хр. Георгиев до Н. Геров от 11 март 1869 г.

...„Нашия Касабов ще издава вестника „Народност“, като се е приближил цял с поляците, от няколко време е станал близък приятел и с нашия Теофан Райнов,

който от тази есен се намерва тука, с мисия главен шпионин турски, казувам главен, защото има и други малки, които нямат пари в разположението си, но Теофан има, които освен дето харчи за себе си добре, но мажи добре и колята на Касабов и за да нападни да критикува прошениято дето дадохме на конференцията, казуват чий Райнов е дал на Касабова 300 лири, освен това Райнов е дал нещо пари и на издателя на „Звездата“ само да мълчи и да не пише в полза на прошениято, понеже той напротив не можеше да пише, че ние сме му направили 100 абонати. Райнов, че е шпионин турски, го знаят всичките българи, и го приближават само онези, които приличат на Касабов, за кокал – Райнов в Цариград се разумява с някого си Николаиди, главния шпионин...“

Там, с. 296 – 297, писмо 473, Хр. Георгиев до Н. Геров, 14 юни 1869 г.

„Да беше тука главният шпионин Теофан Райнов се можеше да го слъжи и нещо или да го понаучи как да се отнесе, но за зла чест го няма, тръгна за Париж както казват, че какви ще ги рови и по тамо не знам, сега остава вече ако може да се научи нещо от наместника на Райнов – Касабов.

Прокламациите, що сте видели у Дякона, те се отпечатаха тука от Райнов и Касабов, и се придадоха всичките на Дякона, за да ги раздаде. Дяконът е онзи, дето прави лъжливите писма на Райнова, за да се препоръча, че е добър шпионин, какъвто Райнов, такъв е и Дяконът и двамата за пари и баща си продават...“

Всички тия откъслечи от архивата на Н. Геров имат цена не само за характеризиране на приема, който е срещал Т. Райнов в Букурещ, но и за установяване на връзката му с образуването на младата революционна група, в чийто състав влизали и В. Левски и Христо Ботев и други, а чийто ръководител е станал малко по-късно Л. Каравелов след освобождаването му от будапещенския затвор. Към прокламациите на Левски ще се върнем пак.

117 Виж Г. Димитров, „Княжество България т. II, с. 254 – 349, Пловдив, 1896 г.

Според сведенията на тоя автор, В. Левски, който през пролетта на 1867 г. бил в Румъния, влязъл тогава в четата на П. Хитов, споделяйки плановете на Раковски и войводите. От 20 април до 10 август той, заедно с тая чета, скитал по Балкана и на последната дата – 10 август – заедно с П. Хитов достигнал до Белград, където постъпил във възобновения тогава там доброволчески български отряд, за организирането на който, както видяхме по-горе е бил изпратен от „старите“ в Сърбия Д. Начевич. Според Г. Димитров сериозната стомашна болест, от която В. Левски се разболял наскоро и за която била нужна сериозна операция, му отнема възможността да участва в полка. И, поправяйки се бавно, той живее бездейно в Белград през октомври 1868 г. Именно тая болест е попречила, според думите на Г. Димитров, на В. Левски да вземе участие в четата на Х. Димитър, организирана през лятото на 1868 г. (Ние смятаме за по-правдоподобно, че за това е попречило арестуването на Левски в Зайчар, за което той сам съобщава после в даденото по-горе писмо до Д. х. Попов от 11 апр. 1871 г.) В по-нататъшното си изследване същият Г. Димитров установява напълно точно, че в края на октомври В. Левски излиза с Х. Сяров, когото той кой знае защо нарича Христо, от Белград и се отправя за България през Груево-Краево и Свищов. Оттам преминава през Троян в Сопот, от Сопот в Карлово, където се вижда с роднините си и по-нататък през Калофер в Ст. Загора в роднини на Сяров, където образува първия революционен комитет. По-после, в началото на ноември, В. Левски и Х. Сяров продължават обиколката си и образуват още комитети в Сливен и Казанлък и в последния град дейността им се прекратява. Проследени от турските шпиони, те бягат от България, след което г.

Димитров загубва следите на Левски до края на 1868 г. и едва в края на 1868 г. и в началото на 1869 г. ни го посочва отново в България през втората организационна обиколка. Аналогично е съобщението на д-р П. Стоянов, който е изследвал точно въпроса кога Левски е бил за първи път в Ловеч. В. Левски трябвало да остане, след бягството си от Казанлък, в Букурещ целия ноември и началото на декември 1868 г., тъй като едва през декември тая година той тръгва на път и като обикаля ред градове, се установява в Ловеч, който прави център на своята по-нататъшна дейност. Изглежда, че именно в тоя период – през ноември и декември 1868 г. В. Левски се е срещнал с Т. Райнов и е получил от него средства за продължаване на своята революционна работа в България, Тогава също, както казахме, той е живял заедно с Христо Ботев.

Трудът на П. Стоянов, който имаме предвид за потвърждение на Г. Димитров е: „Град Ловеч, като център на Б. Ц. К., столица на В. Левски и роден град на поборника Т. Кирков“ Изд. Ловеч, 1901 г.

- 118** Виж по-предната забележка. Писмото на Хр. Георгиев до Н. Геров от 11 март 1869 г.
- 119** „Из Архивата на Н. Геров“ т. I, с. 305; писмо 490.
- 120** Там, с. 307, писмо 493.
- 121** Участието на Т. Райнов и Ив. Касабов в това събрание ние допускаме на основание приведената по-горе преписка между Н. Геров и Хр. Георгиев за характера на съвместната дейност на тия хора с В. Левски.
- 122** Сведения за това, че А. Каравелов именно тогава е ходил в Австрия, ние взимаме от неговото собствено писмо в бр. 31 на „Народност“, публикувано на 6 юни 1869 г. Съгласно пък приведените от нас по-горе цитати за А. Каравелов от книгата на проф. Скерлич „Омладината и нейната литература“, с. 284, се вижда, че в това време А. Каравелов е бил не само в Австрия, но и в Сърбия, даже в Белград, защото, както съобщава проф. Скерлич, именно през февруари 1869 г., в „Матица“ А. Каравелов продължава и довършва... „обещавайки с един нов разказ да придружи поучителния живот на Любомир и Цея“.
- 123** П. Кисимов, „Истор. работи“, част II, с. 58.

ГЛАВА XII

- 124** Вестник „Минувшие годы“, бр. 10, Спб. година I, октомври 1908 г., с. 142-168. Замфир Рали: „Михаил Александрович Бакунин: из моите спомени“.
- 125** Там, с. 146. „За славянския съюз“ по-долу ще бъде казано подробно.
- 126** Цитираме статията на Едуард Бернщайн, написана от него за руския вестник „Минувшие годы“, озаглавена „Карл Маркс и руските революционери“ с. 9-11, 1908 г., бр. 10.
- 127** Тази програма, приета от „Съюза на интернационалните братя“, възстановен от Бакунин едва след парижките събития, през 1872 г., както и двойната програма на „Алианс“ – „за изпитваните“ и „тайната“ – са публикувани от г-н З. К. Арборе-Рали от оригиналните ръкописи на самия М. А. Бакунин на с. 313, 319 от неговата статия „Из моите спомени за Бакунин“ в историческия сборник „За миналото“, 1909 г. С. П. Б. Статията е подписана „Земфир Рали“.
- 128** „М. А. Бакунин“, З. Рали, „Минувшие годы“, бр. 10, 1908 г., с. 154-156.
- 129** Там, с. 156.
- 130** Т. е. по повод образуването на общославянска секция при Интернационала. Е. В.

- 131 Това посещение на българската делегация при Бакунин не е било през октомври 1869 г., както твърди, бъркайки датата, Стоян Заимов в статията си „Патриотизъм и шпионство“ в българското списание „Мисъл“ от 1895 г., кн. VI, а през юли същата година. Тая поправка, направена от Т. Райнов в своите спомени пред д-р Нетлау, по повод съобщението на Стоян Заимов, сам д-р Нетлау съпоставя със следното писмо на Бакунин до Огарьов от 17 декември 1869 г.:

Писмо 58, с. 249.

17 Декември 1869 г. Locarno. Casa della Vedova Pedrozzi

Добри ми Ага...

Вчера прочетох в *Liberte*, че няколко българи са арестувани в Цариград. Между тях е посочен Raizeff, същият тоя симпатичен млад човек, който беше при мене и ми достави всичките български връзки. Имаш ли ти някакви известия за тях...

Твой М. Б.

(Виж „Писмата на М. А. Бакунин до А. И. Херцен и М. П. Огарьов“. С приложение на памфлетите му, биографически увод и обяснителни прибавки от М. П. Драгоманов. Geneve, 1896)

Изглежда, че сведението, съобщено в „*Liberte*“, не е било вярно, тъй като сам Райнов си припомня, че когато турците узнали, че парите, които те са давали на Миркович, Райнов и др. за организиране на български шпионаж, се употребяват за подготовка на въстание, те арестували по показанията на архимандрит Доротей в Берковица д-р Миркович и други революционери, след което сам Райнов, а след него и още един негов другар, също тъй несполучливо превърнат от турците в шпионин – Георги Живков, бъдещият министър на Народната просвета в свободна България, – избягали в чужбина – Райнов в Цюрих, а Живков във Виена, откъдето те се върнали в Румъния (а не в Турция, както мисли д-р Нетлау) през 1872 г. От това трябва да заключим, че съобщението на „*Liberte*“ за Райнов е било погрешно.

ГЛАВА XIII

- 132 Това влияние на С. Нечаев върху Бакунин потвърждава в своите спомени, поместени в сп. „Минувшие годы“ и г-н Арборе-Рали: „Нечаев – казва Арборе-Рали – увличаше Бакунин със своя темперамент, с непреклонната си воля и с предаността си към революционното дело.“ (стр. 158)
- 133 „Из архивата на Н. Геров“ т. I, писмо 473, с. 296–297.
- 134 Берковски в своите „Възпоминания“ на с. 68-77 установява, че владиката Доротей бил турски шпионин и предател още от 1868 г., когато в Лом за първи път се породила идеята да се образува революционен комитет. Жертви на това предателство били инициаторите на комитета Д. Ангелов, който успял да избяга в Русия, и поп Димитър Иванов. Н. Първанов, който бил тогава учител в Лом, се отказал да участва в това дело, като посочил на инициаторите му, че народът не е още готов да възприеме идеята за всеобщо въстание. Владиката Доротей бил посветен в тая работа от Д. Иванов и го предал на берковския каймакамин. Що се отнася до второто предателство на Доротей, същият автор на с. 98 от спомените си го допълня с подобни глави:

„В Балкапан* (вече през 1870 г.) узнах, че владиката Доротей извършил недавно и друго предателство... Той бил предал и наклеветил в политическо престъпление д-р г. Миркович с трима още други българи, които лежах затворени в Цариград... В Цариград се шушнеше по онова време между българите следната версия: владика Доротей бил близък приятел с бившия турски везир Кабръзлията Мехмед Паша... Благодарение на това обстоятелство Доротей бил назначен тайно шеф на една българска шайка, която имала за цел да шпионира щателно и тайничката нашата интелигенция в Турция, народните ни общински заведения, а най-вече нашите народни политически движения и приготовления по нашето въобще възраждане. Шайката била устроена за времето на прочутия турски везир Али Паша и с негово знание. По тоя начин и начело с гореказаните паши, Доротей е експлоатирал турската хазна и влиянието на турските паши. Като такъв именно, той е извършил предателството на Ломските патриоти и това на д-р Миркович. За оправдание и маскиране на своята експлоатация владиката е предал и клеветил даже свои невинни хора, на който е той сам проповядвал революционни идеи с патриотически тенденции и им говорила за български комитетски работи. Такава една жертва е бил и неговият ясакчия (телохранител) Васил Ганчев, родом от гр. Плевен, когото е предал в Лопушкия манастир (Берковска околия).

Тоя лъжевладика е бивши турски беглигчия** и е станал такъв чрез прекупена „тапия“. Такива владичи се наричат „Талипидес“ – купувачи. За него слушах в Цариград разни епизоди и анекдоти из индивидуалния и обществения живот, които представляваха цяла верига от разни престъпления. Там се потвърди белградският слух, че при преминаването на четата на войводата Панайот Хитов през местността „Петрохан“ в Балкана при град Берковица (1867 г.) владика Доротей съставял потеря от българи в него град за преследване поменатата чета заедно с турците и начело с тамошния каймакамин той е придружавал потерите, на които, преди да тръгнат в поход, е държал „пастирска“ реч и ги благословил за поражение врага“...

- 135** Изглежда, по думите на Т. Райнов, погрешно нарекъл този орган „социалистически вестник „Народное слово“, д-р М. Нетлау съобщава, че „в руския социалистически вестник в Женева „Народное слово“, август-септември 1870 г. е публикувана програмата на Българския революционен комитет; август 1870 г. – руски превод – за южнославянската или дунавска федерация на свободните революционери“. Д-р М. Нетлау, както ще видим по-долу, греша в самото заглавие – не на свободните революционери, а на свободните земи, т. е. народи. По-нататък д-р М. Нетлау малко прибързано заключава, че тая програма няма нищо общо с 1869 г. Както ще покаже нашето по-нататъшно изследване, тя има твърде много допирни точки с нея.
- 136** Интересно е в случая да се споставят възгледите на Бакунин, Нечаев, А. Каравелов и Т. Райнов с тия на Мацини, който също е бил посетен от Т. Райнов и то, както изглежда, два пъти.

За първото посещение, което е станало наскоро, след като българските делегати са били при Бакунин, в началото на август 1869 г., когато Мацини живеел в Цюрих, Т. Райнов разказва, че Мацини, въпреки че показал дълбоко увлечение от Бакунин все пак намерил идеите и съветите, изказани от него пред българските делегати, за твърде нереални и посъветвал Райнов да отиде при него в Лондон, където му обе-

* Квартал на Цариград и едноименен хан, в който, във втората четвърт на XIX век се помещавали канторите на много български едри търговци. Б. ред.

** Бирник (тур.) Б. ред.

щал да го запознае с гръцки и турски емигранти, които съчувствали на българското освободително движение и които биха могли да бъдат полезни на последното.

За второто посещение на Т. Райнов и М. Балабанов при Мацини, вече в Лондон, особено подробно и точно разправя сам М. Балабанов в своята статия „При Мацини“, публикувана от него в списание „Летописи“ т. I, 1899-1900, бр. 10, с. 193-195. Според М. Балабанов това тяхно посещение при Мацини станало в началото на септември 1869 г., при което Т. Райнов, заедно с още един българин „от Северна България“, чието име М. Балабанов не може да си спомни, пристигнал при него в Париж с писмо от един негов личен познат направо от Букурещ. В това писмо молили М. Балабанов да помогне на българските делегати, от които единият не говорил никакъв европейски език, а вторият – Райнов – говорил само немски, да се обяснят с Мацини, който говорил свободно само френски език. В своите твърде интересни спомени за това посещение на българите при Мацини, М. Балабанов до известна степен поправя спомените на Т. Райнов за него там, където последният говори за отношенията на Мацини към политиката на Наполеон. За да характеризираме възгледите на Мацини по българския въпрос, ще си позволим да цитираме от статията на М. Балабанов следния откъс: „Борбата, която е захванал да води народът, все е борба и благородна и похвална. Тя заслужава насърчаване от страна на всички ратници за човешката свобода. Всяка борба против тиранството възбужда симпатии у всички човеколюбци и свободолюбци. Не зная само с какви средства разполагате, дали у вас революционното дело е на зряло, дали то почива на каквато и да е систематична организация, дали то има умни предводители, дали духовете са подготвени за едно въстание, дали поне една част от младото ви поколение ще може да се залови сериозно с оръжие с готовност да изложи и самия си живот, дали имате приготвени най-вече стрелковите дружества, тъй много разпространени, особено в Швейцария. Трябва да се сдобие с печат сериозен, който да не докача направо султанската власт, да умее да шиба изкусно всички злоупотребления по администрацията, да разпространява чрез разни статии свободолюбивите мисли в народа, да повдига самоуважението на този народ, като му доказва какво значение има той в държавата. Трябва, най-после да гледате да сте добре със съседните ви освободени народи за всеки случай. Доколкото зная, Турция черпи сила в разделението на народите, които живеят в нея“. – Тук Мацини счете за своя длъжност да ни попита, между другото, и за борбата ни с гърците по черковния въпрос и след като ние му отговорихме какво трябваше, той побърза да ни каже, че той не може да се произнесе по този въпрос, но прибави, че той, ако и с вяра в божество, не само не обичал въобще религиозните и черковни разпри, но ги намирал всякога вредни за народите и за свободата им“...

В допълнение на тия данни в личен разговор с нас М. Балабанов категорично опроверга съобщението на Стоян Заимов в „Мисъл“ от 1895 г., кн. VI, в статията „Патриотизъм и шпионство“, повторено от Т. Райнов в неговите спомени при д-р Нетлау и изопачено от Т. Клинчаров в неговите забележки към събраните съчинения на Ботев, че Мацини е разубедил българските делегати да не отиват при Кошут, като ги предупредил, че последният е агент на турското правителство и туркофил. Излиза, че за Кошут не е ставало и дума между българските делегати и Мацини.

От спомените на Т. Райнов трябва да се прибави още и това, че още в Лондон Мацини запознал българските делегати с известния публицист и негов приятел, ан-

гличанина Стаумфилд, свързал ги с гръцки и турски емигранти, които издавали в Лондон революционни вестници и симпатизирали на българското движение, и спомогнал да сключат с тях договор, според който българите се задължавали да внасят през Румъния в Турция техния орган „Революция“, при условие, че във всеки брой ще се поставя по един екземпляр от българския революционен вестник „Свобода“, за който, намирайки се в Лондон, Райнов предполагал, че вече се издава и то, както той казва в спомените си, под редакцията на Каравелов, Ботев и др.

137 ...„Ние желаем да видим в своето отечество избираемо правителство, което изпълнява волята на самия народ“...

...Ние ще да употребим против турското правителство такива също мирни средства, каквито бяха употребени против гръцкото духовенство; само в най-крайния случай ние ще да употребим против тях оръжие, огън и нож;

...Ние желаем да съставим... „южно-славянска“ или „Дунавска федерация от свободни земи“... Но в това също време ние желаем да съставим между себе си и между нашите родствени народи и съседи едно цяло, какъвто е швейцарският съюз“...

(Точни откъси от „програмата“ в „Народно дело“, публикувана във в. „Свобода“ от 14 октомври 1870 г.).

138 „Архив на Възраждането“ от Д. Страшимиров, т. I, приложение към с. 94.

ГЛАВА XIV

139 Виж писмата „Из Архивата на Н. Геров“, отдел „Семейство Ботеви“. Първото писмо на Ботю Петков до Н. Геров от 28 ноември 1868 г., т. I, писмо 69, с. 36, в което той пише, че Христо с писмо от 13 септември му съобщил за постъпването си в Мед. училище; Второто, цитирано по-горе, писмо на самия Христо Ботев до Н. Геров от 21 септември с. година, т. I, писмо 80, с. 41, в което той му съобщава за своето излизане от училището (мед. у-ще); и третото – пак негово писмо до Н. Геров от 8 ноември с. г., т. I., с. 14., писмо 61, където той обяснява защо е напуснал това училище, и т. н.

140 Кой е този г-н Петкович и каква е тая история с неговото завещание и с предложението на „браилчани“ да изпратят Христо Ботев в Пражкия Университет? Нито в една от неговите биографии ние не намираме никакви обяснения на това. Ясно е, че тука има нещо неизвестно за нас и Христо Ботев не лъже Н. Геров, че са го лъгали за нещо „цяла година“ браилчани. Не по-малко определено споменава той за това и много по-късно, когато не е имало никаква нужда да повтаря своята лъжа, през 1874 г., в едно писмо до Драсов от 22 септември, с което, като се отказва от съвета на последния да напусне учителството в Букурещ, за да се отдаде напълно на революционно-публицистична и издателска дейност, Ботев пише: „Аз се, байновата, боя, защото е неприятно нещо да спи човек по водениците и да мисли, че това прави за отечеството си. А аз съм изпитвал тая неприятност едно време, когато се бях положил на обещанията на знаменития патриот (който сега ще да се потурчи) Войникова“...

141 От твърде обърканите спомени на Ботеви съжител в Александрия през лятото на 1868 и зимата на 1869 г. г-н Илия Я. Широков, които ни изпрати в допълнение към нашата работа д-р П. Стоянов, който ги е записал лично от г-н Широков във Варна на 16.VII.1915 г., черпим следните точни данни: той е живял в Александрия,

както казва сам, от 1867 г. Тогава там бил кмет живият и до сега Ангел Аврамов Рентович, през чието време в Александрия било основано 4-класно реално училище, единствен учител в което бил Хр. Златович от Шумен. Една година след основаването на училището в него бил повикан и Христо Ботев със заплата 2½-3 лири на месец. Дошъл в Александрия, по думите на Широков, през август 1868 г. (ние видяхме от писмата на Хр. Георгиев, че постъпването на Христо Ботев като учител в Александрия е станало не по-рано от март-април 1869 г.), Христо Ботев се настанил в един малък хотел, където останал през всичкото време, докато продължавал да учителства. Ако се съди по думите на Широков, Златович, който преподавал по гръцки, и Ботев – по български, излезли хора с близки възгледи и били в крайно обтегнати отношения с местните чорбаджии, които много нападали. Ботев ги упреквал особено, че техните деца не знаели български и всичко свеждал към социализма. В Александрия Ботев живял едва до края на учебната година, след което чорбаджиите побързали да го уволнят, възмутени от неговите нападки.

- 142 Противоречията, които пълнят книгите за Христо Ботев, когато техните автори искат да опишат именно този период от неговия живот, дотогава се изключват взаимно, че съвършено невъзможно е да се ориентираме на кое от тия съобщения да се доверим. Няма съгласие не само в датите на подробностите, но даже и в общата обрисовка на вътрешното съдържание и обстановката на живота на Христо Ботев в това време. Тъй, според Клинчаров, д-р Чобанов още през декември 1868 г. „отправил“ Христо Ботев от Букурещ в Измаил. От друга страна, по думите на другите биографи на Ботев, д-р Чобанов е именно лицето, което е настанило Христо Ботев през зимата на 1868-69 г. в Александрия. (Ние видяхме, че това лице е бил Хр. Георгиев). По-нататък г-н Клинчаров, фантазирайки за срещата на Христо Ботев в Измаил с „Флореско“, за затварянето на Христо Ботев в измаилския затвор и за запознаването му там с направил му уж голямо впечатление разбойник Ворснот-Барачан и т. н. (Ив. Клинчаров – с. 310-330), пише, че през есента на 1869 г. Христо Ботев известява с писмо (къде и откъде – неизвестно) д-р Чобанов за подготвянето с „воронивите юнаци“ на някаква експроприация и т. н. и т. н. И това тъкмо тогава, когато по сведенията на З. Стоянов, Христо Ботев, който отишъл в Александрия, като че ли, през май 1869 и престоял там „7-8 месеци“ изглежда бил още там, като учител. Впрочем, като не е сигурен в това, Захари Стоянов постъпва по-честно от г-н Клинчаров и без да пълни този период от живота на Христо Ботев с каквито и да било измислици, просто го отминава, изказвайки само съмнение, че Христо Ботев при неговата натура би могъл да преживее в Александрия цели 8 месеца (З. Стоянов – с. 144-145).

ГЛАВА XV

- 143 Ако не се лъжем, Заимов съобщава, че Ботев е бил извикан от Александрия в Измаил от д-р Чобанов, даже телеграфически.
- 144 Дядо Хаджи Димитър Паничков, роден в Калофер 1810 г., умрял в Свищов на 5 февруари 1909 г. на 99 години. Учил се в килийно училище и по едно време в Калофер бил даже ученик на Неофит Бозвели. В 1858 г., като попаднал в Цариград, се присъединил към групата на Д. Цанков, работейки в печатницата на вестник „България“. След провъзгласяването на унията и нейния крах, Д. Цанков отстъпил печатницата си на Паничков и той издавал в нея разни книги, докато турското правителство

го обвинило в българска революционна дейност и го заточило в Мосул – Мала Азия. От там Паничков избягал през Трапезунд*, Керч**, Азов*** и Галац и достигнал в Браила, където веднага открил кръчма и гостилница, която станала приют за всевъзможни български бегълци, винаги радушно приемани от дядо Паничков. Скоро след това, той открил в Браила и печатница, около която в различни времена се навъртали Д. П. Войников, Р. П. Блъсков, Христо Ботев, Ив. Драсов, Стоян Заимов, Св. Миларов, Т. Пеев и други. На всеки от тях Паничков е помагал с каквото можел и освен това уреждал работата на ония беглеци, чиито документи не били редовни.

Паничков издавал през 1867 г. „Дунавска Зора“, през 1868 г. „Хъш“, през 1870 г. „Хитър Петър“ и др. В неговата печатница са печатани „Дума на българските емигранти“ (1871 г.), редактиран от Ботев, „Михаил“ (1875 г.) редактиран от Стоян Заимов, „Възраждане“ (1876 г.), редактиран от Св. Миларов и др. След Освобождението Паничков пренесъл печатницата си в Свищов, но там не му провървяло. Очите му заболяли, изпаднал в голяма бедност, подал по едно време заявление за пенсия, но като я получил веднага се лишил от нея, защото се оказало, че той не влиза в списъка на поборниците. През своята печатарска дейност, приблизително 50 години, той издал около 150 книги и вестници. Около него в Цариград, Браила, Плоещ, Свищов, Никопол са изучили печатарство около 1000 души. Когато умрял, цялото печатарско съсловие и свищовските граждани му отдали заслужена почит.

- 145** Изглежда, че Петровски е някой от близките приятели на Нечаев, ако правилно си припомним Д. Паничков, че руското правителство е искало предаването и на двамата. Когато по поръка на Българската академия на науките аз посетих в Букурещ г-н Арборе-Рали, аз го попитах тогава, кой, по неговото мнение, от приятелите на Нечаев е могъл да бъде с него по онова време в Браила. Според него, имената „Петровски“, „Шапченко“ и др. са псевдоними, тъй като в тогавашното революционно движение такива лица не са известни, но възможно е под един от тях да се е скривал известният нечаевец, бившият верен приятел на Нечаев до самата му смърт и постоянният му адютант – Владимир Серебряников.
- 146** Ние лично питахме г-н Добруджану-Геря за това писмо. Той не го бил вземал.
- 147** Изяснявайки си въпроса, защо при избора на място за българо-руска революционна печатница Каравелов се установил именно на Тулча, а не на някой друг пункт, ние попаднахме на факта, че Тулча още от първата половина на 60-те години е играла, както се оказва, твърде важна роля в историята на отношенията на руските политически емигранти, живущи в чужбина и Русия. В нея, по израза на агентите от руското „III отделение“ и реакционния печат от онова време, още през 1865 г. съществувало „агентство на Херцен“, през Тулча се изпращал, отначало от Лондон, а после от Женева в Русия „Колокол“, там живял до 1865 г. известният на времето си руски емигрант В. И. Келсиев, който бил в близки връзки с А. И. Херцен. По този повод виж брой 204 от 15 септември 1865 г. и брой 207 от 1865 г., 1 ноември, на „Колокол“, отдел „Смеси“ и забележката „Агентството в Тулча“.
- 148** „Минувшие годы“, З. Рали, с. 159.
- 149** Рали, с. 159.

* Днешният град Трабзон в Турция. Б. ред.

** Град в днешна Украйна. Б. ред.

*** Град в днешна Русия. Б. ред.

ГЛАВА XVI

- 150 Между другото, Бакунин се изразил специално за Любен Каравелов, за когото, както изглежда, той чувал тогава за пръв път, двойко: „Един прекрасен човек!“ – извикал той, като узнал, че Л. Каравелов бил изпъден от Австрия и Русия, но веднага рязко променил мнението си, когато узнал, че той е поет: въпреки дружбата си с Огарьов, той не могъл да търпи поетите.
- 151 „Минувшіе годы“ ест., 158–159.
- 152 Като пристигнал в Русия след своето престояване в Румъния, С. Нечаев организирал няколко групички (петорки) от разни степени, като убедил със силата на своето красноречие и воля членовете на всяка от тях във всеруската разпространеност и мощност на ръководената от него организация. Степените на групичките били построени по принципа на най-строгата конспирация и безусловното подчиняване по-нисшите на по-висшите, при което всяка такава група трябвало да познава само един от членовете на по-горната. Себе си С. Нечаев представил като посредник между системата образувани от него групи и „централния комитет“, който в действителност не съществувал. Всичко пропаднало след откритото от полицията убийство, извършено безпрекословно по заповедта на Нечаев от членовете на „главната московска група“ спрямо един от техните другари – студент, заподозрян от Нечаев в измяна.

Подробностите по това дело станали известни в чужбина и отблъснали от Нечаев почти всичките му революционни приятели. Отдръпнали се от него Херцен, Бакунин, Огарьов и М. П. Драгоманов, който рязко го нападал в своите издания. Скъсал тогава с него и Л. Каравелов, по който повод, запитан от нас, г-н А.Рали ни съобщил:

„В 1870 г. Любен Каравелов, както изглежда, прекъсва всички връзки с Нечаев, като узнал за неговата революционна авантюра в Русия, чиято основа била лъжата и измамата, отвратила в това време от него всичките му приятели, даже и Бакунин. И тогава С. Нечаев, който живееше при мене, за което другарите исках да ми обявят бойкот, се оплакваше, че Каравелов не му отговаря на писмата. Тогава всички изоставиха Нечаева, но мене ми беше жал за него, още повече, че руското правителство отчаяно го преследваше, използвайки всички средства, за да получи предаването му от Швейцария“.

Отчуждаването на старите приятели от Нечаев било толкова голямо, че даже приличало на измяна. Най-близкият от неговите другари, постоянният му спътник във всичките негови революционни предприятия – Вл. Серебряников – достигнал в това направление даже до там, че след предаването му от Швейцария, искал да продаде архивата му за 400 рубли на руското правителство. Арборе-Рали насила изтръгнал от него тази архива и я дал за съхранение на Robert – руски емигрант – М. П. Сажин, който после, когато бил в Румъния, писал в София на М. П. Драгоманов за Ботев като твърде забележителна и интересна личност. Сега тази архива, по сведенията на г-н А.-Рали, се намира в Париж, у Джеймс Гийом.

ГЛАВА XVII

- 153 Виж „Из Архива на Н. Геров“, кн. I, с. 300, писмо 481.

- 154 З. Стоянов, стр 147-148.
- 155 Виж „Из Архива на Н. Геров“, кн. I, с. 608.
- 156 Виж Г. Димитров „Княжество България“, том II, 1896 г., Пловдив, с. 315–32 и И. Карапетров „Сбирка от статии“, Средец 1899 г., статия „Български ЦРК“ с. 285.
- 157 Н. Обретенов, в противоречие с всички историографи от тази епоха, отнася това събрание и утвърждаването на устава към пролетта на 1870 г.; това е просто грешка на паметта.
- 158 Дали не се е запознал тогава за пръв път с Ботев и Иваница Данчев? В неговата книга „Иваница Данчев – чърти от живота и поборническата му дейност във връзка с похода на Ботевата чета“, издание трето, 1904 г., на страница 11–12 се разказва, че през 1869 г. бранлската „хъшовска българска среда... го наговарва, заедно със Странджата, с важна политическа мисия до председателя на БРЦК в Букурещ, Л. Каравелов, а именно: няма ли да се предприеме от хъшовете някакво движение през Дунава. Освен с Любена, който направил със своята външност и авторитетен тон дълбоко впечатление на Данчева, за пръв път последният се среща в този град и с Христо Ботев“.
- Както разказва по-нататък Данчев, той започва дребна търговия в Букурещ и непрекъснато остава там до края на 1872 г., неговата гостилничка често бивала прибежище за всички безприютни български емигранти. В стаята му, пристроена до тази гостилничка, „често пъти вечер ставали събрания от... революционери, между които понякога присъствували Л. Каравелов, Христо Ботев и др.“ (там, с. 12).
- 159 За това, че за тези три точки, в съществуването на които може да се убеди всеки, който си даде труд да прегледа дошлите до нас две редакции на проекто-устава, не е ставало дума в проекта, предложен от Бакунин с поправки, направени от Л. Каравелов (или наопаки от Л. Каравелов с поправки от Бакунин); за това ние срещаме направо указание в статията на П. Карапетров „Българският централен революционен комитет“ (виж „Сбирка и т. н.“, с. 285), в която той казва, че събралите се в Букурещ „в края на същата 1869 година членове на комитета“ и „представители и от другите комитети в Турция и Румъния... постановили и в края на устава притурили и следващите три точки...“ (Следват точките).
- 160 За един такъв факт, който се случил още през живота на Христо Ботев през 1875 г., ни разказва споменатият Добруджану-Геря. Според този разказ, още през лятото на 1875 г. в Женева бил образуван особен кръжок от руски емигранти, който решил да отиде в Турция да устройва комуни между липованите и некрасовците и да вербува от тях революционни отряди за Русия. За да се подготви почвата за преселването на кръжока в Турция, бил командирован в Румъния неговият член Грей, а късно през есента с. г., част от кръжока, в лицето на някои си братя Аркадански и Кулашко се отправил вече в Турска Добруджа при липованите, за да осъществи своите идеи.
- 161 „Христо Ботев“, Ив. Клиначаров, с. 350.
- 162 Н. Милев, „Нов биографичен труд за Христо Ботев“. Списание на Българската академия на науките, 1912 г., кн. IV, клон ист. филолог. и т. н., с. 152.
- 163 С изключение на споменатите от нас в една от предните глави смътни спомени на Ив. Данчев за това, че в периода от 1870 г. до 1872 г. Христо Ботев заедно с Л. Каравелов са отивали тогава в неговия дом в Букурещ на емигрантските събрания.

ГЛАВА XVIII

- 164 Ив. Марковски, „Спомени“, с. 40–42.

- 165 „23 писма и бележки от В. Левски“, писмо № 9, с. 8.
 166 „23 писма ...“, с. 29.
 167 Там, с. 26–29.
 168 Там, с. 17.
 169 „Архив на възраждането“, т. I, с. 181–183.
 170 З. Стоянов, с. 223.

ГЛАВА XX

- 171 „Неотдавна. Лични и исторически възпоминания от 1876 г.“, сп. „Наука“ 1881 г., кн. III., с. 214–219. Клинчаров в книгата си за Христо Ботев (стр. 357–359), искайки да реабилитира личността на Христо Ботев, не постига това, вследствие неумелото разбиране на стихотворението „Ней“, в което иска да види указание за крайно проявление на дързост от страна на Ботев.
 172 Там.
 173 За това виж Стоян Заимов, критическата му статия за труда на Захари Стоянов. Там се говори как някой си господин посетил Ботев и любезно разговарял с него, а после се оказало, че това било агент на руската полиция.
 174 Иван Вазов, „Неотдавна“, сп. „Наука“, 1881 г., кн. III, с. 214 – 219.

ГЛАВА XXI

- 175 „Български глас“, бр. 279, 1876 г.
 176 „Независимост“, бр. 34 от 1874 г., ср. бр. 47 от 1873 г.
 177 „Знаме“, 1 май 1875 г.
 178 Съч. на Ботев, с. 265.
 179 Там, с. 206, 209, „Знаме“, 21 декември 1874 г.
 180 Там, с. 211, „Знаме“, 21 декември 1874 г.
 181 Там, с. 224, „Знаме“, 18 януари 1874 г.
 182 Съч. на Ботев, с. 240.
 183 Там, с. 263.
 184 Там, с. 267.
 185 Там, с. 256.
 186 „Народ“ № 104, 19.IV.1915 г., г-н Бакалов, „Балканската федерация“ (Христо Ботев и Св. Маркович).
 187 Сб. на М. Н. П. Кн. XVI-XVII, София, 1900 г., с. 24, 25.
 188 Ср. П. Берковски, с. 34.
 189 „Из архивата на Н. Геров“, ст. I, с. 307, писмо 493.
 190 Скерлич, Св. Маркович, с. 33.
 191 Скерлич, Св. Маркович, с. 34–35.

ГЛАВА XXII

- 192 Проф. Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 34–35.
 193 Проф. Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 15; П. Лавров, „18 март 1871 година“ (Руска социално-революционна библиотека), Женева, 1890 г., с. 201, 202.
 194 Проф. Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 22.

- 195 Проф. Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 97.
- 196 Проф. Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 76–81.
- 197 Проф. Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 76–81.
- 198 Проф. Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 74.
- 199 Проф. Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 52.
- 200 Проф. Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 75.
- 201 Проф. Скерлич, „Светозар Маркович“, с. 159–196.
- 202 З. К. Арборе-Рали, „Спомени“.

ГЛАВА XXIII

- 203 Изд. на Ив. Ботев и Ив. Клиначаров „Съчиненията на Христо Ботев“, писмо № 17, с. 344.
- 204 Ив. Данчев, с. 14.
- 205 Там, с. 15–17.
- 206 Там, с. 18.
- 207 Там, с. 19.
- 208 Обаче без подкрепата на букурещките българи, които така осмивал в своя „Будилиник“ Ботев, не могла да съществува даже неговата сатира; като излезли четри броя, той трябвало да прекъсне издаването му. В бр. 42 на „Независимост“ от 7 юли 1873 г. Ботев обяснява раздражено на читателите причините, поради които той спира своя вестник: никой не дава материална помощ.
- 209 Един или два пъти е бил Христо Ботев в Цариград? Този въпрос изниква, ако ние, във връзка с разказа на Ив. Данчев за съвместното му пътуване с Христо Ботев в Цариград в началото на 1873 г., си спомним и това, че в издавания от него после, през 1875 г. „Знаме“ ние имаме две дописки от Цариград с дата 12 и 24 май с. г., които според твърдението на г-н Ив. Клиначаров са написани от Ботев.
- 210 Д. Страшимиров, „Материали и т.н.“ т. I, писмо от 19 април 1873 г.
- 211 Д. Страшимиров, „Априлското въстание“, т. I, с. 150–151.

ГЛАВА XXIV

- 212 Д. Страшимиров, „Априлското въстание“, т. I, с. 154.
- 213 Телеграма на Христо Ботев до А. Петрович от 27/15 август. Виж Д. Страшимиров, „Априлското въстание“, т. I, с. 155.
- 214 Д. Страшимиров, „Априлското въстание“, т. I, с. 156–158.
- 215 Д. Страшимиров, „Материали и т. н.“ Писмо на Ив. Драсов № 31 от 23 октомври 1874 г.
- 216 П. Волов е учил в Русия (Николаев) и под влияние на руските кръжоци добил своето революционно настроение. В Николаев той се учил от 1869 до 1873 г.

ГЛАВА XXV

- 217 Гледай А. Х. Биман „Ст. Стамболов“, преведена на български от Ст. Стоилов, София, 1896 г., с. 12.
- 218 Там, с. 13.
- 219 „Совр. миръ“, 1913 г., кн. IV, с. 211.

- 220 Дебагорий-Мокриевич, „Спомени“, Петербург, с. 294.
221 За характеристиката на всички тези лица и отношения на одеската младеж към тях, виж спомените на Виташевски във вестник „Миналото“, 1906 г., кн. II.

ГЛАВА XXVII

- 222 „Съчинения на Христо Ботев“, изд. на Клинчаров, с. 364–365.
223 Там, с. 367.
224 Там, с. 372.

ГЛАВА XXVIII

- 225 Д. Страшимиров, „Архив на Възраждането“ т. I, с. 133, № 2.

ГЛАВА XXIX

- 226 Изстрелът срещу Александър II в Париж.

ГЛАВА XXXII

- 227 Виж „Архив на Възраждането“, т. I, с. 251–252, докум. № 16.
228 Страшимиров, „Архив на Възраждането“, т. I, с. 306, 308–405.
229 Виж „Архив на възраждането“, папка № 354–146.
230 Тия документи са следните: 1) Писмото на Ат. Хитов до П. Хитов от Белград, 8 дек. 1875 г. (Арх. на Възр., т. I, с. 423); 2) до него от същия Ат. Хитов (там, с. 430); 3) пак до него от същия Хитов (там, док. № 26)

ГЛАВА XXXIII

- 231 З. Стоянов, с. 287.
232 Интересно е да се отбележи, че както изглежда, Ботев е бил във връзка със сръбския консул и после, тъй като последният е продължавал да издава сръбски паспорти и на други български революционери. Сведения за издаването на такива паспорти черпим от издадения от Н. Обретенов в Русе, 1901 г. „Юбилеен лист“, където е цитирано свидетелство № 108 на сръбското агентство в Букурещ, издадено от последното на Обретенов на 17 март 1877 г.

ГЛАВА XXXIV

- 233 Судзиловски без съмнение е знаел; това се потвърждава от неговото писмо до г-н Бакалов.
234 Тъй като нито един от българските биографи на Ботев не споменава за този факт дори бегло, предполагаме, че в случая имаме работа с легенда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- 235 Пловдив, 1891 г.

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Обесването на Христо Ботев, <i>предговор към второто издание</i>	3
ПРЕДГОВОР. Цел на труда. Невъзможност да се разглежда Ботев във от съвременната му епоха.	9
ВЪВЕДЕНИЕ. Отсъствието на специални научни трудове за Хр. Ботев. Ограниченост във възгледите на авторите, които са писали досега за него.	17
ГЛАВА I. Историческата обосновка на живота на Хр. Ботев в Одеса.	25
ГЛАВА II. Противоположните съобщения на биографите на Ботев за неговия личен живот в Одеса	34
ГЛАВА III. Влияния, които са революционизирали съзнанието на Ботев	47
ГЛАВА IV. Работата на Г. С. Раковски за организиране на хайдутското движение в България.	62
ГЛАВА V. Стихотворението „Майце си“. Неговото автобиографично значение.	70
ГЛАВА VI. Къде е могъл да бъде Ботев от пролетта на 1867 до лятото на 1868 г.	82
ГЛАВА VII. Връщането на Ботев в Калофер.	85
ГЛАВА VIII. Хр. Ботев недоволен от оставането си в Калофер.	92
ГЛАВА IX. Заминаването на Ботев от Калофер.	98
ГЛАВА X. Революционното движение в България през 1868-1869 г.	105
ГЛАВА XI. Средствата от турския шпионаж за българската революция. . . .	117
ГЛАВА XII. Бакунин и еволюцията на неговите славянофилски възгледи. . . .	123
ГЛАВА XIII. Българските делегати при Бакунин.	130
ГЛАВА XIV. Душевната драма на Ботев през 1868 г.	138
ГЛАВА XV. Влиянието на С. Нечаев върху Ботев.	143
ГЛАВА XVI. Резултати на това влияние.	151

ГЛАВА XVII. Хр. Ботев в Измаил до май 1871 г.	160
ГЛАВА XVIII. Хр. Ботев в Браила.	171
ГЛАВА XIX. Ботев готви чета от браилски емигранти	179
ГЛАВА XX. Мрачното настроение на Ботев през време на престоя му в Галац	181
ГЛАВА XXI. Идейните отношения между Ботев, Каравелов и Маркович.	185
ГЛАВА XXII. Св. Маркович и неговото отношение към Бакунин	194
ГЛАВА XXIII. Сближаването на Ботев с Каравелов	203
ГЛАВА XXIV. Първата среща на Ботев и Стамболов	214
ГЛАВА XXV. Стефан Стамболов	218
ГЛАВА XXVI. Скарването на Ботев с Каравелов	221
ГЛАВА XXVII. Легендата за подкупването на Каравелов	225
ГЛАВА XXVIII. Продължаване борбата на Ботев с Каравелов	228
ГЛАВА XXIX. Отношенията на Ботев към руските емигранти през последния период от неговия живот.	231
ГЛАВА XXX. Несъобразности в историците при разглеждане отношенията на Ботев към руските революционери	235
ГЛАВА XXXI. Обединяването на младата революционна българска партия около Ботев.	239
ГЛАВА XXXII. Отиването на Ботев в Одеса през 1875 г.	244
ГЛАВА XXXIII. Решение да се обяви въстание на 11 май 1876 г.	248
ГЛАВА XXXIV. Подготовка на въстанието.	252
ГЛАВА XXXV. Ботевата чета. Смъртта на Ботев	256
ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Безсилието на четничеството да освободи България. Освобождането ѝ от Русия	263
БЕЛЕЖКИ	272
АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ	305

А З Б У Ч Е Н П О К А З А Л Е Ц

Имена на личности, организации

А

Абаджи 209
Абдул-Азис 87
Абрамович 207
Аджемов 225, 226, 280
Александров 166
Александровска 171
Александър II 31, 43, 107, 153, 273, 301
Александър Куза, княз 53, 54
Александър Македонски 152
Али паша 117, 119, 292
Ангелаков 261
Ангел войвода 91
Анраши 68
Андреев 56, 58, 63, 66, 277, 280
Андреевич 199, 200
Антим I 208, 209, 281, 284
Антов 234, 250
Апостолю 239, 246, 249, 250, 254, 256, 257, 261, 262
Арборе-Рали 12, 107, 123, 127, 128, 130, 132, 133, 135, 144, 147, 148, 149, 152, 165, 166, 171, 197, 198, 202, 204, 219, 252, 254, 290, 291, 296, 297, 300
Аргиров 12
Арнаудов 2
Атанасов 247

Б

Баба Парашкева 96
Базаров 36
Бакалов 12, 189, 235, 299, 301
Бакунин, М. 11, 18, 21, 33, 107, 111, 115, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 162, 165, 166, 171, 172, 173, 176, 180, 185, 187, 190, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 204, 231, 233, 234, 236, 254, 272, 290, 291, 292, 297, 298
Балабанов 84, 272, 293
Балкански, И. 73, 77
Балкански, Н. 59
Барсов 35, 36, 37
Бахметьев 151

Бачо Киро 266
Бедекскини 183
Белградчанчето 257
Бенковски 256
Берковски 72, 108, 109, 111, 191, 279, 281, 282, 285, 286, 287, 291, 299
Бернщайн 127, 290
Биман 218, 219, 229, 300
Блан 196
Блудова 49
Бобчев 12, 285
Богучарски 219
Ботева, Венета 14
Ботев, Кири 157, 229
Ботев, Стефан 84, 145, 221
Ботю 36, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 98, 99, 100, 101, 138, 141, 283, 284, 294
Бочев 174
Брадел 35, 36, 45, 274
Брайко 132
Братиану 53, 64, 77, 124
Братовенин 53
Бръчков 182
Бунев 90, 91
Бурмов 118
Бурцев 201
Българов 110

В

Вазов 12, 23, 181, 182, 183, 184, 273, 299
Ванката 102, 284, 285
Ванков 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 282
Василиу 226
Велимирович 196, 197, 199, 200
Велков 270
Венелин 106
Виктор Маалинка 220, 242, 245, 251
Владиков 182
Влахов 287
Войников 99
Войновски 256, 258, 259, 261, 262
Волков 2, 15
Волов 217, 229, 239, 240, 248, 249, 256, 300
Волховски 11, 27, 28, 31, 236, 237, 238
Воронцов-Дашков, княз 65
Вундт 194
Върбанов 12

Г

Гаршанин 49, 50, 67, 68, 281
Гарибалди 11, 49, 54, 113, 119, 121, 124, 180,
233, 273
Генцов 43, 83, 84, 85, 86, 89, 90, 91, 96
Генчев 35
Георгиев 67, 68, 112, 117, 118, 131, 139, 140,
141, 142, 144, 160, 191, 278, 281, 288,
289, 290, 295
Георгиев, В. 258
Гергицов 72, 73, 76, 77, 79, 282
Геров 35, 38, 44, 45, 93, 96, 99, 103, 106, 118,
131, 139, 140, 141, 142, 145, 160, 191,
273, 276, 278, 283, 285, 287, 288, 289,
290, 291, 294, 297, 298, 299

Гогол 39

Горов 249, 251, 264
Горчаков, княз 65
Грамадов 55, 64, 65, 66, 102, 280
Греков 12, 212, 214, 215, 221, 229, 243
Гремяченски 107
Григориевич 27, 32, 237, 238
Григорович 98, 99, 284
Грудов 64, 76
Грънников 287
Грънчаров 269
Гюйльом 201

Д

Данчев 205, 206, 207, 208, 209, 241, 260, 298,
300
Даскалов 37
Дебагорий-Мокриевич 12, 31, 219, 237, 301
Деребеев 87, 89, 283
Державин 48, 276, 277, 285
Дидов 258
Димитров, Г. 287, 289, 290, 298
Димитров, И. 251, 257, 268
Димитров, М. 12, 14
Димитров, Н. 268
Димитър Габровчето 262
Димо Калоферчето 257
Добри Копривченеца 91
Добролюбов 11, 18, 29, 36, 39, 40, 234, 274, 286
Добруджану-Геря 12, 148, 166, 235, 236, 252
Докторов 268, 269, 270
Доротей, митрополит 132, 291, 292
Драгоманов 254, 291, 297
Драгостинов 239, 240, 241

Драсов 13, 14, 99, 176, 205, 214, 215, 216, 217,
222, 223, 228, 229, 231, 235, 239, 240,
241, 242, 244, 245, 246, 248, 250, 257,
294, 296, 300

Дренков 12, 13
Дробязгин 220
Дрянков 215, 283

Е

Енчев 12, 94, 229, 231, 234, 236, 239, 240, 247,
248, 265, 266
Енчева, А. 95
Ердел 186
Ерошенко 201

Ж

Желю 101, 102
Желябов 201
Живков 24, 131, 132, 175, 176, 291
Жуковски 127, 128, 130, 133, 196

З

Заимов 12, 17, 19, 21, 22, 23, 34, 36, 42, 45, 46,
112, 116, 136, 144, 145, 146, 147, 161,
173, 183, 201, 202, 204, 211, 228, 229,
239, 240, 241, 248, 249, 250, 257, 259,
260, 261, 272, 273, 275, 286, 291, 293,
295, 296, 299

Заполски 178
Земя и Воля 30
Зиновиев 183
Златарев 12
Златарски 19
Зубко-Кодриан 236, 252

И

Иван Иванович 166, 167, 171, 172, 178, 237
Иванов, И. 247
Ивановски 166
Игнатиев, граф 229
Измирдиев 249
Икономов 240, 241, 262
Икономов, П. 262
Иловайски 228
Ильо 110, 287
Инсаров 79, 286

Й

Йованович 114, 192, 194, 196, 199

Йованович (Турну Северин) 241

К

Каблешков 256

Кабдуков 12

Кайназирев 257

Калчев 174

Калянджи 251

Капитан Райчо 241

Каравелов 11, 12, 15, 23, 53, 71, 74, 75, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 128, 133, 134, 135, 136, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 152, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 183, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 233, 240, 244, 263, 264, 266, 271, 272, 280, 281, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 294, 296, 297, 298

Каравелова, Н. 147, 191, 225, 240, 286

Караджа, Стефан 50, 68, 69, 101, 102, 106, 146, 210

Каракановски 55

Каракозов 31, 32, 43, 55, 107

Карапетров 53, 68, 204, 255, 277, 280, 281, 298

Касабов 51, 52, 76, 102, 114, 117, 118, 119, 121, 280, 287, 288, 289, 290

Катков 32

Катранов 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 258

Катрафилов 259

Кац 252

Квятовски 219

Кирил Ботев 13, 258, 259, 260

Киркович 45, 46, 93, 94, 95, 96, 97, 283

Кисимов 53, 56, 57, 58, 63, 64, 66, 102, 121, 277, 278, 279, 280, 284, 285, 288, 290

Кишелски 206, 207, 208

Клеменс 201

Клинчаров 19, 20, 21, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 42, 45, 46, 99, 116, 167, 169, 180, 183, 210, 223, 225, 236, 237, 238, 272, 273, 275, 278, 279, 281, 283, 287, 288, 293, 295, 298, 299, 300, 301

Ковалски 218, 219, 220

Когалничано 53

Колевич 114

Колони 206

Конаки, Богориди, княз 51, 52

Короленко 166

Кошут 11, 21, 49, 119, 121, 124, 233, 272, 273, 293

Кравчински 194, 201

Кръстевич 79

Кръстевич, А. 78

Кръстевич, П. 78, 282

Кулин 110, 287

Куртев 248

Кънчев 116, 119, 136, 173, 174, 200, 203

Кършовски 55

Л

Лавров 28, 33, 107, 190, 193, 299

Лазарев 31, 238

Левски 11, 14, 15, 50, 53, 79, 91, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 131, 136, 144, 165, 173, 174, 175, 176, 177, 199, 200, 203, 204, 205, 210, 212, 215, 225, 233, 240, 241, 272, 281, 286, 287, 288, 289, 290, 299

Лермонтов 39, 232, 274

Лефтер войвода 91

Лонгворт 120

Луканов 173

Лучицки 253

Любимов 19, 20

М

Македонски 59, 60, 244, 267, 270, 272, 279, 280

Македонски, Г. 266

Максимов 25, 29

Малтус 234

Манол ефенди 116, 117, 118, 119, 131, 132

Манчев 84, 157

Маркович 11, 111, 113, 189, 190, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 286, 299, 300

Марковски 136, 174, 298

Маркс 27, 124, 125, 126, 127, 128, 190, 193, 198, 236, 290

Матев 255, 257, 260

Мацини 11, 21, 49, 111, 119, 121, 124, 126, 137, 180, 233, 241, 272, 273, 292, 293

Меледин 172

Метерних 188

Мидхат 68, 71, 72, 73, 74, 78, 91, 103, 282

Мил 194

Милев 19, 20, 167, 298

Милетич 114, 192

Милоков 66, 68, 111, 281, 286

Милютин 65

Минков 265, 284

Мирков 94
Миркович 116, 117, 119, 131, 132, 291, 292
Мирславски 30, 31, 125
Мирски 153
Михаил, митрополит 49
Михаил, Обренович, княз 49, 51, 52, 66, 68, 108,
111, 113, 191, 192, 195, 286
Михайлов 15
Михайлов (Аритметика) 228
Мишайков 250, 258
Младен 260
Муравьев 29, 32

Н

Наполеон 21, 41, 66, 272, 293
Начев 12, 82, 87, 89, 96, 97, 98, 99, 145, 146,
229, 283
Начевич 12, 57, 67, 75, 80, 112, 133, 278, 282,
283, 289
Начолов 146
Некрасов 39, 233
Нетлау 120, 129, 131, 132, 144, 145, 148, 195,
204, 272, 291, 292, 293
Нечаев 11, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 137,
144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151,
152, 153, 154, 157, 158, 160, 161, 162,
165, 171, 172, 173, 174, 178, 180, 183,
185, 187, 195, 199, 204, 231, 234, 291,
292, 296, 297
Нешев 146
Николай I 124
Николаки 146
Николов 76, 229
Ночев 231, 232, 233, 234, 258, 260

О

Обретенев 12, 160, 161, 173, 210, 212, 213, 214,
215, 223, 230, 239, 243, 245, 246, 248,
249, 250, 254, 255, 256, 257, 259, 260,
261, 262, 298, 301
Общи 112, 113, 116, 119, 165, 173, 174, 200, 203
Огарьев 125, 151, 152, 153, 165, 171, 291, 297
Омладина 11, 111, 113, 114, 119, 190, 191, 192,
194, 196, 199, 200, 290
Офенберг 67, 77

П

Пенович 119
Павлов 35, 38, 40, 258, 274, 275
Павлович 175
Панарет 206

Паничков 103, 145, 146, 147, 149, 167, 177, 178,
228, 229, 257, 295, 296
Панов 161, 267
Пантелеев 12, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 223, 240,
282, 283
Пармаков 241
Паскалев 12
Пеев, Ив. 12
Пеев, Т. 221, 222, 223, 247, 257, 265, 266, 296
Пенев 2, 262
Пенчев 12, 15
Перо Херцеговинец 254, 256, 257, 259, 261
Петкович 99, 294
Петреско 182
Петров 112
Петров, Б. 50, 51, 55, 60, 67, 70, 277, 278, 279,
280, 281, 286
Петровски 146, 147, 149, 178, 296
Пирогов 40
Писарев 11, 18, 29, 32, 36, 39, 234, 286
Планински 287
Попов, В. 12, 74, 90, 91, 112, 174, 175, 176, 180,
181, 182, 248, 287
Попов, Д. 216, 223, 228, 286, 289
Попович 117
Попруженко 2
Прокопиу 258
Прудон 123, 196
Пушкин 39, 274
Първанов 108, 109, 110, 291

Р

Раданов 255
„Радецки“ 80, 257, 264, 265, 266
Радионон 255
Райков 240
Райнов 21, 22, 51, 116, 117, 118, 119, 121, 129,
130, 131, 132, 133, 143, 144, 145, 148,
151, 152, 171, 175, 176, 195, 204, 272,
273, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294
Раковски, Г. С. 11, 14, 37, 41, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66,
67, 72, 74, 76, 77, 90, 91, 99, 100, 101,
102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111,
112, 113, 189, 206, 208, 209, 210, 213,
233, 244, 263, 264, 270, 272, 276, 277,
278, 279, 280, 281, 282, 286, 289
Раковски, Кр. 12, 48, 49, 51, 52, 54, 60, 277, 278,
281
Рахметов 151
Рашеев 66, 68, 121, 280
Режю 126

Робев 20
Ролен 124
Росети 53

С

Савов 12, 257, 259
Савонарола 151
Савчев 132
Садък паша (Чайковски) 98, 279, 284, 285
Семерджиев 230, 242
Симеонов 257
Скандинавия 125
Скерлич 113, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198,
199, 201, 285, 290, 299, 300
Славейков, П. П. 23
Славейков, П. Р. 70, 229, 273
Славков 12, 241, 245, 249, 250, 257
Смилос 11, 22, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 54, 60, 86, 98, 160, 274, 275, 276,
277
Сокачев 257
Соколов 257, 258, 259, 260
Соколски 63
Стамболов 11, 37, 157, 215, 217, 218, 219, 220,
221, 223, 226, 227, 229, 230, 236, 239,
240, 241, 242, 246, 248, 249, 250, 251,
252, 263, 264, 271, 300
Стамболов, И. 229
Станкевич 123
Станкович 108
Станоевич 192, 199
Степич 198
Степняк-Кравчински 194
Стефан, Богориди, княз 51
Стефан Ботев 13
Стойков 87
Стоилов 12, 15, 256, 300
Стоянов, З. 13, 14, 17, 19, 21, 23, 24, 34, 36, 42,
44, 45, 46, 59, 95, 96, 97, 99, 144, 157,
160, 171, 172, 173, 179, 180, 181, 182,
184, 211, 229, 240, 245, 246, 251, 255,
256, 259, 272, 273, 274, 275, 276, 279,
283, 284, 285, 295, 298, 299, 301
Стоянов, П. 12, 98, 112, 119, 136, 144, 148, 272,
290, 294
Странджата 257, 298
Страндин 107
Страшимиров 12, 15, 136, 174, 213, 215, 228,
255, 281, 287, 294, 300, 301
Стремоухов 49, 58, 208, 279
Судзиловски 13, 14, 26, 27, 28, 31, 32, 79, 235,
236, 237, 238, 252, 253, 301

Судовщиков 94, 95
Сушков 65
Сяров 53, 117, 289

Т

Ташков 113
Тихов 12
Ткачев 149, 195
Тодорачи 146
Тодоров 166
Тодорович 189
Топоров 111, 286
Тотю 60, 63, 64, 66, 69, 72, 76, 77, 78, 101, 102,
241, 244, 245, 246, 247, 265, 266, 267,
268, 269, 282
Тошков 35, 39, 44, 45, 46, 55, 58, 59, 62, 63, 66,
67, 68, 89, 95, 121, 206, 207, 208, 279,
280
Тулашков 113, 146, 147, 177, 178, 287
Тургенев 29, 39, 79, 94, 233
Тюлев 97

У

Узунов 212, 214
Успенски 149
Утин 127, 128, 132, 133, 134, 135, 152, 190, 196

Ф

Феодоров 166
Фетфаджиев 86, 97
Филипович 270
Финчов 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 96, 283, 284
Флореско 172, 178, 180, 183, 237, 295

Х

Хаджи Димитър 25, 50, 68, 69, 101, 102, 146,
179, 210, 232, 260, 282, 284, 295
Хаджов 158, 159, 212
Херцен 11, 18, 94, 106, 111, 115, 119, 121, 122,
124, 125, 126, 151, 165, 171, 190, 271,
291, 296, 297
Хитов, Ат. 12, 14, 15, 301
Хитов, П. 14, 15, 50, 53, 54, 55, 58, 59, 63, 64,
66, 107, 112, 119, 173, 174, 175, 204,
210, 212, 213, 214, 215, 216, 221, 222,
223, 225, 240, 241, 245, 246, 247, 265,
266, 267, 268, 269, 278, 279, 280, 289,
292, 301
Хохенцолерн 56
Христов 12, 35, 241

Хрулев 65

Ц

Цанков, Др. 63, 116, 118

Цанков, К. 64, 161, 183, 204, 205, 225, 226, 240, 244, 288

Цеко 240, 258

Ценович 12, 161, 175, 240, 244, 245, 246, 250, 287, 288

Церов 12, 226

Цонев 12

Ч

Чавдар 233

Черкезов 147, 149

Чернишевски 11, 18, 29, 32, 36, 39, 94, 115, 134, 151, 190, 192, 193, 194, 198, 220, 233, 234, 274, 286

Черното Хлапе 102

Черняев 65, 187, 247, 265, 266, 267, 268

Чилингиров 12

Чобанов 145, 240, 244, 295

Чунчев 82, 83, 86, 87, 88, 89, 97, 99, 283, 284

Ш

Шапченко 146, 180, 237, 296

Широков 98, 99, 101, 294, 295

Ширяев 153

Шишманов 2, 12, 14, 24, 145, 254

Шнайдер ефенди 117, 118, 119, 131

Шопов, А. 240

Шопов, Г. 14, 46, 160, 171

Шопов, Д. 244

Шопов, М. 14

Шутунов 146

Шушулова 44, 45, 46, 93, 94, 95, 96, 97

Ю

Юго 194

Юрданов 257, 258, 259

Я

Ян Хус 148

F

Frédé 26

R

Robert 254

R. Sr. 120, 121, 144, 145, 148, 195

Печатни издания, заглавия на произведения

Б

„Балкан“ 225, 226

„Библиографические записки“ 107

„Бранител“ 53

„Будиник“ 70, 74, 157, 210, 211, 283, 287, 300

„Бъдаще“ 189, 191

„Бъдъщност“ 53, 263

„Българин“ 73, 74, 75, 78, 93

„Български глас“ 161, 162, 164, 299

В

„Вила“ 108

„В механата“ 211, 232

„В навечерието“ 39, 94, 286

„Вперед“ 127, 201

Г

„Гайда“ 70, 71, 73, 74

„Голос“ 108

„Горски пътник“ 59, 91, 263

Д

„Делба“ 81, 168, 169, 171, 174, 177, 205

„Демократически преглед“ 19, 20

„Дума на българските емигранти“ 24, 69, 91, 103, 157, 177, 178, 179, 181, 182, 197, 271

„Дунав“ 74, 91

„Дунавска зора“ 92, 93, 99, 102, 117, 121, 139, 148, 285, 296

„Дунавски лебед“ 48, 49, 91, 263

Е

„Елегия“ 168

„Епитафии“ 210

Ж

„Журнал Министерства Народного Просвещения“ 107

З

„Застава“ 114, 192

„Звезда“ 117

„Знаме“ 58, 69, 101, 187, 189, 191, 202, 222, 223, 228, 231, 254, 264, 271, 273, 284, 299, 300

„Знание“ 232

К

„Какво да се прави?“ 31, 39, 94, 151, 220, 286

„Капиталът“ 236

„Колокол“ 106, 146, 162, 296

„Към брата си“ 92, 99, 100, 157, 168

М

„Майце си“ 70, 71, 92, 157, 168

„Минувшие годы“ 149

„Мисъл“ 144, 272, 273, 287, 291, 293

„Михал“ 147, 228

„Молитва“ 81, 181

Н

„Наместо програма“ 177

„На прощаване“ 142, 154, 157, 158, 169

„Народна разправа“ 151

„Народни листи“ 148

„Народное дело“ 33, 127, 133, 135, 162, 175, 177, 196, 204, 294

„Народност“ 56, 66, 102, 114, 117, 120, 121, 280, 284, 287, 288, 290

„Независимост“ 72, 73, 74, 75, 81, 82, 157, 185, 186, 187, 189, 210, 211, 212, 214, 221, 222, 223, 225, 231, 240, 263, 299, 300

„Ней“ 97, 232, 299

„Немили-недраги“ 182

„Нова България“ 218, 263, 264, 266, 267, 270, 271

„Ново време“ 20

„Нов Рейнски вестник“ 124

О

„Отечество“ 120, 121, 226, 280

П

„Петербургские Ведомости“ 107

Р

„Раденик“ 197

„Русский Вестник“ 107

„Русское слово“ 32

С

„Свобода“ 71, 73, 74, 81, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 133, 143, 157, 161, 167, 168, 169, 171, 174, 175, 176, 177, 179, 183, 185, 186, 204, 205, 223, 263, 284, 294

„Современник“ 32

„Современный миръ“ 219

„Списание на Българската академия на науките“ 19, 20, 298

„Србадіа“ 108

„Србија“ 108

Т

„Тая ноцъ сънувах...“ 70

„Труд“ 189, 191

„Тъпан“ 121

У

„Училищен преглед“ 158, 212

Х

„Хаджи Димитър“ 81, 158, 211, 212

„Хайдутти“ 158, 228, 233

„Хитър Петър“ 147, 296

Ч

„Чтения Императорского Общества Истории и Древностей“ 107

Р

Rumanul 56

V

Viitorul 53

Географски наименования

А

Австрия 111, 120, 124, 198, 200, 201, 276, 290, 297
Албания 186
Александрия 98, 101, 140, 141, 142, 144, 145, 160, 207, 285, 294, 295
Алтенбург 124
Арабаконак 269
Атина 52
Београд 120
Бабина Глава 268, 270
Банат 186
Бачка 186
Бекет 254, 255, 256, 257, 259
Белгия 233
Београд 48, 49, 50, 51, 55, 58, 63, 67, 76, 91, 108, 109, 110, 111, 112, 191, 194, 204, 213, 215, 240, 245, 247, 251, 258, 276, 280, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 301
Берковица 132, 291, 292
Берлин 123, 124
Бесарабия 23, 44, 45, 46, 55, 160, 284
Боград 59, 212, 246
Борован 261
Босна 52, 186, 199, 201, 232, 246
Бохемия 214
Браила 69, 92, 97, 99, 101, 103, 113, 121, 138, 139, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 160, 165, 167, 169, 172, 174, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 197, 212, 222, 223, 228, 237, 244, 246, 247, 254, 257, 265, 281, 283, 285, 287, 288, 296
Бреслау 123, 124
Будапеща 113, 114, 118
Букувица 257
Букурещ 12, 13, 15, 17, 28, 53, 54, 58, 59, 64, 66, 67, 68, 72, 76, 77, 78, 80, 99, 102, 103, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 131, 133, 138, 139, 141, 143, 144, 147, 148, 149, 157, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 169, 173, 174, 176, 185, 190, 191, 197, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 219, 220, 221, 223, 227, 228, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 258, 263, 264, 268, 270, 271, 276, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 296, 298, 301
Бургаз 98

България 12, 14, 15, 17, 22, 23, 35, 37, 39, 41, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 76, 79, 83, 89, 90, 95, 98, 100, 101, 103, 105, 106, 109, 112, 117, 118, 119, 120, 131, 136, 139, 140, 157, 160, 164, 165, 167, 168, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 186, 189, 191, 193, 199, 205, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 221, 223, 225, 226, 229, 230, 231, 236, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 249, 250, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 282, 283, 285, 287, 289, 290, 291, 293, 295, 298
Бяла Паланка 268

В

Варна 12, 13, 35, 98, 144, 166, 209, 226, 247, 265, 272, 294
Веслец 260
Видин 49, 91, 266, 267
Вишеград 267, 270
Вола 261
Враца 12, 229, 234, 239, 249, 250, 256, 257, 259, 260, 261

Г

Габрово 266, 267, 284
Галац 12, 13, 59, 97, 165, 167, 169, 174, 180, 181, 182, 183, 200, 207, 208, 215, 219, 231, 237, 241, 246, 253, 278, 296
Галиция 128
Германия 123, 124, 125, 198, 201
Грац 200
Гърция 52, 66, 186, 189
Гюмюрджина 13
Гюргево 80, 98, 99, 101, 245, 248, 249, 250, 254, 256, 263, 264, 268

Д

Далмация 200
Джумая 239
Диарбекир 21, 228, 281
Довер 146, 147
Долна Кремена 257
Дрезден 124
Дяково 112

Е

Европа 21, 49, 50, 55, 56, 90, 113, 119, 121, 126,
131, 180, 207, 235, 270, 271, 273

Епир 186

Ж

Женева 23, 33, 122, 123, 126, 127, 128, 130, 131,
133, 135, 144, 145, 148, 151, 161, 162,
163, 164, 171, 192, 195, 204, 292, 296,
298, 299

З

Загора 12, 57, 245, 266, 281, 289

Задунавка 45, 46, 59, 82, 99, 160

Зайчар 110, 286, 287, 289

Зимнич 72, 76, 77, 258

Знаменка 45, 46, 59, 82, 99

И

Иванова Ливада 269

Измаил 14, 46, 142, 144, 145, 148, 149, 150, 160,
165, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 176,
182, 212, 237, 295

Искър 262, 269

Италия 21, 49, 126, 127

К

Кавказ 41, 47

Калафат 258

Калофер 25, 41, 43, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,
142, 145, 276, 283, 284, 285, 289, 295

Карлово 139, 160, 289

Кебаб 12

Киев 28, 44, 45, 46, 93, 94, 237

Кишинев 53, 54, 58, 59, 206, 246, 247, 251

Кладово 267, 268, 270

Козлодуй 260

Комрат 59

Копривщица 106, 256

Корабия 258, 259

Костеновския мост 261

Котел 98, 207

Крагуевац 198

Кубей 59

Кьотен 124

Л

Лайпциг 124

Ловеч 112, 119, 136, 173, 174, 176, 215, 239,
287, 290

Лозана 195

Локарно 128

Лом 109, 131, 132, 264, 266, 281, 291

Лондон 23, 124, 125, 126, 144, 238, 272, 273,
292, 293, 294, 296

Лютиброд 262

М

Македония 186, 272

Мала Азия 186, 296

Милан Камък 255, 260

Могилъв 28

Москва 65, 106, 107, 123, 147, 149, 237

Мосул 132, 296

Мюнхен 12

Н

Неапол 126

Никопол 245, 262, 296

Нови Сад 111, 120, 192, 197, 198, 199, 200, 286

Нови хан 268

Ново Село 270

Николаев 79, 98, 99, 107, 243, 244, 246, 247, 248,
265, 284, 300

Ню Йорк 125

О

Оборище 256, 257

Одеса 11, 13, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 28, 32,
33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
44, 45, 46, 48, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 63,
64, 66, 86, 93, 95, 98, 102, 121, 139, 146,
147, 148, 206, 207, 208, 213, 215, 218,
219, 220, 225, 229, 230, 236, 237, 238,
239, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 251,
252, 273, 274, 275, 276, 279, 281, 284,
285

Олмюц 125

Орханлие 249, 269

Оряховица 69, 266, 269

Оряхово 72, 257

П

Пазарджик 12, 82, 283

Панагюрище 84, 100

Париж 78, 121, 123, 132, 171, 289, 293, 297, 301

Петербург 49, 65, 123, 149, 151, 194, 195, 245,
246, 254, 255, 301

Пирот 268
Плевен 12, 21, 22, 266, 292
Пловдив 12, 35, 82, 84, 88, 157, 278, 279, 283,
289, 298, 301
Плоещ 12, 175, 284, 296
Позен 123
Полша 26, 29, 94, 125, 126
Прага 13, 99, 123, 124, 125, 139, 148, 240
Прямухино 123

Р

Рахово 257, 259, 264, 266
Рени 54
Рибарица 262
Рилския манастир 59
Румъния 11, 12, 13, 18, 19, 44, 49, 52, 53, 54, 55,
56, 58, 59, 60, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 72,
76, 77, 79, 80, 98, 99, 100, 101, 102, 108,
112, 117, 118, 119, 131, 133, 135, 138,
141, 142, 144, 146, 147, 148, 157, 160,
162, 166, 168, 173, 175, 176, 177, 179,
182, 183, 184, 186, 187, 189, 204, 206,
207, 208, 209, 214, 216, 221, 227, 235,
237, 240, 241, 248, 249, 250, 254, 257,
264, 265, 268, 270, 277, 280, 281, 282,
286, 287, 288, 289, 291, 294, 297, 298
Русе 12, 15, 54, 68, 69, 72, 74, 79, 91, 98, 102, 106,
173, 214, 221, 230, 239, 244, 246, 255,
258, 266, 267, 280, 283, 301
Русия 17, 18, 19, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
37, 41, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55,
58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 69, 70,
76, 77, 82, 85, 86, 89, 90, 93, 94, 95, 98,
99, 100, 101, 102, 106, 107, 111, 115,
117, 118, 121, 123, 125, 127, 130, 135,
137, 138, 144, 145, 146, 147, 148, 150,
151, 152, 153, 154, 157, 158, 160, 164,
166, 171, 172, 183, 187, 189, 194, 195,
198, 201, 206, 207, 208, 209, 210, 212,
213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 225,
229, 231, 233, 235, 237, 239, 241, 242,
243, 245, 248, 250, 251, 265, 266, 267,
270, 271, 273, 274, 276, 277, 278, 280,
281, 284, 285, 291, 296, 297, 298, 300

С

Самара 28
Сан Франциско 125
Свищов 12, 57, 64, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77,
78, 79, 80, 82, 100, 120, 121, 266, 282,
289, 295, 296
Севастопол 63

Сибир 125
Силезия 128
Слатина 80
Сливен 91, 98, 284, 289
София 1, 2, 12, 13, 15, 19, 20, 51, 75, 76, 82, 94,
113, 174, 225, 239, 254, 262, 267, 269,
272, 273, 277, 278, 279, 283, 285, 287,
288, 297, 299, 300

Срем 186
Стара Загора 139, 239
Стара Планина 15, 89, 132, 267
Сърбия 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 63, 65, 66, 67,
68, 69, 77, 90, 108, 110, 111, 112, 113,
114, 117, 186, 187, 189, 191, 192, 193,
196, 198, 199, 200, 233, 247, 258, 262,
265, 267, 268, 269, 270, 278, 286, 289,
290

Т

Твер 123
Тесалия 186
Тетевен 257, 262
Тимок 270
Тракия 186
Трансилвания 186
Троян 136, 174, 245, 262, 289
Тучла 148, 166, 172, 204, 296
Тумарево 59
Турну Мьгуреле 174, 245, 256, 257, 258, 259
Турну Северин 268
Турция 21, 37, 47, 48, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
58, 67, 69, 88, 98, 111, 183, 187, 200,
207, 213, 228, 233, 264, 267, 270, 273,
284, 291, 292, 293, 294, 298
Търново 12, 14, 57, 69, 72, 74, 103, 217, 221, 230,
239, 245, 266, 277, 286

У

Унгария 52, 108, 186

Ф

Филиппини 235
Флоренция 126
Фокшан 184, 207, 231
Фонтан 43, 45, 285

Х

Хаинбоаз 102
Хемниц 124
Херсон 26

Херцеговина 52, 186, 199, 201, 232, 239, 246,
254, 255
Хърватия 186
Цариброд 267
Цариград 35, 45, 48, 57, 78, 91, 102, 117, 131,
186, 206, 208, 209, 229, 241, 249, 284,
289, 291, 292, 295, 296, 300
Циганка 59, 62
Цюрих 23, 26, 132, 146, 192, 195, 196, 197, 198,
199, 201, 238, 291, 292

Ч

Черна Гора 52, 66, 90, 186, 267
Чехия 124, 176, 215, 216, 228
Чипровци 268
Чурек 269

Ш

Швейцария 126, 134, 146, 147, 153, 162, 163,
171, 186, 195, 196, 233, 293, 297
Шумен 217, 229, 239, 295

Я

Ямбол 91
Яш 246, 252

Евгений Волков
Христо Ботев

Превод от руски
Второ издание

Редакторски колектив:
Александър Ванчев
Валентина Ванчева
Васил Димитров
Георги Константинов

Предпечатна подготовка:
Александър Ванчев
Димитър Урумов

Формат 60/90/16
Печатни коли 19,75

Издава ФАБ
София 2009